

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	37
'Aho	Tu'apulelulu, 9 Novema 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalakalaka Faka'ekonomika Hon. Dr. Viliami Lātū	
'Eiki Minisitā Toutai	
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'ihanga	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu	Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu	Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu	Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu	Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai	Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 37/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tu'apulelulu 9 Novema,
2023
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	<u>KOMITI KAKATO:</u>
	4.1	Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Takimamata 2021/2022
	4.2	Lipooti Fika 3/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga <i>(Fekau'aki mo e Lipooti 'Atita 'o e Ngaahi Ngaue Fakapa'anga mo e Faipau ki he Lao 2020/2021 – 2021/2022)</i>
	4.3	Lipooti Fika 1/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue <i>(Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 3/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020)</i>
	4.4	Lipooti Fika 2/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue <i>(Fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 4/2023, Ngaahi Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai (Ngaahi Vaka Toutai)2020))</i>
	4.5	Fokotu'u Faka-Fale Alea Fika 3/2023 <i>('a e Fakafofonga Tongatapu 4)</i>
	4.6	Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi Palemia 2021/2022 <i>('I hono fakatonutonu fika 2)</i>

	4.7	Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue MEIDECC 2021/2022 (<i>I hono fakatonutonu</i>)
	4.8	Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue ki he Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga 2021/2022 (<i>I hono fakatonutonu</i>)
	4.9	Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungaue Tamate Afi & Me’a Fakafokifa ‘a Tonga 2021/2022 (<i>I hono fakatonutonu</i>)
	4.10	NGAUE KUO TALI – FAKATATALI KE LIPOOTI KI FALE ALEA Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi 2021/2022 (<i>I hono fakatonutonu</i>)
	4.11	Lipooti Fakata’u ‘a e Potungaue Mo’ui ki he Ta’u 2021
Fika 05	:	Ngaahi Me’a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale	9
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Tokoni Sea	9
Lipooti Sea Komiti Kakato ngāue na’e lava mei ‘aneafi	10
Pālōti ‘i ‘o tali Lipooti Fakata’u Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ki he 2021/2022 ...	10
Tali Minisita Mo’ui ki he ngaahi me’a na’e ‘ohake hono alea’i Lipooti Fakata’u Potungāue Mo’ui 2021	11
Fakamālō’ia hono fakalelei’i Falemahaki Niu’ui	16
Me’a Sea Komiti.....	17
Tokanga ‘Eua 11 ki he mahu’inga fefolau’aki vakapuna ki he sekitoa takimamata	17
Tokanga ‘Eua 11 ki he lipooti ‘o e ola e ngāue mei he 1.5 miliona vahea ma’a e Potungāue Takimamata.....	18
Tokanga ki hono fakaivia sekitoa takimamata ne uesia he taimi Koviti	19
Tokanga ki ha ngaahi fakamatala fakaikiiki ki he ngāue fakaakeake ki he ngaahi pisinisi	19
Tali Pule’anga ki he ngaahi ngāue fakaakeake he uesia taimi tō mai ai KOVITI	20
Tokanga ki he tu’unga takimamata ke malava tohoaki’i mai kau folau ‘eve’eva & fakakake sekitoa mahu’inga ni	20
Fakafuofua ki he 50 miliona mahu’inga uesia fakapa’anga takimamata he puna mo’ungaafi HTHH.....	22
A’u 455.3 miliona uesia takimamata he tāpuni māhina ‘e 28 kau’āfonua Tonga he taimi KOVITI māhina ‘e 28.....	23
Tokanga ki hono tu’uaki ‘o Tonga ‘i he takimamata ‘i tu’apule’anga.....	24
Tokanga ki he ivi malava ‘a Tonga fakanofu’anga ke feau tokolahi kau folau ‘eve’eva mai ki he fonua	25
Tokanga ke fakaivia ke tupulaki takimamata e fonuá ‘i he kaha’ú	26
Tui Pule’anga ‘i ai faka’iloga ‘e tupulaki tafa’aki fakatakimamata he kaha’u	27
Tokanga ki ha fengae’aki mo Fisi ke toe ma’ama’a ai fea folau vakapuna.....	28
Fakahā Pule’anga teu tau mai vakapuna Lulutai he Tokonaki ki Tonga	29
Tokanga Pule’anga ‘ikai ha kekekele ki ha hala fakakavakava mei Tongaleleka ki Uoleva	31
Fokotu’u ke toloi Fale Alea ‘osi hono alea’i Lipooti Fakata’u Potungāue Takimamata ..	35

Tokanga ke 'asi 'i he lipooti fakata'u Potungāue Takimamata fakamatala ki he lahi & tu'ung 'i ai ngaahi nofo'anga he fonua.....	37
Fehu'ia 'uhinga 'oku faingofua ai 'ai visa tu'uta mai ki Tonga ni.....	38
Tokanga ki ha fengae'aki fakafeitu'u he folau vakapuna mo Tonga.....	39
Tokanga 'ikai toe 'asi mala'evakapuna kulī ngāue'aki ki he fakatotolo faito'o konatapu	40
Tokanga 'oku tōmui 'a Tonga he tu'unga ngāue fakatakimamata mo e fakatau 'etau koloa faka-Tonga.....	40
Fokotu'u fai hono toe vakai'i feitu'u fakahoko ai hiva kau tā me'a 'i mala'evakapuna..	41
Tokanga ke 'ai ngaahi fale fakafiemālie 'i he ngaahi tukui kolo.....	41
Fehu'ia tūkunga pule fo'ou Potungāue Takimamata	42
Tokanga ke tuku ngaahi laiseni mamata'i tofua'a ki he kakai Tonga pē.....	43
Fokotu'u ke fokotu'u ngaahi papa fakamatala 'i he ngaahi mātanga.....	43
Tokanga ki ha ngāue ke lava ngaahi mātanga 'i Tonga ni hangē ko e 'Otu langi 'o fakakau he lisi ngaahi magari fakamamani lahi.....	45
Kole Tongatapu 10 ki he Potungāue Takimamata fai ha ngāue ki he palopalema mamafa ange tisolo kae kei tu'uma'u pe totongi pasi uta kau folau 'eve'eva	47
Tokanga ki ha femahino'aki pau vaha'a Potungāue Takimamata mo e kau ngāue he tafa'aki ngāue fakatakimamata.....	47
Kolea ha feitu'u pau ke 'i ai kau ngāue tātongitongi mo ngāue nima mea'a taimi tau mai ngaahi vaka meili.....	48
Tokanga 'oku fu'u tōmui 'aupito 'a Tonga he tafa'aki ke tokangaekina mahu'inga ngaahi fale fakafiemālie	49
Kole na'a lava fakakau he Patiseti Potungāue Takimamata ha pa'anga ke langa fale fakafiemālie ke faka'aonga'i he kau folau 'eve'eva mo e kakai	50
Kole Tongatapu 2 tukumai fale fakafiemālie tu'u he tau'anga pasi ke nau ngaahi mo tokanga'i.....	51
Tali Pule'anga fekau'aki mo e ngāue ki hono fakatu'unga tu'unga 'i ai ngaahi nofo'anga fakatakimamata.....	51
Lolotonga fai ngāue mo e Kasitomu & Tukupau ki he founa lava ke 'ilo'i pa'anga tānaki mei he ngāue mamata tofua'a	52
Tu'unga a'u ki ai ngāue ki he ke fakakau atu ngaahi 'otu langi he matanga fakamāmani lahi	52
'I ai Komiti Ngāue Ngaahi Kautaha Ngāue Fakatakimamata nau tokanga'i polokalama tau mai ngaahi vaka meili.....	53
Fehu'ia tu'unga e hoha'a ki he lakanga <i>CEO</i> fo'ou <i>Va'a Tourism Authority</i>	54
Pāloti 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Takimamata 2021/22	54
Alea'i toenga 'asenita 'a e Fale	54

Alea'i Tu'utu'uni ki he Pule'i Faama'i Ika 2020	55
Tokanga ke tau'atāina pe ngāue ki hono faama'i mo fakamaketi e ika.....	56
Konga 14-16 Tu'utu'uni ki he Pule'i Faama Ika.....	58
Fakama'ala'ala Pule'anga 'uhinga e kupu 2.....	60
Fokotu'u ke faka'atā pe faama'i me'amo'ui mo hono laiseni ki ha taha	62
Tapou 'Eua 11 'oua 'e fakangatangata fiema'u ki he faama ika mo e uta ki muli	62
Taukave Pule'anga 'uhinga mo e taumu'a ke faka'ai'ai e 'inivesitoa ke faama ika & toe lava hū atu ki muli	63
Poupou Ha'apai 13 ki he tu'u pe Tu'utu'uni 'i he kupu lolotonga kupu 14(2)	64
Fokotu'u ke liliu 'a e fakalea fo'i lea "kuo pau" he kupu 14(2) ke 'oua hoko palopalema he kaha'u.....	64
Taumu'a Pule'anga kuo pau ke faka'ai'ai 'inivesitoa ke ha'u 'o faama'i e ika	65
Tui Tongatapu 5 fatongia Pule'anga ke 'oua 'e ha'iha'i faingamālie he 'inivesi.....	66
Tui 'e pule'i he kau muli 'a e ngāue 'a e Tonga ka tu'uma'u pe kupu 14(2)	66
Taumu'a Potungāue Toutai ke lahi ange faama'i ika ke fakasi'isi'i hoko e kaiha'a pea tupulaki ai fonua	67
Fehu'ia pē 'oku taumu'a e Tu'utu'uni ki he kau Tonga totonu pe ki ha fa'ahinga matakali pē	68
Fokotu'u ke to'o kupu 2 kae fakatonutonu pe kupu 14 (1)	71
Tokanga ke ma'u 'e he Tonga 'a e monū'ia kae 'ikai ko e muli.....	74
Fakama'ala'ala Tongatapu 5 he kupu 4(1) Tefito' Lao 'Inivesi ki Muli.....	74
Fokotu'u ke toloi alea'i Tu'utu'uni ki he Faama Ika 2020.....	75
Fokotu'u Tongatapu 8 pālōti'i e Tu'utu'uni 'oua toe toloi	75
Pālōti'i 'o 'ikai tali ke toloi alea'i Tu'utu'uni ki hono Pule'i Faama'i Ika.....	76
Pālōti'i 'o tali Tu'utu'uni ki he Faama'i Ika 2020 & ngaahi fakatonutonu.....	76
Fokotu'u ke alea'i mo e Tu'utu'uni ki he Laiseni Toutai 2020	77
Tokanga ki he kupu ko hai 'oku ne foaki 'a e laiseni toutai 'i he Tu'utu'uni.....	80
Tui ko e laumālie 'o e fakatonutonu ke foki ki he Pule Ngāue pe CEO mafai ki he foaki laiseni.....	80
'UHINGA ki he felotoi to'o mafai foaki laiseni mei he Minisita ki he CEO.....	80
Tui 'Eua 11 kuo tūkunga malie ngāue Komiti ki he Tu'utu'uni ki he Laiseni Vaka Toutai	81
Pālōti'i 'o tali Tu'utuni ki he Laiseni Vaka Toutai & ngaahi fakatonutonu.....	82
Fokotu'u ke toloi 'a e Fale Alea	83
Toloi alea'i Fokotu'u faka-Fale Alea 'a Tongatapu 4.....	83
Fokotu'u ke toloi ngaahi 'asenita kehe e Fale Alea.....	83

Lipooti ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato ‘i Fale Alea	84
Pāloti ‘o tali Lipooti Fakata’u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi	85
Pāloti ‘o tali Līpooti Fakata’u ‘a e Potungāue Mo’ui ki he ta’u 2021	85
Pāloti ‘o tali Līpooti Fakata’u ki he Potungāue Takimamata 2021/2022	86
Pāloti ‘o tali lau tu’o 3 Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’o e Faama Ika 2020 & ngaahi fakatonutonu	87
Ngaahi Tu’utu’uni eni ki he Laiseni Toutai, (Ngaahi vaka toutai) 2020.....	87
Lau tu’o 3 Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai Ngaahi Vaka Toutai 2020.....	88
Pāloti ‘o tali Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai Ngaahi Vaka Toutai 2020.....	88
Ngaahi ‘asenita toloi ‘a e Falé ki he ta’u fo’ou.....	88
Toloi fanongonongo ‘a e Fale Alea	88
Kelesi	89

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu, 9 Novema 2023

Taimi: 1015-1025 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Tokoni Sea ‘a e Fale Alea.

‘Eiki Tokoni Sea: Kātaki kae fai mai ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kau kotoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale he hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

Kalake ke ui ‘a e Fale

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko e ui ‘o e Falé he ‘aho ni ‘aho Tu’apulelulu 9 Novema 2023.

‘Eiki Tokoni Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalakalaka Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’anga kātaki Sea. ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Piveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapieli Militoni Lanumata, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui. ‘Eiki Sea kole mu’a ke u toe fakaongo.

His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Dulcie Elaine Tei. Sea ko e ngata’anga e taliui.

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u heni. ‘Oku poaki me’a tōmui mai e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. Kei hoko atu e poaki folau ‘a e ‘Eiki Palēmia, hoko atu e poaki folau e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, kei hoko atu e poaki folau e ‘Eiki Minisitā Pa’anga kei hoko atu mo e poaki folau ‘a Tevita Fatafehi Puloka, poaki me’a tōmui mai ‘a Mateni Tapueluelu. Na’e toki ma’u tōmui mo e tohi poaki ‘a Paula Piveni Piukala ki he kamata lau ‘aneafi ‘aho 8 ‘o Novema. ‘Oku ma’u foki heni mo e poaki me’a tōmui mai he pongipongi ni ‘a Kapelieli Lanumata, pea ‘oku kei hoko atu ‘a e tohi poaki mai ‘a e Fakafofonga Vāhenga Niua 17 Vātau Mefi Hui ‘i he fakataha ‘o e uike ni. Ko eni ‘oku toe ma’u mai mo e poaki ‘a Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili mālō ‘Eiki Sea ngata’anga ia e taliui ‘o e pongipongi ni.

Me’a ‘Eiki Tokoni Sea

‘Eiki Tokoni Sea: Mālō Kalake. Hou’eiki ko e fakafeta’i ia ki he ‘Otua Mafimafi, ‘Otua ‘o

Tonga kei fakalaumālie e Tokoni Palēmia, Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Fakafofonga Kakai. Tapu mo e Hau 'o e Fonua Tupou VI, Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu mo e Tama Pilinisi Kalauni kae 'uma'ā 'a e Fale 'o Ha'a Mohefo, haofaki atu 'a e fakatapu ki he ngaahi ha'a kotoa pē 'oku tonu ke fai hano fakatapua ka u hao atu hē fakamalumu atu he talamalu 'o e fonua kae 'atā ke fakahoko 'a e ngāue 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he 'aho ko eni. Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki. Tau ngāue ena mou me'a hifo ki he'etau 'asenita hokohoko 'a e ngaahi ngāue ko ena ngaahi fakamatala fakata'u potungāue 'oku hā pe he 'asenita, ka kimu'a ia 'e tukuange ki he Sea 'o e Komiti Kakato.

Lord Tu'ilakepa: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, mālō ho'o laumālie tau ma'u e pongipongi ni, 'ikai ke toe fakalōloa 'Eiki Sea ko u hūfanga pē he fakatapu kuo 'osi hono fai he Feitu'u na kae tuku pē mu'a ke u kole atu pē mu'a ke lipooti atu e ki'i ngāue ko eni 'e ua 'aneafi na'e lava.

Lipooti Sea Komiti Kakato ngāue na'e lava mei 'aneafi

Koe'uhī pē 'Eiki Sea 'oku 'i ai e ki'i me'a 'oku fai e tokanga ki ai 'Eiki Sea. Ko e lipooti atu pē ko e 4.10 'a ia na'e 4.1 'aneafi ka ko ia 'oku 4.10. Ko e Lipooti Fakata'u ki he Ngaahi Ngāue Lalahi 2021/2022. Ko hono fakatonutonu 'Eiki Sea kuo tali ia he Komiti Kakato 'oatu ki he Feitu'u na ke faitu'utu'uni e Feitu'u na ki ai.

4.11 Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui he ta'u 2021 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e lipooti ko eni. Ko e 'uhinga pē 'oku ou 'oatu ai pē ki he Feitu'u na'e toki fakatokanga'i 'aneafi pea fakamolemole pē ki he kakai 'o e fonua 'Eiki Sea koe'uhī pē ko 'aneafi na'e matemate 'a 'etau...pea ko u kole pē ki he kau ngāue ke mou tokanga ki he'etau me'angāue. Pea mo tautolu pē he Fale ni ko hotau fatongia pē ia koe'uhi ko ē fokotu'u pea poupou pea fai e poupou pea fai e hiki nima 'o tali e lipooti ko eni fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui, Ka koe'uhī 'Eiki Sea 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Minisitā 'a e Potungāue Mo'ui ko u kole pē ki he Feitu'u na ke fakatokanga'i pē he Feitu'u na. Ka 'i he malumalu e Feitu'u na momoi kotoa atu e ongo lipooti ko eni ke toki faitu'utu'uni ki ai e Feitu'u na mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito fakamālō ki he Sea e Komiti Kakato kae 'uma'ā 'a e Komiti Kakato he ngāue kuo lava ki he ongo lipooti fakata'u ko ia. Pea 'oku mo'oni 'aupito ia pau pē ke fakatokanga'i ke fai e ngāue fekau'aki mo 'etau me'angāue. Mou mea'i pē Hou'eiki fai ho'omou feme'a'aki ka 'oku 'ikai ke ngata pē 'i Fale ni ka 'oku ...

<007>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Tokoni Sea : ... me'a mai 'a Hou'eiki mo e kakai e fonuá pea 'oku mahino pē 'oku fiema'u ke nau muimui'i 'a e ngaahi me'a 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki ke mahino hangē ko ha ngaahi me'a 'oku fai ki ai ha hoha'a 'a e Hou'eiki pea mo hono tali 'oku nau muimu'i mai 'a e ngaahi feme'a'aki 'oku fakahoko 'e he Fale Alea. Fakamālō atu ki he 'Eiki Sea 'o e Kōmiti Kakato he ngāue kuo lava.

Pāloti'i 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ki he 2021/2022

Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Lipooti 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Lalahi ki he 2021/2022

kātaki ‘o fakahā hake e hiki hono nima.

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a 'Uhila Moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosā Light of Life Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e toko 16.

'Eiki Tokoni Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai kātaki ‘o fakahā ‘aki e hiki hono nima.

Kalake Tēpile : ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko 1 ko 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō.

'Eiki Tokoni Sea : Mālō. Tali ia. Ko e Lipooti ‘a e Potungāue Mo'ui 2021 hangē pē na'e me'a ki ai e Sea ‘o e Kōmiti Kakato Hou'eiki. Mahino pē na'e ‘i ai e ngaahi me'a na'e ‘ohake ‘e he kau Hou'eiki Mēmipa pea ‘oku fiema'u pē ke ‘omai e fakama'ala'ala mo e tali ki ai hangē pē ko ia na'e ‘osi ‘ohake ke me'a mai pē ki ai kakai e fonua ki he ngaahi me'a na'e ‘ohake ‘aneafi. Ki he 'Eiki Minisitā Mo'ui tukuange ko ia e, tukuange e faingamālie ko eni ki he 'Eiki Minisitā ke ne fakahoko mai ‘a e ngaahi tali ko ia ki he ngaahi kaveinga ko ia pea tau toki pālōti.

Tali Minisita Mo'ui ki he ngaahi me'a na'e ‘ohake hono alea'i Lipooti Fakata'u Potungāue Mo'ui 2021

'Eiki Minisitā Mo'ui : Sea tapu pea mo e Feitu'ú na kae 'uma'a ‘a e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea. Ko u fakamālō atu Sea he ‘omai e ki'i faingamālie ko eni ke fakalavelave atu e motu'a ni. Neongo ne tali e Lipooti ‘aneafi ka ‘oku ou tui ‘oku ‘i ai pē ngaahi kaveinga mahu'inga na'e ‘ohake ‘e he kau Fakafofonga ke fai atu pē ha ki'i fakama'ala'ala mo ha ki'i tali mei he motu'a ni ki he ngaahi me'a ko ia na'e ‘ohake.

Sea ‘oku kau foki e, fakamālō lahi au ki he kau Fakafofonga he'enua ‘ohake e ngaahi me'a ‘e tokoni ia ki he ngāue ‘a e Potungāue. Hangē ko e fakahoha'a ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 5 Sea ki he vīsone ‘a e Potungāue. Sea ko e vīsone ‘a e Potungāue ke hoko ‘a Tonga ni ko e ma'olunga taha he fakahoko fatongia hono tokanga'i e mo'ui lelei ‘a e kakai e fonuá ‘i he Pasifiki ‘o fakatatau ki he ngaahi me'afua fakamāmani lahi. Pea na'e ‘ohake ai pea ‘oku mahu'inga Sea ke ‘i ai pē ha vīsone he neongo pē ‘e ‘i ai ‘a e ngaahi tōnounou ‘a e Potungāue Sea, ka ‘oku ‘i ai ‘a e me'a ke ne hanga ‘o tataki ‘a e fakahoko fatongiá ke tulitulifua ki ai ‘a e kau ngāué pea mo e Potungāué Sea ke fakakakato ‘a e ngaahi fatongia ko ia ‘o e Potungāue.

Sea ko e me'a na'e ‘ohake foki ‘aneafi ‘a e palopalema ko eni ki he fo'i'akau ‘e Tongatapu 5 fekau'aki pea mo e *procurement*. Mea'i lelei pē ia ‘e he Fakafofonga Sea neongo ‘a e ngaahi Lao ‘o e *Procurement* ka ‘oku pau pē ke tau muimui ai ‘o feinga pē ‘a e Potungāue ke fengāue'aki ke lava lelei. ‘Ohake foki e me'a ‘oku fa'a ‘osi ‘a e fo'i'akau he taimi ni'ihī.

Ko e 2021 foki Sea mahino pē ki he motu'a ni ko e ta'u mahu'inga eni na'e *lockdown* ai ‘a Tonga ni tāpuni ai ‘a e kau'āfonua kae teuteu e Potungāue ha taimi ‘e tō mai ai e KOVITI ‘o toki a'u mai e KOVITI ia he 2022. Ka na'e ‘i ai e ngaahi palopalema na'e fehangahangai fakamāmani lahi ia Sea ko e ngaahi fefolau'aki ‘a e ngaahi vaka, ko e ngaahi vakapuna vaka tahi, ka na'e ki'i palopalema ai Sea ‘a e fa'a ‘osi ‘a e fo'i'akau. Pea na'e fakamālō lahi pē au ki he ngaahi Pule'anga Tokoni ngaahi fonua he'enua tokoni mai ke tokonia ‘a e fo'i'akau ko eni ke tokangaekina ‘a e mo'ui lelei ‘a e kakai e fonua.

Sea ko u fie fakahoko atu pē ‘e huufi ‘i he māhina katu’u ‘a e *Pharmaceutical Facility* ‘oku tu’u ‘i Veitongo, moutolu fa’a lele he hala ko ē mou sio ki he fu’u fale ko ia, taumu’a hono ‘ai ko ia Sea ke toe lahi ange hono hū mai ‘a e fo’i ‘akau ‘o *stock* ‘i ha feitu’u ‘oku ne lava ‘o *control* ‘a e ‘ea fakamokomoko...

<008>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā Mo'ui: ... ke toe tolonga ange ‘a e fo’i ‘akau mo e ngaahi me’a ko ia ki he tokangaekina e kau mahaki. Sea ka ‘oku ko e taimi foki ‘aneafi na’e lava ‘o hu’i e ngaahi ‘a, faito’o ki Tonga ni ko e ‘uhinga ko e ‘ikai ke lelei e *facility* pea na’e ‘ikai ke toe lava. Ko e hoko ko eni hono huufi mo e langa ko eni Sea ‘e toe lava ‘o toe tokoni ange hono hū mai pē ‘a e ngaahi naunau ‘o toki hu’i ‘i Tonga ni ‘a e kongā lahi. Mahino pē fo’i ‘akau ia ‘oku ha’u ia pea mei he ngaahi feitu’u ka ko e ngaahi me’a ia Sea ‘e lava ‘a e hu’i vai ‘o fakakakato ke lava ko ia ‘a e *facility* ko eni.

Sea ko e taha e me’a na’e ‘ohake ko e ko e tāpuni ko ia ‘a e fale talatala angamaheni ‘i he 8:00 Sea ‘oku na’e ‘osi mahino pē hono fai e ‘a e ngāue ‘a e potungāue ‘a e mahu’inga ko ē ko e talatala angamaheni ‘a e kakai te nau fai ‘e nautolu mei he 8:00 pongipongi ki he 8:00 efiāfi, ‘e tāpuni leva e fale talatala ka ko e *emergency* ia houa ‘e 24 ia Sea. ‘A ia ko e ki’i fakama’ala’ala pē au ki he fakahoko mai ko eni ‘a e me’a ko eni ‘aneafi. Sea ‘oku mahino ki he motu’a ni ‘oku ‘i ai e ngaahi kiliniki *private clinic* ‘oku lele he efiāfi, ‘oku ‘i ai e kau Toketā ‘oku faka’atā kinautolu ke nau lele he kiliniki he ‘osi ia ‘a e taimi ngāue ‘a e Pule’anga Sea. Sea ki he motu’a ni ko e ko e *available* ko ē e sēvesi ki he kakai ‘o e fonua ko u tui Sea ko e me’a mahu’ingā ia. Pea ko u fie fakahoko pē au heni ki he kakai ‘o e fonuā, ko e fo’i ‘akau ko ē he Falemahaki Vaiola ‘oku kei ta’etotongi kapau ‘oku ke ‘alu ‘o talatala he kiliniki ‘oatu ho’o la’i *prescription* te ke lava pē koe ‘o ha’u ‘o ma’u ho’o fo’i ‘akau ‘i he falemahaki ta’etotongi. Ka ko e ‘oku ‘i ai pē foki e fa’ahinga ia ‘oku nau loto pē nautolu ke fakatau mei he kiliniki. Ka ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai Sea.

Ko e *emergency* ‘oku houa ‘e 24 ia. Na’e taha foki e ‘ohake ‘e Tongatapu 5 Sea e ngaahi ngaahi *health center* ki, ko e 2021/2022 Sea na’e tāfataha e potungāue ke tokangaekina e Kōviti ko eni kuo ‘i he tu’unga fakafiemālie Sea pea ‘oku kamata leva e ngāue e potungāue Sea ki he ngaahi me’a ke, ke ‘ave sēvesi ki he ngaahi feitu’u ki he kakai. Na’e toki ‘osi atu Sea hono *renovate* e Falemahaki Vaiola na’e taha mo e poini miliona e fakamole ki hono fakalelei’i fakalukufua kātoa e falemahaki ko e ‘uhinga pē ko e kakai ‘o e fonua. ‘Osi mo e Fale *Health Center* ‘o Vaini Sea hono fakakakato *renovate* pea ‘oku teuteu ke ‘ave pea mo e me’alele ke faka, lava lelei e fakahoko fatongia. Ko e *Health Center* ‘i Mu’a Sea ‘e kamata he māhina ka tu’u e ngāue ki ai ki hono *renovate* pea mo e fakalahi pea ‘e ‘ave kātoa e sēvesi ia mei he Potungāue Mo’ui ke fakalele ia ‘i mu’a he *health center* ko ia Sea. ‘E ‘ave ki ai e ngaahi nifo ko e, pea ‘e fakalele ia he kau Toketā ko e matā ko e me’a kotoa ‘oku fakahoko faka’ata ‘i Vaiola ‘e fakakakato ia hē.

Ko e taha pē ia ‘o e ngaahi palani Sea ko e ngaahi palani fakamāmani lahi ke tukuange ‘etau nofo ko ē he falemahakii ‘o tali ke ha’u e kau mahaki kae ‘ave sēvesi. Ko e lava ko ia Sea ko e palani hokó ko Nukunuku ki Hihifo ke fakakakato ‘a e ongo fo’i senitā lalahi ia ke ‘ave e sēvesi ki ai. Sea ‘oku lolotonga fai e ngāue he taimi ni ki he Senitā ko eni ‘o Kolovai na’e mea’i pē he Fakafofonga ko e fale nofo’anga e Toketā na’e fu’u, fu’u fuoloa pea motu’a pea lolotonga fai e ngāue ki ai Sea ke langa fo’ou pea mo fakalahi ‘a e *health center* ko ia Sea.

Ko e palani foki ia ‘a e potungāue Sea ki he kaha’ú ‘e fakalelei’i e ngaahi senitā ko ení ka toe hoko mai ha *pandemic* kuo ‘osi, fai ha *lockdown* takitaha nofo pē hono feitu’u ‘o tokanga’i e ngaahi feitu’u ko ia. Pea hangē ko e fakahoha’á Sea, na’e fakahoko e me’a mai ‘a Ha’apai 12 fekau’aki mo e Falemahaki Fusipala ‘e Sea kae ‘uma’ā e kau Mēmipa ‘oku lolotonga faka’osi’osi atu e ngāue ki hono fakalelei’i ‘o e ngaahi kuata ‘o e kau ngāue ‘i he ‘Api Neesi he ‘oku mahu’inga foki Sea ke ...

<009>

Taimi: 1035 – 1040

‘Eiki Minisitā Mo’ui: ... ‘etau kau ngāué. Ke tau hanga ‘o vahe nautolu ke nau ō ngāue ha feitu’ú ‘oku tau tomu’a fakalelei’i e ngaahi feitu’u ko iá Sea pea ‘oku faka’osi’osi atu. Mea’i pe ‘e he Feitu’ú na Sea pea mo e kakai ‘o e fonuá.

Ko e taha ia ‘o e ngaahi sēvesí, ko e ‘aneafi na’e fetuku e kasa ko ē ‘okisikená ko ē ki he kau mahakí pea mei Vaiolá ni. Ko e ‘ahó ni kuo ‘i ai e mīsini ‘utu kasa ‘i Ha’apai. ‘Oku ‘i ai e mīsini ‘utu kasa ‘i Vava’u pea ‘oku faingamālie ngaahi, ko e pehē ko ē ‘aneafi na’e ‘ikai ke ‘i ai ha kasá ko e ‘uhingá ko e ngaahi fiema’u fakavavevave ‘a e kau mahakí kuo feau ia he ‘ahó ni Sea.

Lolotonga fai e ngāue e Potungāué Sea ke faka’osi e Kiliniki ‘o Peá. Pea ko e taha e ngaahi fokotu’utu’ú Sea ke ‘oua ‘e langa pe Kiliniki kae ‘i ai ha me’alele ke ngāue’aki ‘e he kau ngāué ke nau takai ‘o tokangaekina ‘a kinautolu ‘oku ‘ikai ke nau toe lava mai ki he falemahakí.

Sea ‘oku lolotonga fai mo e ngāue ke langa mo e kiliniki na’e ‘osi ‘ohake pē he ngaahi ta’u mai ko ē ngaahi palaní, ‘a e kiliniki ki he mo’uí ki he vāhenga Leimātu’á pea mo e vāhenga Pangaimotú. Pehē ki he kau nofo fo’ou ko ena ‘i Tā’anga ko ena hiki ko ē pea mei Mangó Sea. Ko e taha ia e ngaahi ngāue ‘oku lolotonga fakahoko ki ai.

Sea ‘oku mea’i pe ‘e he Feitu’ú Sea kae ‘uma’ā e Hou’eikí. Lolotonga lele e ngāue he taimí ni ko hono langa e falemahaki fo’ou ‘o Vava’u. Pea ko e fakapa’anga ia ‘e he *World Bank* pea mo e Pule’anga ‘Aositelēliá. Pea ‘oku kau ai pe pea mo e ‘ū kuata ia kātōa e falemahakí ‘i he palani ko iá Sea.

Sea ko e taha e me’a na’e ‘ohake ‘e ‘Eua 11, ko e lahi ko eni e pekia e longa’i fānaú. Pea, ‘a ia ‘oku ui ko e *infant mortality* Sea. ‘UHINGA e *infant mortality* Sea meí he ‘aho ‘oku fā’ele’i aí ki he’ene ta’u 1, ‘a ia ko e fo’i taimi ia. Na’e ‘omai e fakatātā, ko Tongá ni he 2021 ko 7.6 ko e faka’amu fakamāmani lahi Sea ke si’isi’i he 20. ‘I he 2021 ‘i Ha’amoana’e tōko 12, 23 ‘a Fisi, ‘a ia ‘oku tu’unga fakafiemālie ‘aupito pe Sea ‘a e, ka ‘oku fakatokanga’i pe ‘e he Falé ni kae ‘uma’ā e kakai e fonuá.

‘E fetō’aki pē Sea he ‘oku makatu’unga ia meí he pe ko e hā, pe ko e ‘ekisiteni pe ko e, ‘oku ‘i ai e taimi ‘e taha ‘oku leleaki’i mai ia ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha felave. Ka ko e *infant mortality* ia meí he fā’ele’i ki he ta’u 1. ‘A ia ko u ki’i fakama’ala’ala pe ai Sea ‘oku ‘i he tu’unga fakafiemālie ‘aupito pē ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a Tonga ní.

Na’e ‘i ai foki pe e toe ‘ohake ‘e ‘Eua 11 Sea ‘a e hūfanga he fakatapú ‘a e *teenage pregnancy* pe ko e feitama ta’u iiki. Sea ‘oku ‘i ai e tokanga makehe ki ai e Potungāué, tokanga’i pe hangē pe ko e kau feitamá. Ka ‘oku fai e ngāue kia kinautolu fengāue’aki pea mo e *Tonga Family*

Health pea mo e *Talitha Project*. 'Oku nau tokanga'i 'a e mo'uilelei e longa'i fānaú ke fai ha talanoa mo kinautolu. Ka 'oku tau foki pe foki tautolu Sea ki he anga 'etau nofó ki 'api ki he mātu'á, ko e 'i he ngaahi siasí ke fetokoni'aki ki he tu'unga ko ia 'oku a'u ko ē ki aí.

Ko e me'a 'e taha Sea na'e 'ohake 'e he Fakafofonga Ha'apai 12 ki he Toketā Pule ko ia Le'ole'o 'i he Falemahakí. 'Oku fai e ngāue ki ai 'a e *PSC*, ke fai e *recruitment* ko iá Sea ke fakakakato e ngaahi *due process* ko iá Sea.

Na'e 'ohake foki Sea 'e Tongatapu 2 'a e lipooti pea meí he va'a ko eni ki he telinga, ihu pea mo e mongá hufanga he fakatapu 'o pehē 'oku tāpuni e kilinikí 'i Tisema pea si'isi'i e. Sea kātoa e kiliniki ki he tafa'aki *medical* pea ko e *surgical*, ko e telingá 'oku nau tāpuni he taimi 'oku fai ai 'a e livi kilisimasí. Tāpuni ko ē he Kilisimasí 'oku tāpuni ai e ngaahi kiliniki ko iá 'oku nau toki fakaava pe 'i Sanuali. Ka 'oku 'ikai 'uhinga ia 'oku fakahoko fatongia pe tafa'aki ia ko iá ...

<010>

Taimi: 1040-1045

Eiki Minisitā Mo'ui: ... ka 'oku 'ikai ke toe lele kiliniki nōmolo, 'aki e 'uhinga ko ení Sea. Te ke ha'u 'o sio ki he kilinikí pea u puka koe ke ke ha'u he 'osi e uike 'e 2 ko e *follow up* pē ha ngaahi me'a mo kinautolu ko e ō mai 'o sio fo'ou mai. 'A ia 'oku 'ikai ko e 'uhingá Sea 'oku tāpuni ai e va'a ko ia, 'oku fakahoko fatongia pē ngaahi va'á ka ko e taimi ko ē 'oku fai ai e mālōlō Kilisimasí Sea 'oku fai ai e mālōlō. Pea na'e 'ohake ai pē foki e va'a ko iá 'a e mole atu e toketā na'a ne hanga 'o fataki mai 'a e fatongiá he ta'u lahi. Na'e toki 'osi mai e toketā na'e ako he tafa'aki ko iá pea foki mai 'o fakahoko fatongia. Lolotonga 'i ai e toketā 'oku lolotonga 'i 'Aositelēlia he taimi ni ki hono ako'i ke foki mai 'o hoko atu e fatongiá.

Sea na'e 'i ai e hoha'a 'a Tongatapu 2 ki he fakapālangí. Sea 'oku mau feinga homau tukuingatá he taimi ni. 'Oku 'i ai foki e ngaahi fokoutua ia Sea ka fakatonga'i ia 'oku 'ikai ke lelei ia mo 'etau fanongó mo e anga e nofó. Ka ko u pehē 'oku sai ange pē 'oku 'i ai pē ngaahi me'a ke *exception* mu'a e lipooti e Potungāue Mo'uí ke ki'i hū mai pē ha ngaahi fo'i fakapālangi ko e 'uhingá kae sai 'etau nofó. He kapau te tau 'alu ki he faka-Tongá, ka 'oku fai e feinga Sea ke kumi ha fo'i lea ko ē ke ne hanga 'o fakatonga'i fakalelei 'a e ngaahi *medical terms* ke ne lava 'o fakahoko atu pē ki he kakai e fonuá ka 'oku kei molumalu pē 'a e anga 'etau nofó Sea.

Ko e, na'e 'i ai foki 'ohake 'e Tongatapu 4 'a e *overseas medical referral* pe ko hono fakafolau e kau mahakí ki muli. 'Oku 'i ai e *process* e potungāue 'oku 'i ai e komiti 'oku nau hanga 'o siofi 'a kinautolu ko ē 'oku fiema'u ke 'ave ki mulí. Pea 'e makatu'unga ia tali mai mei he falemahaki 'i mulí, te nau lava 'o fai e faito'ó pea 'osí 'e toe mo'ui atu e tokotaha ko ení ha ta'u 'e fiha. 'A ia 'oku 'i ai ngaahi *criteria* 'oku nau hanga 'o siofi ke fakapapau'i 'oku 'i ai 'a e tokoni 'a Nu'usila pea mo e Pule'anga 'o Tongá.

Sea 'oku neongo ko e patiseti ko ē 'oku vahe'i ko ē ki aí, vahe'i e 3.5 miliona. Pea kapau 'e 'osi e pa'angá Sea 'oku kei fiema'u ha kau mahaki ia ke 'ave, 'oku lava pē ke toe kole he 'e Pule'anga 'e he potungāue ki he Pule'anga ke 'i ai ha tokoni 'o fakalahi pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ai Sea. Kapau 'oku fiema'u ha taha ia ke 'ave ko e hā e tu'unga 'oku 'i aí ka 'oku lava 'o faito'o Sea pea 'oku fakakakato 'a e ngaahi me'a ko iá.

Sea na'e 'ohake pē foki 'aneafi 'a e mahu'inga ko ē ke fai ha sio ki he ngaahi sevesi ko ē ke toe fakalahi ko e 'uhingá ko e hangē ko Fisí 'oku 'i ai e ngaahi sevesi 'oku fakahoko ai. Sea

‘oku ‘osi mahino pē ki he potungāué ia Sea, ka ‘oku ‘i ai e ngaahi sevesi ‘oku mahu’inga ange pē Sea pea si’isi’i ange ai e fakamolé hono fakafolau ki tu’apule’angá he’etau hanga ‘o ‘ai e sevesi ko iá ‘i Tonga ni. Ko e ‘uhingá ko e *volume* pe ko e tokolahi ko ē kakai ko ē te nau *access* ki he sevesi ko iá, tokosi’i ia.

Te u fakatātā Sea ki he, ki he tafa mafú. Na’e lahi ‘a e fokotu’u mai pe ‘ikai ke lava ke ‘ai ha ‘iuniti ke *train* pea ko e, ko ‘eku tali ki ai Sea, ‘oku ‘ikai ke u tui ko e, ‘e fakapotopoto. ‘E lahi ange e pa’anga ‘e fakamoleki ke fai e fo’i me’a ko ení kae si’isi’i hono ngāue’akí. Ko e polokalama ko ē ‘oku lele ko ē he taimi ní Sea ‘e ha’u fakahili ta’u ko ē ‘a e timi tafa mafú ke nau ō mai ko ē ki Tongá ní ko u tui Sea ko e founga lelei ia ki he tafa’aki ko iá ke fakakakato e ngaahi me’a ko iá Sea. Na’a nau ō mai ko eni e timi tafa mafú ‘i Sepitemá Sea na’a nau fe’unga mo e toko 23 na’e fai ‘a e ngaahi tafa lalahi kia kinautolu. Ka ko e ta’u, ‘osi e ta’u ‘e ua ‘oku nau foki mai. ‘A ia ko e taha ia ‘o e ngaahi me’a Sea ‘oku fai ki ai e tokangá.

‘Oku ‘i ai ‘a e fanga ki’i sevesi ‘oku ‘osi fakalalakaka ki ai ‘a e potungāué Sea ‘oku lolotonga fakahoko he taimi ni. Ka ‘oku fakatokanga’i pē ngaahi poini ‘oku ‘omai ‘e he kau Fakafofongá pea ko u fakamālō ki he kau Fakafofongá. Ki he motu’á ni ‘oku ou lau ‘e au e ngaahi fokotu’u fakakaukau pea mo e ngaahi fehu’i ‘oku ‘omai ko ha faingamālie ia ke fakalalakaka ai ‘a e fakahoko fatongia ‘a e potungāué. Sea ko u tui mahalo ko e ngaahi me’a pē ia na’e ‘ohake ‘aneafi ko u manatu’i he motu’á ni ke ki’i fakama’ala’ala atu mo e ngaahi ngāue pea mo e fokotu’utu’u ‘a e potungāué ki he kaha’ú Sea.

<002>

Taimi: 1045-1050

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Pea ‘oku ou fakamālō atu Sea he ma’u ‘a e faingamālie ko eni, fakamālō ki he kau Fakafofonga he talamonū na’e fakahoko mai ‘aneafi, pea ‘oku ou fakamālō atu Sea he ma’u ‘a e faingamālie ‘i he pongipongi ni. Pea ‘oku ou fie puke pē faingamālie ko eni Sea ke fakahoko atu pē ha’aku ki’i fakamālō ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ki he ‘Ene ‘Afio, Hau ‘o e Fonua he falala ne tuku mai ki he motu’a ni. ‘Oku ou tui Sea ka toe ‘i ai ha foki mai ‘a e Fale ni he ta’u fo’ou kuo ‘osi tukuange atu ‘a e ki’i maea ‘o e vaka ni Sea ki ha potutahi ‘oku ta’e’iloa.

Pea ‘oku ou fakamālō lahi atu Sea kae ‘uma’ā ‘a e tēpile ‘a e Hou’eiki, tēpile ‘a e Pule’anga, kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafofonga, pehē ki he Vāhenga Fili ‘a e motu’a ni Vava’u 14, he ‘omai ‘a e falala ki he motu’a ni ‘i he ta’u eni ‘e 9 Sea, fokoutua atu heni. Pea ko e tāpuaki lahi ki he motu’a ni kae ‘uma’ā ‘a e vāhenga, pea ‘oku ou fakamālō lahi ‘i he falala ne ‘omai, ka ko e hangē ko e lau ‘a Molitoni, ko e angí ai pē ia, laka atu, ‘i he ivi ‘o e Langi te tau fū’u ikuna noa.

Sea ‘oku ou talamonū atu Sea ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale, kau Fakafofonga fakatauange ke tau ikuna ‘a e to’u Fale Alea ‘o e ta’u ko eni ‘i he laumālie lelei mou talamonū atu Sea, pea koe’uhi ko e fafale ‘etau feohí, pea mo ‘etau ngāue ‘i he Fale ni Sea, he ‘ikai te u fakahoko atu ke mou me’a ā, te tau toki felongoaki, ‘ofa atu Sea. Mālō.

(Na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he pasipasi, ko e fakahāa’i ‘enau māfana ‘i he tō ‘a e lo’imata ‘o e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, mo e ‘ofa ‘i he me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘i he teuteu ke māvae mo e Fale Alea ‘o Tonga).

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘Eiki Minisitā, ‘oku ulo mai ‘a e maama ko ē Ha’apai ko e hā ‘a e me’a ‘oku ke tokanga ki ai.

Mo'ale Finau: Sea 'oku ou fakatapu atu ki he Feitu'u na, mālō 'a e fua fatongia pehē ki he Hou'eiki. Sea 'oku ou tu'u pē au ke u 'oatu, anga pē fakamālō atu Vāhenga Ha'apai 12, ki he 'Eiki Minisitā koe'uhi kuo napangapanga mālie pea kakato 'a e ngaahi fiema'u 'a e vahefonua. Pea 'oku ou tui 'Eiki Sea ko e ngaahi ola ia hotau, pea 'oku ou tui ko e kaveinga ia 'o e halafononga pea mo e natula mo'oni 'o e ngāue 'oku tau fai hotau fonua, pea ko ia 'i he'ene pehē fakamālō.

Sea ko e fakamālō atu au ki he ki'i *process* ko eni 'o e ki'i ngāue 'a e motu'a pule Ha'apai, ko eni 'oku fanongo mai pē 'i he pongipongi ni, ki he motu'a ni 'Eiki Sea, kapau 'oku 'i ai ha ni'ihī ke 'oange ha'anau pale mā'olunga taha ko e si'i kau ngāue 'i he Pule'anga, tautautefito kia kinautolu 'oku nau feilaulau ke nau ō ki motu 'o fakahoko 'a e ngāue. Pea ko ia 'oku ou fakamālō atu 'Eiki Minisitā ho'o fakatokanga'i 'oku ou tui pē 'oku ke ma'u 'a e laumālie ko ia, pea te ke fononga mo e laumālie ko ia 'i he ngāue mahu'inga 'oku toka mei mu'a ho halafononga.

Fakamālō'ia hono fakalelei'i Falemahaki Niu'ui

Faka'osi pē 'Eiki Sea fie fakamālō'ia pē 'oku mo'oni 'aupito 'a hono *renovate* 'o e ngaahi fale nofo'anga, na'e talu pē 'a hono fokotu'u 'o e Falemahaki Niu'ui, pea mo e 'ikai ke tokanga'i, 'aho ni mahalo 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na Sea ho'o fa'a me'a ki Ha'apai, ko 'ete lele mai 'i he hala ko ia, hangē ha ki'i fo'i poloka 'i loto 'Okalani 'ene faka'ofa'ofa ...

<005>

Taimi: 1050-1055

Mo'ale Finau: ...Kuo pau ke tau 'ai ha me'a ke liliu ki he lelei angé, pea kuo hanga he Minisitā ko eni 'o fokotu'u e me'a ko eni 'i hoku vahefonuá pea 'oku taau ke u fokoutua ki 'olunga 'o fakamālō. Ko e fakamālō pē ia Sea ke fakahā atu 'a e hounga'ia. Ko e hounga'ia ko e koloa lelei mālō 'Eiki Sea e ma'u faingamālie.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea pea tapu mo e Feitu'u na, tapu pea mo e kau Mēmipa 'a e Fale Alea. Ko e fakamālō ki he tali mai e ngaahi fehu'i mahu'inga foki ke tau ma'u kātoa 'a e mahino pea mo e fakamatala 'oku tonu. Pea 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā 'i he tali lelei mai ko ia 'a e ngaahi fehu'i. 'Oku 'i ai pē ki'i fo'i fehu'i 'e taha pea ko u tui ko e fo'i fehu'i na'a ku 'ange pē ki ai 'aneafi ka ko u fanongo ki he tali ke 'omai 'a e tali ki he fehu'i ko ia. 'Oku fekau'aki ia pea mo e sio ko ē 'oku hangē ko e 2014 ki he 2022 kuo liunga ua.

'Eiki Minisitā Fonua: Sea ka u fakatonutonu atu e Fakafofonga. Kuo 'osi pāloti 'a e lipooti ni 'i he Komiti Kakato fokotu'u he Feitu'u na Sea mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō Fakafofonga. 'Oku mo'oni e fakatonutonu ka ko e laumālie ko ē na'e faka'osi mai'aki he Minisitā pea mo 'ene tatau mai ki he Fale Alea 'o Tonga 'oku ou 'oatu ai ho'o fo'i fehu'i ko ho'o fo'i fehu'i faka'osi pē ena ki he Minisitā ko ena ke fakama'ala'ala mai ka 'oku mo'oni ia kuo 'osi pāloti e me'a 'ai ke vave pea 'ai ho fo'i fehu'i ke fai mo tali mai.

Taniela Fusimālohi: Fakamolemole atu Sea he'eku fa'a anga pehē, ka ko e kumi pē foki ki he tali, ka ko u tuku pē ki he 'Eiki Minisitā kapau ko e me'a pē eni ia 'oku hoko toki tali fakalelei ā he Patiseti hoko 'a e fo'i fehu'i. Ka ko u kau pē au ia he fiefia he fakamālō kuo ne

fai, ka kapau 'oku pehē ke tuku ā 'a e fo'i fehu'i ia ke toki 'ai ia 'i he Patiseti hokó pea 'oku sai pē ia, ka koe'uhī 'oku tau fakamālō he tatau mai e 'Eiki Minisitā mālō.

'Eiki Tokoni Sea: Mālō 'aupito 'e 'Eiki Minisitā fakamālō atu 'aupito he 'omai e fakama'ala'ala ki he me'a na'e hoha'a ki ai 'a e Hou'eiki pea hangē pē ko ho'o me'á 'oku mahino ko ho'o lipooti fakahisitōlia eni pea 'oku fakamulituku'aki ho'o tatau mai ki he Fale Alea 'o Tonga, pea ko u fakafofonga'i atu pē 'a e fakamālō ki he Feitu'u na 'i he ngāue kuo ke fakahoko 'i ho lakanga ko e Minisitā Mo'ui he ngaahi ta'u ko eni 'e 9 mālō kuo ke fakahoko fatongia ai. Pea hangē pē kuo talaki 'i māmani mo e fonua kuo ke hoko atu ki he lakanga 'e taha ui koe ki ai. Pea 'oku 'oatu 'a e talamonū ki he Feitu'u na 'i he fatongia kuo ui koe ki ai. Pea ko u tui ko e hokohoko atu e ngaahi fatongia ko ia ko e lelei ai pē ki hotau ki'i fonua ni fakahisitōlia hotau fonua ni 'i he hoko atu ki he ngaahi lakanga pehē.

Hangē pē kuo fakahoko mai 'a e fuofua mei hotau ngaahi feitu'u mo hotau motu iiki ko eni ke nau fakahoko e fatongia ko ia. Pea ko u tui ko e fatongia ko ia 'e toe 'aonga mai ai pē ki he fonua 'a e fatongia te ke fakahoko. Pea ko ia ai pē 'a e talamonū atu 'Eiki Minisitā pea mo e 'amanaki ke 'iate kitautolu ai pē 'a e 'Otua fakahoko e fatongia lelei ko ia ki he potungāue mahu'inga taha eni ki he fonua he 'oku mahino 'oku fekau'aki mo e mo'ui 'oku fiema'u ke tau 'osi'osingamālie mo e me'a kotoa pē 'oua toe fai ha toloi pe ko ha toe tukutuku ha ngaahi 'uhinga ko e me'a kotoa pē 'e lelei ki he mo'ui 'a e kakai pau ke fakahoko. Pea ko ia fakamālō atu 'Eiki Minisitā pea pehē ki he Hou'eiki ngaahi poupu pea tau toki muimui'i atu 'a e ngaahi fatongia ki he fakamatala fakata'u hoko mai 'Eua 11 ke toki vakai'i ai ka tau muimui'i atu 'a e ngaahi fakahoko fatongia 'a e potungāue, ka ko ia Hou'eiki 'e hoko atu 'etau ngāue 'atautolu ki he'etau 'asenita ngaahi fakamatala mo e ngaahi ...ko ena pē 'oku hā atu 'i he'etau 'asenita.

Kole pē ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato ko e ngāue pē ena 'oku hā he 'asenita ke tau hoko atu ai pē ki ai 'aho ni. Liliu 'a e Fale Alea 'o **Komiti Kakato**.

(Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai 'a e Sea 'o e Komiti Kakato ki hono me'a'anga)

<007>

Taimi: 1055-1100

Me'a Sea Komiti

Sea Kōmiti Kakato : Tapu pē ki he 'Otua Mafimafi fakatapu atu Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā fakatapu atu ki he Hou'eiki e fonua kae 'uma'ā 'a e kau Fakafofonga e Kakai pehē foki ki he kau ngāue mo e kakai 'oku nau me'a mai he ope. Hou'eiki Mālō ho'omou laumālie tau vakavakai pē ki he mafimafi e 'Otua hangehangē pē ha 'uha ē, tau fakafeta'i ai. Tau hoko atu fakatatau mo 'etau 'asenita Hou'eiki. 'Ikai ke u toe lave au pē 'oku 'i ai ha me'a 'e hoko mai 'apongipongi tau nofo taha pē he'etau 'asenita. Ko u tui ko 'ene lava ia ko e lava ia 'etau 'asenita.

4.1 **Lipooti Fakata'u Potungāue Takimamata 2021/2022.** Fokotu'u pea kuo poupu ...

Taniela Fusimālohi : Sea...

Sea Kōmiti Kakato : 'Eua 11 pea hoko mai 'a Tongatapu 5 mālō.

Tokanga 'Eua 11 ki he mahu'inga fefolau'aki vakapuna ki he sekitoa takimamata

Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko u tui ko e Lipooti mahu'inga eni koe'uhi ko e taimi ko

ia 'o e KOVITI ko e sekitoa eni na'a nau mamahi'ia lahi taha 'i he tāpuni ko ia 'o e *border*. Ka 'oku ou fie talanoa ki he peesi ko eni hono 20-23 'oku hā mai foki ai 'a e ngaahi siteititika 'o e uesia ko ē 'e he KOVITI 'a e folau mai ko ia ki Tonga ni 'i he vaha'a taimi ko ia. 'A ia ko e vaha'a taimi 'o e 2021-2022. Mahino foki ko e 2021 na'e kei 'atā pē ka ko e 2022 na'a tau kamata ai ko ē 'a e fakataputapui.

Ko e me'a ko eni 'oku ou fie tokanga ki ai 'i he konga ko eni he koe'uhi ko e folau 'eve'eva 'oku meimei senita 'i he feitu'u 'e 2 'a ia ko Vava'u pea mo Tongatapu ni pea 'oku toki mafola atu ai 'a e 'alu 'a e kau folau'eve'eva ki Ha'apai pea mo 'Eua. 'Oku tataaitaha ha a'u ha folau'eve'eva ki he ongo Niua meimei ko e ngaahi folau 'iote pē 'oku a'u mai ki he ongo Niua.

Ko e me'a ko eni 'oku ou tokanga ki ai he koe'uhi 'oku lele mai pē a'u mai ki he taimi ni, pea ko e me'a pē ia na'e kamata 'i he kuohili 'a e fakafalala leva 'a e folau'eve'eva ki he ngaahi vāhenga 'i tahi 'i he falala'anga 'etau folau vakapuna fakalotofonua. Ko 'ene tu'u leva ko ia koe'uhi ko e me'a ko ia pea 'oku fai leva 'etau sio atu 'oku 'i ai e vakapuna 'e taha ke 'omai ke kau 'i he faifatongia pea ko 'ene tu'u ko ia he taimi ni, na'a ku 'i 'Eua he uike kuo 'osi pea 'ai ke mau puna mai he Monite pea fakahā mai ko e vakapuna ko ia na'e puna ki 'Eua kuo maumau ia, pea 'oku tu'u ia tali hono konga.

Ko u fie 'ai hake pē eni koe'uhi ko e me'a mahu'inga 'a 'etau folau vakapuna ke tu'u mateuteu he na'e 'osi hoko pē ia kimu'a. He ko e taimi ko ia 'oku uesia ai 'e he folau vakapuna fakalotofonua 'a e Takimamata 'i he fefolau'aki ko ia ki he ngaahi vahe motu 'oku ne uesia 'a e me'a ko eni 'a ia 'oku ui pē 'i he lea faka-Takimamata ko e *level of confidence*. Ko e falala ko ē 'a e tokotaha folau'eve'eva 'e 'alu ki Vava'u pea 'e foki taimi mai 'o ne ma'u 'ene puna ko ia 'ene foki ki honau fonua koe'uhi ke 'oua 'e toe fakamole 'i he me'a ko eni.

Tokanga 'Eua 11 ki he lipooti 'o e ola e ngāue mei he 1.5 miliona vahea ma'a e Potungāue Takimamata

Ko hono 2 Sea sio ki he peesi ko eni hono 42. 'A ia ko e peesi eni 'oku 'asi ai 'a e fakamatala 'oku fekau'aki pea mo e 42 peesi 42. Ko ia 'oku fekau'aki pea mo e tafa'aki ko eni ko ē ki he vā 'o e Potungāue Takimamata pē ko e *Ministry of Tourism* mo e konga 'e taha 'o e Potungāue ko e Takimamata Tonga *Tourist Authority*. Ko 'eku fie fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā koe'uhi ko e

<008>

Taimi: 1100-1105

Taniela Fusimālohi: ... ngāue ko ē 'a e Potungāue Takimamata 'oku hā ia 'i he laó ko e ngāue ia 'a e *Authority* pea 'oku 'ikai foki ke 'i ai ha lao ia ki he ki he potungāue koe'uhí ko e ngāue eni ia 'oku fai ia 'e he potungāue ko eni 'a eni 'oku 'oange ki ai 'a e pa'anga 'e 1.5 miliona ke fai 'aki ko ē 'a e fatongia. Ko e me'a 'oku 'ikai ke 'asi mai mai ai he lipooti ko e hā 'a e 'a e me'a 'oku foki mai 'i he 'oange ko ē 'a e pa'anga 'e 1.5 miliona ki he potungāue ko eni ko e hā leva 'a e me'a 'oku foki mai. 'A ia 'oku foki mai 'i he me'a 'e ua ko e 'alu ki 'olunga 'a e fika ko ē 'o e kau folau'eve'eva 'a ia 'oku 'uhinga eni ki he kau papālangi he koe'uhí ko e pēseti 'e meimei 30 tupu ki he 40 ko e kau Tonga pē ia mei muli ka 'oku nau ō mai 'oku fua 'aki leva 'a e kau papālangi ko ē 'oku nau ha'u 'a e fika 'ene 'alu ko ia.

Tokanga ki hono fakaivia sekitoa takimamata ne uesia he taimi Koviti

Pea ko hono ua 'oku 'ikai ke hā mai he lipooti ia ko e hā 'etau tupu ko ē ko ē 'i he *remittances* pē ko e *tourism receipt* ko e pa'anga ko ē 'oku ma'u hangatonu mei he kau folau'eve'eva papālangi koe'uhí ko 'enau ko 'enau 'a'ahi mai ki Tonga ni 'a ia ko 'eku fehu'i ia hono 'uluaki. Ko 'eku fehu'i hono ua Sea 'oku hā 'i he peesi 63 na'e 'i ai e ngaahi pisinisi 'e 277 na'e faitokonia ē. Ko e faka'amu pē ke ki'i fakama'ala'ala mai angé pē ko e hā e ngaahi tokoni ko ē 'oku fai he koe'uhí ko u fakatātā pē eni ki he Vahefonua 'Eua 'oku te'eki ai ke u fanongo kia kinautolu 'i ha faitokonia kinautolu 'i ha tafa'aki ke toe tokolahí ange 'enau kau folau'eve'eva 'oku nau ma'u pea 'ikai ke ngata ai 'oku 'i ai ha tupulaki fakatakimamata 'i he vahefonua.

'A ia ko e me'a ko eni 'oku 'ikai ke hā mai heni ko e hā 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi fakaivia he koe'uhí ko 'emau nofo ko ē 'i 'Eua 'oku 'i ai pē 'a e ki'i seniti mei he Pa'anga Fale Alea 'oku ou 'oange ki he ki he *association* ko eni 'a e kau takimamata ke tokoni pē ke pukepuke pē ki 'olunga 'a e lelei ko ē 'o 'enau faifatongia fakatakimamata. 'A ia ko e me'a 'uluakí Sea ko e ko e tafa'aki ko eni ki he ki he, ko fē leva 'a e lipooti mo ha me'a 'oku 'omai mei he Tonga *Tourism Authority* 'i he pa'anga 'oku 'oatú pea ko fē 'a e 'alu ki 'olunga 'a e fika 'o e kau folau'eve'eva pea mo e *receipts* mo e pa'anga ko ē 'oku ma'u mei ai.

Tokanga ki ha ngaahi fakamatala fakaikiiki ki he ngāue fakaakeake ki he ngaahi pisinisi

Pea ko hono ua ke 'omai angé ha ki'i fakaikiiki ki he fakaakeake ko eni 'oku fai 'e he ngaahi pisinisi he 'oku fu'u mahu'inga 'oku tu'u pē foki 'i he'etau palani fakalukufua 'o talamai ko e sekitoa 'e tolu 'oku tau falala ai, ngoue, ko e toutai pea ko e tolu eni ko e takimamata he ko u manavasi'i na 'oku tau 'ai lau pē ka 'oku 'ikai ke tau hanga 'o pine'i hifo 'a e tafa'aki ko eni ki he takimamata ke pau 'aupito 'a e ngāue ko ē 'oku fai ai. Ke fakapapai'i 'aupito 'aupito ko e taimi 'oku 'i heni ai 'a e kau folau'eve'eva 'oku 'i ai e folau vakapuna fakalotofonua 'oku falala'anga.

Ko hono ua 'oku 'oatu 'a e pa'anga 'e he Pule'anga ki he kautaha ko eni pē ko e *Authority* ko eni ke fai 'aki 'a e fakatupulaki 'o e takimamata pē 'oku fēfē leva ai he 'oku 'ikai ke mahino ia kia au pē ko e hā leva 'a e me'a 'oku ma'u 'i he fika 'o e kau folau'eve'eva 'oku 'alu ki 'olunga pea mo e pa'anga 'oku ma'u mai ke tau 'ilo 'oku 'i ai 'a e *return* 'oku 'i ai 'a e foki mai 'i he 1.5 miliona 'oku tau 'oange ki heni pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane lipooti 'a'ana ia 'e fakapipiki mai 'i he ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga, Fakafofonga, 'oku ou fakatokanga'i 'oku ki'i toutou *repeat* toutou vilovilo pē ho'o me'á he me'a tatau ki'i tukuangé ki he 'Eiki Minisitā ke ne me'a mai angé fakamolemole.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea ko e ko e 'osi pē ia 'eku ...

Sea Komiti Kakato: 1 miliona ...

Taniela Fusimālohi: 'Eku ngaahi fehu'i Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia tuku ke ne tali mai he 'Eiki Minisitā. Me'a mai 'Eiki Minisitā Takimamata kātaki.

Tali Pule'anga ki he ngaahi ngāue fakaaeke he uesia taimi tō mai ai KOVITI

'Eiki Minisitā Takimamata: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'a e Tēpile Nōpele, fakatapu atu ki he Palēmia Le'ole'o mo e Hou'eiki Minisitā. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'a e, kae 'atā ke fai ha fakalavelave ki he ngaahi fehu'i na'e tuku mai 'e 'Eua 11. Mo'oni 'aupito 'a e 'a e lave 'a e mahu'inga 'a e 'a e fefolau'aki ki he ki he takimamata ka 'oku, ka 'oku tau mea'i kātoa pē na'e talu e, 'a e tāpuni 'a e kau'āfonua 'i Mā'asi 2020 pea a'u mai ki he ...

<009>

Taimi: 1105 – 1110

'Eiki Minisitā Takimamata: ... faka'osinga ko ē 'o Sune 2022 'oku te'eki ai pe ke ava 'a 'etau kau'ā fonuá koe'uhí ko e fakataputapu ko eni 'i he Kovití. 'A ia 'i he vaha'a taimi ko eni na'e 'ikai ke toe lava ke fai ha lekooti ia ha kau folau 'eve'eva mai ki Tongá ni. Pea fakatefíto pe 'a e ngāue ia 'a e potungāué ki he ngaahi ngāue fakalelei fakalotofonua. Pea 'ikai ke ngata aí ko e sunamí 'i he Sanuali 'aho 15 na'á ne uesia lahi 'aupito 'a e Takimamatá 'o mole 'a e ngaahi *resorts* lahi. 'A ia na'e 'i ai e uesia lahi 'a e sunamí, 'a ia ko e ngaahi me'a ko eni na'á ne uesia leva 'u fika folau mai takimamatá. 'A ia na'e te'eki ai ke 'i ai ha kau folau takimamata 'i he vaha'a taimi ko eni. Pea 'i he taimi tatau 'a ia 'e toe hā pe ia 'i he fika ko eni ki he *remittances*.

Ko e fehu'i ko ē fekau'aki mo e Tonga *Tourism Authority* 'a ia ko e tu'u ko ē 'a e Tonga *Tourism Authority* ko e Va'a Fakamāketi ia 'a e Potungāue Takimamatá 'a ia 'oku hangē ko ē na'e me'a ki ai e Fakafofongá. Na'e vahe'i 'a e 1.5 miliona ki ai pea na'e fai 'a e ngāue 'a e Tonga *Tourism Authority* ko hono fakalelei'i 'o e mala'e vakapuna Fua'amotú 'i he ngaahi hū'anga mai ko ē ki he teminoló mo e 'ū ngaahi art work 'oku faka'asi ko ē aí. Ko e taha ia 'a e ngaahi ngāue 'a e *Tourism Authority*.

Pea koe'uhí ko e tāpuni ko eni 'a e kau'ā fonuá ki he folau fakatu'apule'angá. Na'e ngāue leva 'a e Tonga *Tourism Authority* ko e faka'ai'ai 'ae *staycation* 'a ia ko e ngaahi folau fakalotofonua pe pea fakama'ama'a pe 'a e puna vakapuná kae 'uma'ā e totongi hotelé ke ma'u faingamālie 'a e kakai Tongá 'i he takimamata ko eni 'i Tonga ní. Pea na'e tu'u lelei 'a e ki'i polokalama ko eni 'o a'u ki he Sanuali ko eni 15 ne hoko ai 'a e sunamí 'o maumau ai 'a e *resorts* lahi.

'A ia ko e ngaahi tokoni ko ē na'e fakahoko ko ē 'e he Potungāué ki 'Euá na'e kau ai pē 'a e polokalama ke fakalelei'i 'a e ngaahi mātanga 'a ia 'oku hā pe 'i he līpootí. Kae 'uma'ā 'a e ngaahi totongi 'i he hili ko eni 'a e maumau ko eni 'a e sunamí ki he ngaahi *resorts* ko eni na'e maumau 'i he sunamí. 'A ia na'e 'i ai pe 'a e tokoni fakapa'anga ke tokoni ki he ngaahi *tourism operators* na'e maumau 'enau fanga ki'i falé. Pea mo e ngaahi tokoni kehe pea a'u mai ki he ta'u ní na'e toe faka'atā foki kia nautolu ko ē na'e maumau honau *resorts* ke nau toe kau pe ki he polokalama langa fale *residential* kapau na'a nau nofo pe 'i he feitu'u ko iá. 'A ia ko e ki'i tali pe ia ki he fehu'i ko eni na'e fakahoko maí mālō 'aupito Sea.

Tokanga ki he tu'unga takimamata ke malava tohoaki'i mai kau folau 'eve'eva & fakakake sekitoa mahu'inga ni

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, ko e 'uhinga foki 'eku fakafehu'i 'aku ia ko e 'uluakí ...

<010>

Taimi: 1110-1115

Taniela Fusimālohi: ... ko e, ko 'oku ma'u fakamuimui ki he pa'anga ko ē 'oku ma'u mei he takimamatá na'e ofi 'i he 100 milioná. Ka na'a ku faka'eké 'e au ia ke sio angé ko e hā leva 'a e uesia 'e he Kovití mo 'etau feinga ko eni ke fakafoki maí. He ko e me'a ko eni 'Eiki Minisitā 'oku hā mahino mai 'a e 'ū *resort* ko eni 'oku, na'e to'o ko ē 'e he *tsunami*, 'i he'ene tu'u 'a'ana ia ko ē he 'ikai ke toe lava ia 'o fakafoki. 'A ia 'oku ne to'o 'e ia mahalo ha loki 'oku 'ikai ke u ma'u lelei 'Eiki Minisitā pe 'oku ne to'o ha loki 'o a'u 'o 100. Ka 'oku ne hanga 'e ia 'o to'o e kongá 'o e *capacity* pe ko e ivi ko ē 'o 'etau 'elia takimamatá ke toe tohoaki'i mai ha kau folau 'eve'eva. Pea na'e 'uhinga pē 'eku fakafehu'i 'aku ia ki he, ko e hā 'a e palani fakaakeake ko ē mo e tokoni na'e faí. He 'oku pehē 'e he ngaahi pisinisi takimamatá 'oku 'i ai e fa'ahinga ia 'oku nau pehē 'e nautolu 'ikai ke nau toe foki nautolu.

'A ia ko e *investment* ko ē pe ko e o ko ē 'o toe fai ha ngāue ke fakafoki mai 'a e loki ko eni kuo molé, tau pehē ko e 100, ko e fu'u pole lahi ia ki ha taha pisinisi Tonga ke ne hanga 'o fai. He ko e ngaahi pisinisi na'e to'o 'e he *tsunami* ko e ngaahi pisinisi 'a e Tongá. Ko e talamaí leva ko e, ko e taulanga hokó ko e nō he Pangikē Fakalalakaká pea o atu ia ki ai 'e Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha nō pehē ia ke fai 'aki ha fakafoki mai ha *property* pe ko ha me'a na'e mole.

Ko e 'uhinga pē 'eku 'eke pehē Sea he 'oku toe, toe holo hifo leva 'a e saisi pe ko e lahi 'etau sekitoa takimamatá 'oku toe holo ia ki lalo. Ka ko e anga ko ia 'eku faka'eké 'aku ia 'oku fakataumu'a ki he lele atu ko eni. He 'oku hā mai ia kiate au 'a ia ko e me'a ko ē na'e faí ko e 'oange seniti mo e fanga ki'i me'a pē ke nau pine atu 'a e fa'ahinga na'a nau hao ko ē mei he fu'u fakatamaki ko eni. 'A ia na'e 'i ai 'a e taha 'i 'Eua na'e, me'a 'e ua na'e mole 'aupito ia ko u tui ko e mole ia 'a e loki ia ko u tui pē 15 – 20. Ko e Tongatapu ni ko e mole lahi ai 'i he tafa'aki Hihifó. Kapau leva kuo māka'i ia ko e *red zone* pe ko e, 'ikai ke toe fai ha o ki ai 'e he 'Eiki Minisitā ki he Fonuá mo e 'Ātakaí, 'e faingata'a leva ke, kuo toe hanga leva 'e he me'a pehē 'o toe tukuhifo 'etau takimamatá ia ki he saisi mo e tu'unga te tau toe feinga ke kakau'i 'i he ta'u 'e 10 ka hoko maí ke a'u ki he tu'unga na'e 'i ai kimu'á pea toki kaka.

He ko e palopalema he taimi ní ia ko e fehu'í, 'oku 'i ai ha ngaahi hōtele 'oku mateuteu ke nau o mai 'o to'o loki 'e 100 'oku molé. Ko e talí ia, 'ikai, he koe'uhí ko e ngaahi kekekele ko ē 'e ala ma'u fai ai ha langa ha ngaahi me'a pehē 'oku 'ikai foki ke ma'u ia. Pea ko e me'a leva 'e hokó 'oku ou ongo'i 'oku *suffer* 'a e takimamatá ko e 'ikai ke fakaivia fakalelei e kau *operator* ke 'omai. Ko hotau kaungā'api ko eni hoko maí ko e hola mai mo ia mei he feitu'u ko ē na'e haveki 'e he *tsunami*. 'Oku 'ikai ke u tui au 'e toe foki ia ki ai. Ka koe'uhí ke, ko e hā leva e palani ki he kaha'ú ke tau fakafoki 'etau takimamatá na'a faifai kuo mate.

He ko e fika ko ē 'oku ou ma'ú Sea 'oku 'alu pē 'a e *labor mobility* ia mo e pa'anga ko ē 'oku foki mai he kau ngāue ki tu'apule'angá, 'oku 'alu pe ia ke ne *overtake* ia e takimamatá 'o 'alu ai ki 'olunga. Kapau te tau fakahoa tautolu ki Fisi pe te tau fakahoa pē ki Lalotonga ko hotau saisi mo Ha'amoá, 'oku nau ki'i mama'o ange nautolu he me'a ko eni 'oku tau talanoa ki ai he takimamatá. Ka ko e 'uhinga pē 'eku talanoa pehē he pongipongi ni Sea he koe'uhí 'oku tau hanga atu eni ki he Patiseti he ta'u kaha'ú mo e o 'o talanoa mo e ngaahi fonua tokoní pea mo e ngaahi kautaha tokoni fakamāmani lahi. Ko e hā e me'a te tau fai ki he sekitoa takimamatá he ko hono mo'oní 'ona ia 'oku te'eki ke fai ha sio lelei ia ki ai pe 'oku holo ki he hā e tu'unga 'oku 'i ai. Ko e fiha leva kapau na'e 100 miliona he kuohilí kimu'a he me'a ko ē na'e hokó, kuo holo ia 'o fiha he taimi ni.

Ko e fiká kapau na'e 'i he fika ko eni 'oku 'omai ko ení 'oku ofi 'i he 200000, 'oku foki nai ia ki he fiha? Kae tupunga ai ha'atau palani ke tau lele ki he kaha'ú mo e sekitoa mahu'inga ko ení. He kapau 'e 'ikai, 'oku to'o leva 'a e fo'i sekitoa mahu'inga ia 'e taha mei he'etau fakalalakaka faka'ekonómiká. Ka ko e anga 'eku vakaí Sea 'oku totonu pē ke fai ha sio lelei ia ki he takimamatá mo hono kaha'ú 'i Tongá ni na'a faifai kuo mole eni he 'oku ma'u ngāue ai 'a e ngaahi fānau lahi mo e fānau 'oku nau ako ki he 'elia takimamatá mo nau ō mai 'o ma'u 'a e ki'i ngāue 'i he 'elia ko eni e takimamatá. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā ki Muli: Mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakafuofua ki he 50 miliona mahu'inga uesia fakapa'anga takimamata he puna mo'ungaafi HTHH

'Eiki Minisitā ki Muli: Mālō Sea. Hangē pē ko ē na'a ku lave ko ē 'anenaí, na'e toki ava 'a e kau'āfonuá 'i 'Aokosi 'o e ta'u kuo 'osí pea ko u tui 'e toki faingamālie leva ke ma'u ha fika ki he kau folau 'eve'evá kae 'uma'ā ...

<002>

Taimi: 1115-1120

'Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata: ... 'a e *impact* 'a e takimamata 'i he tu'unga faka'ikonómika 'a e fonua.

Pea ko e fika 'o e, 'a e ngaahi loki na'e maumau na'e mole ko ē 'i he sunami, 'a ia na'e fe'unga ia mo e loki 'e 143, ko e, na'e 'osi 'i ai 'a e faingamālie 'i he kongá kimui 'o e ta'u kuo 'osi ke fai 'a e *assessment* 'a e vakai 'i he Pangikē 'Esia, kae 'uma'ā 'a e Pangikē 'a Māmani, ki he ngaahi uesia 'o e pisinisi takimamata 'i he ngaahi *natural disasters* 'o ne uesia ko eni 'a e takimamata. 'A ia na'a nau sio ki he uesia 'a e saikolone talopiki Hāloti, 'a ia na'e pehē na'a nau fakafuofua na'e pa'anga 'e 16 miliona 'a e maumau ki he takimamata 'i he saikolone talopiki ko eni. Ko e Hunga Tonga/Hunga Ha'apai, pea nau fakafuofua ko e 50 miliona 'a e maumau ki he takimamata.

Sea Komiti Kakato: Minisitā tau ki'i, koe'uhi ko 'etau taimi ē, tau ki'i mālōlō ē.

'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata: Mālō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<005>

Taimi: 1140-1145

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie e 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Takimamata hoko atu e tali 'a e Feitu'u na.

A'u 455.3 miliona uestia takimamata he tāpuni māhina 'e 28 kau'āfonua Tonga he taimi KOVITI māhina 'e 28

'Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e 'Eiki Sea e Komiti Kakato kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa kae 'atā ke hoko atu 'a e tali 'a e fehu'i ne tuku mai 'e 'Eua 11. 'A ia ko e lave ko eni ki he ngaahi fakapa'anga 'a e ngaahi mole 'i he tāpuni ko eni 'a e 'āfonua 'a ia na'e māhina 'e 28 'o e tāpuni ko eni 'a e 'āfonua. Na'e 'esitimeti ko e pa'anga 'e 455.3 miliona. 'A ia 'oku 'ikai ke ngata pē 'i he mole 'a e ngaahi *resorts* ka na'e toe fakafuofua foki mo e mole ki he ma'u'anga pa'anga 'a e sekitoa ko eni takimamata.

Pea hoko atu leva 'a e lipooti ko eni ko ē 'a e *assessment* na'e 'i ai pē 'a e ngaahi fokotu'u fakakaukau pe ko e *recommendations* ke fakaakeake 'a e sekitoa ko eni pea 'oku lolotonga fakahoko 'a e ngāue ke toe fakafoki mai 'a e 'ū loki ko eni na'e mole, pea 'ikai ke ngata ai ka 'e toe hokohoko atu 'a hono langa 'a e 'u fale nofo'anga kae 'uma'ā 'a e hōtele koe'uhī ko e ngaahi ... 'ikai ke ngata ai ka ko e ngaahi *commitments* 'a e Pule'anga ki he ngaahi fakataha 'oku 'amanaki ke fakahoko 'i Tonga ni 'o kamata 'i he ta'u kaha'u mo e fakataha ko eni 'a e kau taki 'a e Pasifiki kae 'uma'ā 'a e 2025 'i he fakataha ko eni 'a e *secretariat* 'o e *South Pacific* pe ko e *SPC*.

Na'e lave 'a e Fakafofonga ki he pa'anga *GDL* 'a e Pangikē Fakalalakaka. 'A ia na'e ...

<007>

Taimi: 1145-1150

'Eiki Minisitā Ki Muli : ... fakatefito pē ia ki he *small medium size* 'a e *enterprise* pea na'e kamata na'e 50000 pē 'a e pa'anga ko ia na'e lava ke ngāue'aki pea toe hiki pē 'o 500000. Ka 'oku hangē pē 'oku mou mea'i 'oku kei si'isi'i pē eni ia ki he ngaahi fiema'u fakapa'anga ki he fai ko eni 'a e langa. 'A ia 'oku 'i ai e palani ia pea 'oku 'osi 'i ai 'a e 'u kautaha 'oku 'osi *advance* 'a e alea ki he langa e hōtele pea 'oku 'amanaki ke toe folau mai mo e kautaha hōtele mei Nu'usila 'i he uike kaha'u ke fai ha fepōtalanoa'aki ki ha'anau 'inivesi ki he sekitoa ko eni 'i Tonga ni. Mālō 'aupito.

Vaea Taione : Sea,..

Sea Kōmiti Kakato : Pe'i me'a mai e Feitu'ú na he 'oku fa'a tataaitaha pē pea hoko mai 'a 11, 'a 12 Ha'apai.

Vaea Taione : Mālō e ma'u faingamālie. Tapu mo e Seá tapu mo e kau Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Fakamālō ki he Minisitā Sea hono 'omai 'a e Lipooti ko eni pea neongo ko e ngaahi Lipooti ko eni Sea kuo 'osi fakahoko ia pē ko e hā ha ngaahi toe me'a 'e toe fai ki ai Sea, ka ko u tui lahi ko 'etau talatalanoa he pongipongi ni Sea, ko ha me'a ia ke ne hanga 'o toe fakatupulekina ai mo fakalalakaka 'a e ngaahi tafatafa'aki ko eni ke me'a mai pē Pule'anga ki hotau le'o 'oku tau ngāue fakataha pē ki heni. Kau foki 'a e Takimamata Sea 'i ha me'a 'e laukau 'aki 'e he fonua 'a e Takimamata. Tau laukau 'aki 'i muli kātoa 'i he 'initaneti 'i he hā 'a e 'imisi 'o Tonga ni 'i he kautaha ko eni pea 'oku totonu ke kau eni ia 'i he kautaha 'e lahi 'aupito 'a e sēniti 'e ma'u ai 'e he fonua.

Tokanga ki hono tu'uaki 'o Tonga 'i he takimamata 'i tu'apule'anga

Kae tuku pē Kalake ke 'ai hake ange ki he peesi 19 ke u talatalanoa atu ai Sea, ki he tokolahi ko ia 'a e kau folau mai ko eni he ngaahi ta'u ko eni mei he 2011 ki he 2021. Ko e ma'u 'a e motu'a ni Sea 'oku 'i ai foki 'a e *Tourism Authority* pē ko e fo'i sino ia 'e taha 'oku tukuange pē kia nautolu ke nau hanga 'o tu'uaki 'a Tonga ni. Ko 'enau fo'i me'a ko eni ko ē 'oku fai ko e tu'uaki 'a e Takimamata. Pea 'oku manatu 'a e motu'a ni Sea 'i he ngaahi ta'u kuohili he'eku 'i 'Aositelēlia na'e lava ange 'a e Komiti ko eni ki 'Aositelēlia ko e tu'uaki 'a Tonga ni Sea.

Ko e me'a ko ia na'e mālie ko ē ki he'eku sió Sea ko e fo'i la'itā ko ē na'e 'oange faka'ofa'ofa ko e la'itā eni 'i Palasi. Tu'u ai 'a Palasi Sea faka'ofa'ofa mo'oni 'ene 'asi mai. Ko e tokotaha ko ia na'e 'asi ai Sea tu'u ma'u mo e fu'u me'afana pehē mai ia 'o tu'u mai 'i mu'a 'i Tonga ni. Kau ia hono *affect* lahi 'a e sio mai 'a māmani ki hono tu'uaki 'a Tonga ni he Takimamata he ta'u ko ia. Hangē 'oku fakailifā 'a e tu'u atu ko ē 'a e sōtia mo e me'afana. Kae kehe ko e ngaahi ta'u ia ko iá ka ko e 'alu hake ko eni he taimi ni he 'ikai ke tau toe hanga 'etautolu 'o fakasitua'i.

Māteni Tapueluelu : Sea fakamolemole ka u ki'i fehu'i pē mu'a ki he Fakafofonga ke ne me'a mai ai pē he fo'i poini ko ia na'a tafia Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io me'a mai.

Māteni Tapueluelu : Tapu mo e Feitu'u na Sea ko 'eku fehu'i pē ki he Fakafofonga ko hono 'uhinga ko e, 'oku 'i ai e fonua 'e taha ko Pilitania ko hono tu'uaki Sea tu'uaki lahi 'aki e Palasi mo e kau sotia. Feitu'u ia 'oku 'alu ki ai e kau mamata. Nau ō 'o mamata ki he feitu'u ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha Pule'anga fakatu'i kātoa 'a māmani pea 'oku 'ikai 'i ai ha toe feitu'u ia 'e 'eva lahi taha ki ai 'a e ni'ihī ko eni 'i 'Iulope ka ko Pilitania. Nau ō ki he Palasi nau ō 'o faitā mo e kau sotia. Ko 'eku 'uhingá pē 'aku ko ho'o me'a mai pē 'oku ki'i kehe 'a Tonga ni ia Fakafofonga ke ke kātaki 'o tokoni mai. Mālō.

Vaea Taione : Ko ia Sea ko Tonga ni ia na'e te'eki ai foki 'alu foki 'a Tonga ni ia 'o ui tau ha feitu'u ke nau ō 'o tau mo ia. Ko e fu'u fonua eni ia fonua eni ia 'a e *Friendly Island* fonua anga fakakaungāme'a pea mahino 'aupito ia fonua eni ia faka-Tu'i faka-Konisitūtone ka ko u tui lahi pē ko e 'imisi ko ia kehekehe pē 'a e faka...

<008>

Taimi: 1150-1155

Vaea Taione: ... -*interpret* 'a e kakai kotoa pē ka ko e 'uhingá ko e tu'uaki ko eni e takimamata kapau na ko e tu'uaki ia e tafa'aki e sotia ko u ... 'ilonga 'aupito pē ia ka ko e 'uhinga ko hono tu'uaki ko ē 'a Tonga ni lahi e ngaahi me'a ia ke hoko mai he ... Kae kehe ko e poini 'a'aku ia Sea ko u tokanga ki ai hangē ko e me'a ko ia 'Eua 11.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ka 'e Fakafofonga ka 'oku ke tui ko hotau makehe 'anga ia he Pasifiki ko tautolu pē Pule'anga Fakatu'i 'ikai ha Palasi pehē ia he ngaahi feitu'u kehekehe he Pasifiki te ke tui ko hotau makehe 'anga ia? Kau ia he me'a 'oku tau makehe ai.

He 'ikai ke toe ma'u ia ha feitu'u he Pasifiki ...

Vaea Taione: Mālō. Kātaki pē ‘e Tongatapu 4 ko u tui au ko e poini ia hení ko e tu’uaki atu e Palasi faka’ofa’ofa ‘aupito mahino ia ko e ko e Pule’anga Fakatu’i ka ko u tui ko e taumu’a e fo’i la’itā ia ke tu’u e Palasi ke mahino ki māmani ‘a e Pule’anga Fakatu’i ‘a Tonga ni ka ko e hangē ko ‘eku laú ko e ‘asi ko ē ‘a e sōtia mo e me’afana ‘oku kehe ia. Kehe ia ‘uhingá ko e takimamata eni ia *tourism* ke tu’uaki atu ‘a Tonga ni ki māmani, Kae kehe Sea ka u hoko atu pē ki he poini ...

Sea Komiti Kakato: Hoko atu e Feitu'u na ia. Ko e fakamolemole.

Tokanga ki he ivi malava ‘a Tonga fakanofa’anga ke feau tokolahi kau folau ‘eve’eva mai ki he fonua

Vaea Taione: Hangē ko e lave ko ia ‘a ‘Eua 11 pēseti Sea ‘e 75 kakai Tonga pē ia ‘oku ō mai ki Tonga ni pēseti ‘e 75. ‘A ia kuo nau ha’u pē nautolu ‘alu ki honau ngaahi ‘api mo honau ngaahi fāmili ki’i uike ‘e taha, uike ‘e ua pea nau foki leva. Fēfē kapau ko e pēseti ‘e 75 ko eni ko e kakai kehe? Ko e 2019 taha 130000 ...

Taniela Fusimālohi: Kātaki Sea ke u ki’i fakatonutonu atu pē ‘a e fika na’a ma’u hala. Ko e kau Tonga foki mai ‘a ia ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e Fakafofonga ‘a ia ko e 2019 ko e pēseti ‘e 36 ‘a ia ko e meimei ko e, ‘oku vilovilo holo pē ai e me’a ‘oku meimei ko e pēseti ‘e 36 pēseti ‘e 40 ia ‘o e kau folau’eva ko e ō mai pē ia ko e kau Tonga ka ko ‘eku ‘uhinga ko ē ‘anenai kapau ‘e ‘alu ke pēseti ‘e 80, 90 ko e kau pālangi ‘a ia ko e fo’i me’á ia. Pea ko hono uá ko e ko e tafa’aki ko eni ko ē hono tu’uaki atu ko ē ‘a Tonga ni ko u tui kae toki fakatonutonu mai pē he ‘Eiki Minisitā ko e fo’i *brand* pē ko e fo’i hingoa māketi ko ē ‘o Tonga ni ia ko e *last remaining Kingdom* ‘a ia ‘oku tau ‘alu ‘aki ko ē ‘o fai ‘aki hotau tu’uaki ‘a ia ko e hangē ko e me’a ‘oku me’a ki ai e Fakafofonga Tongatapu 5.

Sea Komiti Kakato: Sai ...

Taniela Fusimālohi: Ko e fo’i ...

Sea Komiti Kakato: Fe’unga Fakafofonga ē fakatatau ki he’etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku ‘i he Sea ko u ki’i nofo ‘o ki’i toe laulau ‘etau Tohi Tu’utu’uni koe’uhí ke feinga’i ha founa ‘e vavevave ai ‘etau feme’a’aki ē. Ko ‘etau tu’utu’uni ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ki he Sea ke ne ke ne fakahoko atu fekau’aki mo e fakatonutonu ko u kole atu ‘oua ‘e toe fakatonutonu e fika ko ē mo kehekehe ‘oku ‘ikai ke u lave’i ko e fika ‘a e Feitu'u na mei fē, fika ‘a e Fakafofonga ko ē mei fē ‘ia kae mahalo ‘e toki ‘omai he ‘Eiki Minisitā e fika ko ia kae hoko atu ‘etau feme’a’aki fakamolemole.

Vaea Taione: Mālō Sea ko e fika pē ena ia mei he Pangikē Fakalalakalaka Sea ‘aneafi kae kehe ko e ko e poini ia ‘oku ou ‘oku ou talanoa ki ai ‘e lava kapau ko e tokolahi ko eni ‘oku ‘omai ‘a ia ‘oku tau fakafuofua atu pē hē ‘oku 200000 pē ‘oku ‘omai ki Tonga ni he ta’u. Ka ‘e 200000 ai pē ia fēfē kapau ‘e ‘ohovale pē ‘oku 300000 ‘e lava he ngaahi hōtele ko eni ‘i he lolotonga ni ‘o keita (*cater*) ‘a e ngaahi me’a ko eni na’e me’a mai pē ‘a e ‘a e Minisitā ia ki ai ‘e fai e talatalanoa. Pea ko e talatalanoa ia ko ia Sea ‘e lōloa ko ‘eku ‘uhingá pē ‘a’aku ia Sea ko e ō mai ko eni e kakai ko eni ‘a ia ‘e kehe ia mei he ha’u ko eni e kakai Tongá. ‘E ha’u ko ē ‘a e kau mulí ia ‘a ia ko e ‘uluakí ko ē me’a ke nau sio ki aí ko e nofo’angá ke lava he nofo’angá pē ko ‘enau ō mai mei Vava’u ‘o fe’unga ki he me’a te nau nofo aí, ua fēfē me’akai? Manatu’i ko ‘enau ha’u ‘a nautolu ko ia ia ‘oku nau ha’u nautolu ‘oku ‘ikai ko ha kakai Tonga ia. Fēfē me’akai ki he fakaivia ko eni ‘a e fanga ki’i pisinisi iiki he *category* ko eni ki he me’a ko ē

‘oku nau fiema’u. Tolu, ko e hā e ngaahi me’a ‘i Tonga ni te nau sio ai? Ko e fēfē ‘a e ngaahi *taxi* mo e ngaahi pasi ‘oku nau fiema’u pē nautolu ke nau ‘alu ko ē ki ai. Pea ko e fā ko e hā e lōloa ko ē ‘enua ‘i heni ‘a e kakai ko eni pea mo e nima ko e fiha te ne hanga ‘o *spend* he ‘aho mo e fo’i toenga ko ia ‘ene nofo heni?

Tokanga ke fakaivia ke tupulaki takimamata e fonuá ‘i he kaha’ú

‘A ia ko e ‘osi eni e fakaakeake ko eni ko e ko e meimei ko e kau ō mai muli ia ko ē ki heni hei’ilo pē ‘oku ‘i ai ha’anau *choice* ‘a nautolu ō mai he fakataha, ō mai ‘i ha *consultant* pea ko e toki taimi pē ko ē ‘oku fai ai ...

<009>

Taimi: 1155 – 1200

Vaea Taione: ... ‘oku ‘i ai ‘a e mamata tofua’á ‘oku nau me’a mai ki ai Sea. Ka ko ‘eku, ‘oku ou kole pe au ki he ‘Eiki Minisitā ‘a ia ‘oku hangē pe ‘oku tu’uma’u pē ‘a e takimamatá ia ‘i Tongá ni ‘i he ta’u ko eni ‘e 11 ko eni talu ‘etau lele mai ko ení. Hangē pe ia ‘e nofonofu pe ia ‘i aí. Ko e ‘uhingá foki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fa’ahinga fakaivia lahi fēfē ia ‘i Tongá ni.

Ko e mala’evakapuna ko ē ‘o Lupepau’u *Airport* ‘a eni ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e talanoa ‘e fakalahi kae fēfē leva ‘a e nofo’angá mo e ngaahi hōtele ‘oku fiema’u ko ē ke fai. ‘Oku fai foki mo e *South Pacific Forum* mai ki Tongá ni he ta’u kaha’ú. Pea ko u tui ‘oku ‘osi mateuteu pe nautolu ia ki ai. ‘A ia ko e ngaahi me’a ia Sea ‘oku ou sio atu ki he ‘Eiki Minisitā ke lavelave mai ki ai.

Ko e folau vakapuná Sea ko e ‘alu ko ē taimí ni ko ē ‘a e fononga ko ē kakaí he mamafa ko ē hono hanga ko ē ‘e he ‘Ea Nu’usilá ko ē ‘o *dominate* e fo’i *route* mei ‘Okalani ki Tongá Sea, afe nautolu ‘o ‘alu ‘i Fisi. Ko e *trend* ia he taimí ni, ‘alu kae meimei tokolahi ange e ‘alu ia ‘i Fisí he ‘alu hangatonu ko ē ki ‘Okalaní. Kamata ‘i Ha’amoá Sea he ‘aho 17 nau kamata ai e tali ‘e Ha’amoá mo Fisi ke kátoa e *route* ko ia ‘a e ‘Ea Nu’usilá ‘oku ‘alu ki Ha’amoá. ‘Alu kátoa kau Ha’amoá, ‘alu kátoa e ‘Ea Fisí ‘osi tali lelei, puna e ‘Ea Fisí ‘ikai ke toe *dominate* ‘e Nu’usila.

Tuku pē ki he ‘Eiki Minisitā ke ne tali mai mu’a, ‘e lava ke tau hanga ‘o tukuange e ‘Ea Fisí ke ha’u hangatonu mei Nu’usila ki Tongá ni. Ko u tui lahi, tokolahi e kakai ‘oku nau fie ha’u ki Tonga ní ke ha’u pe mei ‘Okalani. Hangatonu ‘a e ‘Ea Fisí ke na tokoua mo e ‘Ea Nu’usila pea toki fai ha talanoa ia kapau ‘oku toki ‘i ai ha fa’ahinga *airline* ke nau folau mai ai. Ka ko ē ‘e toe lahi ange ai e kau folau mai Sea pea ‘e toe ma’ama’a ange ai e feá ki he kakaí ‘i he fai e ngaahi me’a ko ení Sea.

Pea ko u tui lahi ko e me’a faka’osi pe ko u lave ki aí Sea ‘a e mahu’inga ko ia e ‘inivesitoa ko ia ‘i ha ngaahi hōtele. Ka ‘ikai ke ‘i ai ha ngaahi hōtele lalahi ‘i Tongá ni ke ne *cater* e kakaí te nau lava. *Tenarau* lau ko ē ‘i Fisí ko e me’a fo’ou ia kia tautolu, te nau lau ‘ata’atā pe, peseti ‘e 45, *GDP* ko ia ‘a Fisí ma’u ia mei *Tenarau*. Ki’i fo’i kolo pe ‘e 1, hōtelé ‘oku hongofulu tupu, peseti ‘e 45. ‘Oku ‘i ai e faka’amu kapau ‘e lava ‘e he Minisitā ke lavelave mai ha ngaahi tafa’aki ha me’a ko ē te tau sio atu, ‘io, ‘e lava ‘e Tongá ni ‘o ‘omai he’etau fakaakeake ko ení ‘alu fakataha e mala’evakapuna. ‘I ai mo e ngaahi hōtele, ‘i ai mo e ngaahi ‘inivesitoa, fakaivia e ngaahi me’a kotoa ko eni ‘oku ‘asi ko ē he lipootí, a’u ki he ngaahi kolo mo e fanga ki’i

pisinisi iiki e ngaahi koló. Ko u kole pe ki he ‘Eiki Minisitā mahalo ko ha me’a ia ke ke lavelave mai ai, mahu’inga ia ke ma’u e ola ko ē ‘oku tau fiema’u ki he kaha’ú, mālō e ma’u faingamālie Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā

Tui Pule’anga ‘i ai faka’iloga ‘e tupulaki tafa’aki fakatakimamata he kaha’u

‘Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipá kae ‘atā kef ai ha ki’i lave atu ki he ngaahi fehu’i kae ‘uma’ā e tuku fakakaukau mai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 8. Ko e tu’u ko ē ki he kaha’ú ‘oku sai ‘aupito ‘a e *potential* ki he fakalalakaka ‘a e takimamatá ‘i Tongá ni. Pea ‘oku ‘osi hā pe ia talu ‘a e kamata ko ia e fakaava ko eni ‘a e kau’ā ‘i ‘Aokosí ‘o a’u mai ki he māhiná ni ‘a e tokolahi ‘a e kau folau mai ki Tonga ní.

Pea ko e hangē ko e tafa’aki ko ení mamata tofua’á ‘a ia ‘oku kau foki ‘a Tongá ni ia he mahalo ko e fonua ‘e 2 pē 3 ‘i māmani ‘oku lava ‘o fai e kakau ko eni mo e tofua’á. ‘A ia na’e fonu ‘aupito e *booking* ‘a e hōtelé ...

<010>

Taimi: 1200-1205

‘Eiki Minisitā ki Muli: ... ‘i Tongá ni kae ‘uma’ā ‘a Vava’u mo Ha’apai pea ‘oku ‘osi fonu pē mo e ‘ū *booking* e hotelé ia ‘i he ta’u kaha’ú. ‘A ia ‘oku, ko e tupu ko eni ‘a e takimamatá *is also a demand-driven* ko e lahi ko ē ‘a e fiema’u ‘a e kakaí ke nau foki maí ke nau folau mai ki Tongá ní, ‘e pau pē ke, ke fakakau atu ‘a e nofo’angá. Pea ‘ikai ke ngata aí ko e ngaahi *industry* ko ē ‘oku nau tokonia ‘a e takimamatá hangē ko e me’a ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofongá ‘a e kau *taxi* kae ‘uma’ā e, ‘a e kau *restaurants*.

‘A ia ko e me’a ko ē na’a mau fakatokanga’i ‘i Tīsemá koe’uhí foki ko e toki ‘uluaki Kilisimasi ko e Kilisimasi ia ‘e tokolahi talu e tāpuni ‘a e kau’ā he ta’u ‘e ua pea tokolahi ‘a e foki mai, foki maí ia pea si’isi’i ‘a e ‘ū *restaurants* ia ke keita ki he ngaahi fiema’u ko iá. ‘A ia ‘oku pau ke toe fai ha siofi ia ‘i he kaha’ú ke lava ‘o, ke fakaai ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e kau folau ‘eve’evá. ‘A ia ‘e tu’u ko ē ki he kaha’ú ia ‘e liliu ‘a e peseti ko eni e kau ‘eve’evá koe’uhí ko e toe manakoa ange ‘a e mata tofua’á, ko e ‘ū laiseni ko eni na’e tali ko ē ki Vava’ú na’e toe fakalahi ia, mahalo ‘o ma’u e laiseni ‘e 25. Pea ko Tongá ni ‘oku kei tu’u faingamālie pē ‘a e ‘ū fiká ka ‘oku, ka ‘oku ‘i ai ‘a e tokanga makehe mai ‘a e kau ‘inivesitoa ‘i he tafa’aki kehekehe ke poupou’i ‘a e takimamatá ‘i Tongá ní. ‘A ia ko e, ko e, ‘oku ‘i ai pē mo e ‘ū *products* ke ne faka’ai’ai ‘a e folau mai ki Tongá ní ‘o kau ai pē ‘a hono fakaafe’i ke fakahoko ‘a e ‘ū fakatahá ‘i Tongá ní, ‘a ia ‘oku ma’u faingamālie ai ke folau mai ‘a e kau fakatahá ki Tongá ní.

Ko e tafa’aki ‘e tahá ko e *sports tourism* pea ko e ‘osi ko ení e ngaahi ‘a e mala’e sipoti ko eni ‘a e Tonga *High School*, ‘oku ou tui ‘e ‘i ai e faingamālie ke toe folau mai ha ‘ū timi sipoti ke fakahoko ha ngaahi *tournament* ‘i Tonga ni. Pea fakatahá pē mo e tafa’aki ko eni ‘i he *cultural tourism* na’e toki lava ‘o fakahoko e folau mai e fānau, fānau ako mei Nu’usila ko e kau fānau ako Maui na’a nau ō mai ‘o ‘eva mai ‘o fai ‘a e va’inga pasiketipolo kae toe ma’u e faingamālie ke fai e feohi ‘i he tafa’aki ko eni ‘a e *culture*. ‘A ia ‘oku tu’u faingamālie ‘a e tupulaki ‘a e takimamatá ‘a e sekitoa takimamatá ‘i Tongá ni pea ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie ki he ngaahi sekitoa ko ē ‘oku nau poupou ki aí ke nau ma’u ha’anau faingamālie faka’ekonōmika mei he fakalalakaka ‘o e takimamatá. Mālō.

Tokanga ki ha fengae'aki mo Fisi ke toe ma'ama'a ai fea folau vakapuna

Vaea Taione: Sea kātaki toe, ko e ki'i fo'i fehu'i pē ko ē 'e taha 'oku te'eki ke tali mai he Minisitā 'a e 'uhinga ko ē 'oku ou hanga ko ē 'o *raise* ko eni 'a e vakapuná Sea 'a e fo'i *route* ko ē mei 'Okalani ko ē ki Tongá ní. Ko e 'uhingá nau, nau 'osi fakahoko ki he minisi, ki he Palēmiá, me'a mai Palēmiá ke u fakahoko ki he Minisitā Takimamatá he ko ia 'oku lahi ai 'a e kakaí. Pea ko 'eku 'aí pe 'oku 'i ai ha fakakaukau 'a e Pule'angá 'e vave ni mai hano, hono fakaava mai e *route* ko ená ko e 'uhingá ko Tongá ni pē 'oku, mo e *Air Fisi*. Ko e fea ko ē taimi ní Sea 'e hokohoko atu pe ia 'ene *domination*, ko ena ko Ha'amoá ena ia kuo lava ia. Ka ko u 'uhinga atu au ia ki he fakakaukau 'oku 'i ai 'a Tongá ní pe 'oku 'i ai ha fakakaukau pehē ki he kaha'ú he vave tahá mālō. ...

<002>

Taimi: 1205-1210

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tapu mo e Sea.

Sea Komiti Kakato: Palēmia Le'ole'o me'a mai.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale. 'Eiki Sea koe'uhi kongá ko ē ki he *Fiji Airways*, na'e 'uluaki kamata pē 'a e *Air Pacific* na'e ngāue 'aki 'a e Tonga/'Okalani, ko e puna ia fika *FJ843* 'i he ngaahi ta'u mai ia ko ē 'Eiki Sea, pea ko 'enau *choice* pē 'anautolu ke nau fetuku mai 'a e kakaí ki *Fiji* 'o *harbor* 'a *Fiji* pea toki tufaki ai, ka ko e *policy* ko ē 'a Tonga ni 'oku 'atā pē, ko e koloa pē ke fai 'a e aleapau *Air Service Agreement* mo ha kautaha ka nau fai 'a e ngāue ko ia.

Na'e 'osi kamata fai pē foki ia 'e Tonga ni 'i he taimi ko ē, ngaahi ta'u ko ē na'e lolotonga pa'anga 'e 11 miliona 'a e pa'anga hū mai mei he Takimamata, pea kamata puna ko ē *Royal* ki Nu'usila na'e 'alu hake mei he 11 'o 40, 'uluaki taimi ia ke 'alu ai ki ai, ka na'e loto 'a e Fale ni ia ke tamate'i 'a e kautaha *Royal*, pea ko e me'a ia na'e hoko, ko e mate *Royal* ko e ngāue 'a e Fale ni.

Pea ko e tahá Sea ...

Sea Komiti Kakato: 'E Palēmia Le'ole'o tali mai pē 'a e fehu'i, 'oua te ke toe me'a ...

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko 'eku fakamatala 'a e ngaahi me'a ko eni 'Eiki Sea ke mea'i ho'o Fale 'Eiki.

Sea Komiti Kakato: Ko 'etau Tohi Tu'utu'uní ke mea'i pē 'e he Feitu'u na, ko 'etau Tohi Tu'utu'uní ke fakatokanga'i 'e he Sea Fale Alea pē ko e Sea Komiti Kakato 'a e lea ki ha me'a kehe kae 'ikai ko e me'a tonu ia 'oku fai ai 'a e alea.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia Sea ko 'eku fakakakato hangē ko e lau ko e lau ...

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou kole atu ki he Feitu'u na 'oua te ke toe fakakakato mai ha me'a kehe, tali mai pē 'a e fehu'i 'a e Fakafofongá.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e kinikini takai pē kae ...

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ou kole atu ki he Feitu'u na ‘oua te ke toe kini takai, kini hangatonu ē.

Fakahā Pule’anga teu tau mai vakapuna Lulutai he Tokonaki ki Tonga

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Mālō Sea, pea na’e ‘i ai foki ‘a e kongā ‘o e fehu’i ‘a ‘Eua 11 ‘Eiki Sea, fekau’aki mo e vakapuna, ko e maumaú ia ‘Eiki Sea ko e me’a ia ‘oku hoko pē ia ‘i he vakapuna kotoa. Pea mo e me’a pē ‘oku tau fakamālō ai, ‘oku hoko ‘i lalo te’eki ai ke hoko ‘i he taimi ‘oku puna ai ke hoko ai ha fakatu’utāmaki he fonua ni. Ka ko e vakapuna ko ē, na’e ta’ofi ko ē ‘e he Fale ni Sea, ‘oku ‘osi hono valí ‘i he ‘aho ni, mo e tui ‘o e ‘ū *avion* pea puna mai leva ‘apongipongi, mavahe mai ia ‘o *overnight* mai ki he *Torres Strait* ‘apē, pea puna mai ki Tonga ni he Tokonaki houa ‘e 6 ‘a ia ‘e tau mai ki heni kuo ‘osi maau ‘a e *type rating* ‘o e kau pailate te nau ngāue’aki. Ka te nau fakaangaanga taki houa ‘e 10 kimu’ a pea kamata ngāue ko ē ‘a e vaka ko ia ki, tautautefito ki ‘Eua, Ha’apai, pehē foki ki Niua ‘Eiki Sea, mālō ‘aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Hou’eiki ka u ki’i fakatokanga atu pē he kupu ko eni ē, ko u nofo ‘o, kupu 60, ‘oku ngofua ki he ‘Eiki Sea pē ko e Sea ke ne fakatokanga’i leva ‘i he Fale pē ko e *commit* ki ha Mēmipa ‘oku ne toutou lea ki ha me’a kehe kae ‘ikai ko e me’a tonu ia ‘oku fai ‘i ai ‘a e alea, pē ko ha’ane toutou fefoki’aki ha’ane ngaahi fakakikihi pē ‘a’ana, ‘iate ia pē. Pea ‘oku hoko ki ai ‘i he kupu (b) ‘oku ou kole atu kiamoutolu Hou’eiki, he ‘ikai ke tau toe, mou foki he līpooti ‘oua ‘e toe ‘omai ho’o ngaahi fakakaukau hūfanga ‘i he fakatapu, hā pē me’a ‘i he līpooti pea ke me’a ai hē, ka tau hoko atu, hangē ko e me’a ko eni ‘a e Palēmia Le’ole’o, tau pehē ‘oku tuku pē ai, ka tau hoko atu kitautolu.

Mo’ale Finau: Mālō ‘Eiki Sea. Na’e ‘ai pē ke u fakatonutonu ‘a e Tokoni Palēmia Sea ka ‘oku ‘ikai ke toe, te tau hoko atu pē tautolu ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Io fakamolemole te tau ‘unu ki he tu’utu’uni he ka ‘ikai he ‘ikai ke tau nga’unu tautolu, mo ‘etau miniti ‘e 10 ē.

Mo’ale Finau: Mālō, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai.

Mo’ale Finau: Sea tapu atu ki he Feitu'u na. ‘Eiki Sea ko e malanga ‘a e motu’a ni ‘e nounou pē. Ko e potungāue ko eni ‘Eiki Sea ko e potungāue fika 3 ia ...

Sea Komiti Kakato: ‘E lava ‘e he Feitu'u na ‘o ‘omai ‘a e kongā ‘i he peesi koe’uhi ka tau fakamā’opo’opo ai tautolu.

Mo’ale Finau: Te u fakamalanga ‘i he peesi 72 mo e peesi 73.

Sea Komiti Kakato: 2 mo e 3.

Mo’ale Finau: 73, 72 mo e 73 Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: 72 mo e 73.

Mo’ale Finau: 72 mo e 73.

Sea Komiti Kakato: 72, 73 ē.

Mo’ale Finau: Ka ko e ‘uhinga pē Sea ke u hanga mu’a ‘o ki’i *introduce* atu ‘eku ki’i me’a ko ena ki’i sekoni ‘e 3, ‘uhinga ke lava ...

<005>

Taimi: 1210-1215

Mo’ale Finau: ... Fakalata ‘a e *flow* ‘a e fakamalanga. Sea ko e poini ‘oku ou ‘ohake heni Sea ko e potungāue ko eni ko e fika tolu ia ki he ongo potungāue ‘e ua na’e ‘Eiki Minisitā ai ‘a e Feitu’u na ‘a e Ngoue mo e Toutaí ko e tolu ‘eni. ‘Oku ui ‘a e potungāue ko eni ‘Eiki Sea ko e *industry*. ‘Oku ‘uhinga he ko e ‘ū me’a kotoa pē ‘oku ‘i aí ko e fa’u ‘o e pa’anga ke fa’o ‘e he kakai ki honau kato ke fa’o ‘e he kakai honau kato ke nau foki’aki ko hono ‘uhinga ia hono ui

Ko e ‘uhinga ‘oku ou lave ai ki heni ‘Eiki Sea he ko ‘enau polokalama ‘oku totonu ke taau mo hono langa ‘o ha *industry*. ‘I he ongo peesi ko eni ‘Eiki Sea te u toki lave ki ai ‘oku fakamatala pē ia heni ‘Eiki Sea ‘oku lave ia eni ia ki he ngaahi pole. ‘A ia ko e ngaahi *challenges* tau pehē pē ko e ngaahi tukupā ngaahi me’a ‘oku fehingahangai pea mo e *ministry* ko ‘eni ko e taimi ko ē te nau solova ai ‘Eiki Sea fakalata atu e langa hotau fonuá pea ‘e ‘uhinga mālie leva hono ui ko e *industry*.

‘Eiki Sea te u lave fakalukufua pē ki he ongo peesi ko eni ka ‘e ‘i loto pē ai ‘Eiki Sea kapau pē te ke me’a ki ai. Ko e peesi ko eni ‘Eiki Sea ‘oku lave ia ki he ngaahi fakaivia. ‘Oku ‘uhinga e fakaivia ‘Eiki Sea ko ‘enau fakaivia *activity* kotoa pē ‘oku ha’i ki he *industry* ko eni. ‘Oku ‘i ai pē ‘enau lave ‘anautolu ki he me’a kuo nau fakahokó, ka te u meimei lave atu pē ‘i Ha’apai ‘Eiki Sea ke *apply* ki ai ‘a e peesi ko eni ke ‘osi ‘eku fakamalanga. Te u ‘oatu pē fakatātā ‘Eiki Sea. Ko e taha ‘o e me’a mahu’inga heni ‘Eiki Sea ko e māketí ko e fakamāketi’i pē ko e market ‘oku ui pē ko e *market destination*. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ko e feitu’u ko ē ‘oku ha’u ki ai ‘a e kau *tourist*. Kuo pau ‘Eiki Sea ke tonu ‘a e *theme* pē ko hono kaveinga na’e lave ki ai ‘anenai na’e ‘ohake ‘anenai ‘a e ngaahi hingoa tu’uaki fakatātā ‘Eiki Sea mea’i pē ‘e he Feitu’u na. Ko ‘Amelika ‘oku ui ia ko e *Land of the free and Home of the brave*. Fonua ‘o e tau’atāina ‘Api ‘o e kau To’a. Ko ‘ene sio pē ‘a e kau folau ‘eve’eva ia pea tāne’ine’i ke fonu mahuohua e fonua ko eni ‘a e kau ‘alu ki ai ‘Eiki Sea. Ko e ngāue pē ‘a e ki’i fo’i *theme* fakatakimamata ko eni ‘Eiki Sea. Ko ia Sea ‘oku ou ‘ohake ‘a e me’a ko eni ‘i Ha’apai na’e ‘i ai ‘a e fakamalanga ‘anenai na’e pehē senitā Vava’u mo Tongatapu na’e ‘uhinga ‘a e senitā ko e tōnounou ‘a e kakai ‘o e ‘aho ko ia ke nau ‘ilo’i ko Ha’apai ko e senitā mo’oní ia. Lave ongo peesi ko eni Sea ki he ngaahi feitu’u fakahisitōlia *historical sites* te u lave ki ai ‘anai ‘eku ‘uhinga ‘atu e fakakaukau ko eni.

Kapau te tau fakaukau ki Uōleva ki he motu ko eni. Sea hangē ko u sio ki ho fofonga ‘oku ke malimali ngalingali teke pou pou ki he fo’i me’a ko u fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ho’o me’a Fakafofonga?

Mo’ale Finau: Ko Uoleva te u ‘oatu hono ki’i *theme* hono ki’i hingoa ke sale’aki ha Uōleva ki māmani.

Lord Nuku: Sea ‘e lava ke u ki’i tokoni atu.

Sea Komiti Kakato: Tali pē he Feitu'u na e tokoni.

Lord Nuku: Ko e ki'i tokoni.

Mo'ale Finau: Kapau 'e nounou pē ko 'eku miniti 'e 10.

Lord Nuku: 'Ikai ko 'eku tokoni 'a'aku ia

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku fehu'i atu ki he Feitu'u na te ke tali pē 'ikai tali?

Mo'ale Finau: Te u tali pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Pe'i me'a ki lalo fakamolemole.

Lord Nuku: Ko ia ko 'eku ki'i tokoni pē Sea koe'uhi ko 'ene lave ko ē ki Uōleva. Ko 'aneafi na'e 'alu hala maka pē ke 'uhī ke 'ai ha ki'i hala fakakavakava kae tuku ā e 'alu lalo. Ko 'eku tokoni pē ia Sea.

Mo'ale Finau: Mālō Minisitā, ka nau pa'anga lahi ko u fakapale'i koe he 'oku ke ha'u tonu pē he me'a 'oku ou tokanga ki ai. Ko e ngāue ia 'a e ngaahi Pule'anga ko ē ko e hā na'e 'ikai ke 'ai ha ki'i hala fakakavakava mei Tongaleleka ki Uōleva?

Sea Komiti Kakato: Minisitā Fonua.

Tokanga Pule'anga 'ikai ha kelekele ki ha hala fakakavakava mei Tongaleleka ki Uoleva

'Eiki Minisitā Fonua: Tapu mo e Feitu'u na Sea fakamolemole pē.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu pē ko e tokoni?

'Eiki Minisitā Fonua: Tokoni pē.

Sea Komiti Kakato: Tali lelei pē he Feitu'u na? Mālō me'a mai.

'Eiki Minisitā Fonua: Ko e 'uhinga ko ē he 'ilo he takimamata ... 'a e *industry* he 'oku 'i ai ha kelekele? Fehu'i ia? Ko e tau 'a e vaká 'i tahī ke tu'uta ki he kelekele. Ko e 'ū feitu'u ko eni 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga kuo 'osi vahe ia 'oku 'ikai ha kelekele ia 'a e Pule'anga ai. Pea 'e fēfē ai ha *tourism resort*? Na'a mo Pangai kuo 'osi mo e matātahi ia hono vahe.

Mo'ale Finau: Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fonua: Ko e mālō eni mo e uafu ke

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Fonua mālō e tokoni.

Mo'ale Finau: Mālō Sea kehe ia mei he tokoni na'a ku fiema'u Sea, ka 'oku sai pē Sea mo'oni pē.

'Eiki Minisitā Fonua: Hangē ko e 'ā ko ē na'e toki 'asi ko ē ... 'a e ngaahi 'ata ko ē maumaulao mo ia, mālō.

Mo'ale Finau: Sea kole mu'a faingamālie ke fai 'eku malanga.

Sea Komiti Kakato: Kātaki pē Minisitā Fonua me'a ia 'a'aku ko au na'a ku fekau ke 'ohake e 'ata ko ia.

'Eiki Minisitā Fonua: Mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea 'e lava ke u ki'i tokoni pē ki he fehu'i ko ē.

Sea Komiti Kakato: Tali pē tokoni.

Mo'ale Finau: Ki'i sekoni pē 'e taha.

Sea Komiti Kakato: Ko e tokoni pē ki Uoleva.

Veivosa Taka: Sea tapu mo e Feitu'u na ...

<007>

Taimi: 1215-1220

Veivosa Taka : .. ka ko 'eku tali ko eni Sea fekau'aki pea mo e me'a 'a e Fakafofonga 12 pē ko e hā 'a e 'uhinga na'e 'ikai ke langa ai ha hala fakakavakava mei Huli'i Paongo ki Uoleva. Ko u tui na'e langimama'o pē 'a e kāinga pea mo Hou'eiki , 'i he lahi 'a e ngaahi fakatu'utāmaki ia 'e hoko kae feinga pē ke nau me'a lalo pē ke nau 'ilo 'a e hisitōlia 'o Ha'apai. Pea ko u tui ko e tu'unga ia Sea.

Mo'ale Finau : Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : 'Ikai ke tau fa'a feme'a'aki he Fale ni ki he me'a fekau'aki mo Uoleva kae 'ai pē Fakafofonga. Me'a mai e Fakafofonga.

Mo'ale Finau : Ko u kole fakamolemole pē Sea ke u 'oatu e kaveinga ko eni ka 'i he'eku tui fakapapau te u lave mahalo ki ha me'a 'e 2 pē 3 pea u nofo leva ki lalo 'Eiki Sea. 'Oku kāinga tonu ia Sea mo e langa fakalalakaka. 'I he ta'u kuo 'osi na'e meili 'e 2 na'e afe 'i Uoleva. Sea talamai ange 'e ha taha heni 'oku hala 'a e me'a 'oku ou fokotu'u atu. 'Ikai ke toe afe 'a e meili ia 'i Lifuka 'ikai ke toe afe ia 'i Nomuka pē ko ha feitu'u afe ia 'i Uoleva 'Eiki Sea ka te u talaatu hono 'uhingá. Ko e 'uhinga ko eni 'oku loloto Hou'eiki pea 'oku taau ke tau tokanga ki ai 'Eiki Minisitā 'oku 'ikai ko ha me'a eni ke tau ta'etokanga ki ai.

Afe 'a e fu'u vakameili mo e fu'u kau pāsese kātoa 'o li taula ko hono 'uhingá he 'oku ai 'a e 'uhinga faka hisitōlia 'o e motu ko eni 'Eiki Sea kau fakamatala ki ai 'Eiki Sea. 'I he 1773 na'e folau mai ai 'a e *explorer* pē ko e tokotaha kaivai mei 'Ingilani ko *Captain Cook* fakalaka mai 'i Niua, fakalaka 'i Vava'u fakalaka 'i Kauvai fakalaka 'i Lifuka afe 'i Uoleva.

Sea Kōmiti Kakato : Palēmia Le'ole'o.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Vakai pē 'etau taimi Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : 'Io mālō. Hoko atu e Feitu'ú na ke faka'osi'osi mai ho'o me'a.

Mo'ale Finau : Afe e vaka 'o lī taula 'i Uoleva 'Eiki Sea pea nau hifo ki 'uta. Ko e kakai ko ē na'a nau nofo ai 'Eiki Sea na'a nau hanga 'o feitunu, foaki mo e ngaahi koloa lelei 'ave ko e fakafetongi. Ko e kamata'anga ia 'o e *trade* pē ko e fefakatau'aki Sea he fonua ko eni. Na'e kamata ia he motu ko eni. Pea na'e hanga leva ...

Veivosa Taka : Sea 'e lava pē ke fai ha ki'i fehu'i?

Mo'ale Finau : Sea 'ikai ke tali e fehu'i.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo 'e Ha'apai 13. Me'a koe Feitu'ú na Ha'apai 12.

Mo'ale Finau : Ko e ola ko ē 'enau *trade* 'Eiki Sea na'e fakahaa'i ia 'e he kakai honau 'ulungaanga. Te u taki pē 'a Fale ni ke tau a'u he 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua 'Eiki Sea. Na'e fakahaa'i 'e he kakai honau 'ulungaanga fakafonua ko Tonga 'a e 'ofa. Na'a nau foaki pea na'e tō leva 'a e hingoa ki he kakai ko eni ko e *Friendly*...

Sea Kōmiti Kakato : Ko e hā fua e me'a na'a fai 'i he *trade* ko ia ta'u 1770 tupú me'a mai ange ke mea'i 'e he Fale ni.

Mo'ale Finau : Fetongi pē 'enau koloa. Mahalo na'e 'oatu ha'anau fanga fu'u hāmala pē ko ha fa'o mo e me'a ko ia kae 'oatu e meleni mo e ngaahi me'a pehē, ngoue. 'Eiki Sea ko e poini 'oku ou taki ki ai e Feitu'ú na pea 'oku ou falala ...

Veivosa Taka : Sea fakamolemole pē 'e lava ke u tali atu ho'o fehu'i. 'Oku 'i ai pē 'eku ki'i lave'i Sea.

Mo'ale Finau : Fakamolemole mu'a Sea...

Sea Kōmiti Kakato : Me'a ki lalo Ha'apai 13 'oua te ke toe fakafelekeu. 'Ikai ko 'eku fie 'ilo pē ke mea'i 'e he kakai 'o e fonua ko e hā koā e me'a na'e fai ai e *trade*?

Mo'ale Finau : 'Eiki Sea 'ikai ke u 'amanaki te ta a'u ki ha tu'unga pehé ni 'Eiki Sea ki ha kakai 'oku nau ma'u 'a e maama...

Sea Kōmiti Kakato : Na'e 'ikai ke kau ai ha saliate mo ha me'a he *trade* ko ia?

'Eiki Palēmia Le'ole'o : 'Io ko e fefakatau'aki ia na'e fai ai 'a e fetongi koloa.

Mo'ale Finau : 'Eiki Sea 'oku ou fakamanatu ki he Feitu'ú na 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua ki he'etau me'a 'oku fai. 'Ai ke mou o 'o lau e *media* ke mou sio ki he *respond* 'a e kakai.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku mau 'eke atú he 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia he Fale ni te ne mea'i 'a e me'a ko ia 'oku ke me'a ki ai.

Fakama'ala'ala 'uhinga tō ai Kapiteni Kuki lea '*Otumotu Anga'ofa* 'i Uoleva

Mo'ale Finau : 'Eiki Sea ko e foaki na'e fai 'e he kakai ko 'enau foaki 'enau me'akai ko e fo'i lea ko e *trade* 'oku 'ikai ko ha 'uhinga ia hangē ko ha fakatau ha falekoloa. Ko e *trade* ko e fakafetongi pē ia 'oku 'ikai 'uhinga ia ko ha koloa. Ko e 'uhinga 'o e *trade* he faka-Pilitania faka-Tonga ko e 'omai 'e koe e me'a ko ē ka u 'oatu 'e au 'a e me'a ko ē. Ko e *trade* ia. 'A ia

na'e hanga 'e he kakai 'o foaki 'a e me'akai mo e hā fua 'ave pea ko e me'a ko ē na'e hoko ko e poini ia Sea ko e fakahingoa 'e Kapiteni Kuki 'a e motu ko eni ko e *Friendly Island that's the point*.

Pea ko e *theme* ia 'oku ou kole ki he 'Eiki Minisitā Takimamata ke ne hanga 'o tu'uaki 'aki e motu ko eni pea 'e hiki hake 'a e vaka meili mei he 3 'alu ia 'o lahi ange 'Eiki Sea. Ko e kakai *tourist* ko e kakai poto, kakai ako 'ikai ko ha kakai noa'ia. 'Oku nau lau 'enautolu e *theme Friendly Island* mo hono *history* tau 'alu 'o kumi e feitu'u ko ia ke tau ō ki ai 'o *spend* 'etau pa'anga ai ko e 'uhinga ai 'eku fakamalanga Sea 'i he pongipongi ni. 'Oku 'ikai ke fai ia, 'omai e *Friendly Island* ia 'o 'ai fakakātoa 'aki 'a Tonga ni kotoa kae nofo homau motu ...

<008>

Taimi: 1220-1225

Mo'ale Finau: ... mautolu na'e feilaulau 'o *earn* 'a e fo'i ... pē ko e ua ko ia 'oku totonu ke hanga he Potungāue Takimamata 'o fokotu'u ke *sell* 'aki 'a Ha'apai ki he māketi pea 'e hiki leva e vaka meili mei he ua pē tolu, ono, hongofulu 'o faai hake Sea ko e ki'i fo'i *example* 'uluiaki pē ko u fokotu'u Sea ka 'oku toe lahi kapau 'oku kei toe ha'aku taimi, 'a e taimi 'Eiki Sea pea te u lave ki ai.

Te u lave ki Velata ko e *historical site*. Ke fokotu'u 'a e me'a ko eni 'oku 'uhinga ki ai ha fa'ahinga taumu'a ke hangē ko 'Ameliká hangē ko e me'a ko ē na'e 'ohake he Fakafofonga Sea 'a e fu'u me'afana na'e hala hono 'ai e fu'u me'afana mahalo na'e tonu ke 'ai ha fu'u pōvai. 'Oku relate ange e pōvai mo hotau hisitōlia he me'afana. He ko 'ene sio pē kakai ki he pōvai kuo mahino leva ko e pōvai ko ē 'oku ui ko likuvalu ko ia na'a ne hanga 'o fakanonga e fonua ko eni he hili e tau 'i Velata pea tu'uaki 'aki e pōvai. Ke mahino ko e 'alunga ia e fonua ko eni na'e pehē.

Ko ia Sea ko u hanga 'oatu e me'a ko eni pea fakamolemole pē Sea he ki'i lea ko eni hangē pē 'oku tau hanga pē 'o ki'i fakava'iva'inga pē ki'i leini e ki'i motú mo e me'a ka ko e taimi ko ē te tau fakama'opo'opo ai ki hono hisitōlia ko e *meaning* 'oku loloto faufau ia 'Eiki Sea. Ka na'e *failure* 'a e Pule'anga ko eni ke nau hanga 'o fakamālohia, fakamahu'inga'i he ko e takimamata ia 'oku pehē ko e *sell* 'a e hingoa ko e *theme*.

Kapau te u talanoa ki Velata 'Eiki Sea 'uhinga he 'oku 'i he peesi ia ko 'e ē 'oku lave e peesi ko ē ki he ngaahi feitu'u fakahisitōlia ko e feitu'u ko eni 'Eiki Sea 'oku 'i ai hono ki'i *theme* 'oku ou fokotu'u atu ui mu'a 'a Velata ia tau pehē ko e *Origin of the United Tonga* ko e kamata 'anga ia 'o Tonga he na'e kamata ia mei Velata. Ko e hā hono maumau ke fokotu'u e *theme* ko ia ke hoko ia ko 'emau *theme* fakatakimamata ke fakatau'aki homau fonua.

Sea ko u mahalo pē kuo fe'unga pea ko e anga ia ko e fakakaukau ia 'Eiki Minisitā 'oku lahi e ngaahi me'a ia hē ka ko u tui pē 'oku fu'u 'ova 'eku taimi. Ka 'oku hanga he ki'i lea 'oku ou fai 'o fakafōtunga 'a e fa'ahinga me'a 'oku ui ko e *theme* mo e founga ko ē te tau hanga *sell* 'aki 'a Tonga ni 'a ia kapau te tau kumi ha māketi ki motu 'i Ha'apai kumi ki Pilitānia 'ave ki ai e fanga ki'i *brochure* fanga ki'i tohi tufa me'a ko ia. Fakamatala'i e hisitōlia 'a e motu ko e me'a ia 'oku lau 'e he *tourist* 'oku 'ikai ke ne lau 'e ia ha me'a noa'ia te ne lau 'e ia e *attraction* hā e 'uhinga na'e kamata ai 'a Tonga 'alu ki he feitu'u ko ia 'o kumi pea te nau ō mai leva 'o tuku e pa'anga lahi fonua ni 'i he ngaahi 'ū *activities* kotoa pē 'a e *tourism and industry* 'Eiki Sea.

Fakamālō atu 'Eiki Sea ki he Feitu'u na kole fakamolemole pē kapau 'oku te heva atu ka ko e anga ia 'eku mamahi'i 'etau ngāue ko e *tourism* ia ke tonu pē hono *theme* he ka hala hangē ko e fu'u me'afana ko 'e ē kapau 'oku hala te ne uesia 'e ia 'Eiki Sea 'a e takimamata. Fa'u ke tonu hono faka'uhinga hangē ko e ki'i me'a nau lave 'anenai ki he ki'i motu ko 'e ē ko e *Friendly Island* pē ko e *Origin of United Tonga*. Ko ia pē Sea ko e ki'i fakalavelave atu pē ia ki he 'Eiki Minisitā fakamolemole pē na ku te fakafiepototo atu ki he ngāue ka 'oku totonu ke toe ke toe fai ha ngāue ke toe tonu ange hono *sell* hotau fonuá ki tu'apule'anga ke tonu 'etau māketi ke toe lahi ange ai Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga. Hou'eiki koe'uhí pē ko 'etau taimi ka ko u fakamālō atu ka moutolu he kei me'a heni he Komiti Kakato ko u vakai hifo ki he Sea 'o e Fale Alea kuo me'a mai tau liliu ki he Fale Alea.

(Pea na'e liliu 'o Fale Alea pea me'a hake ai pē 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Kole atu Hou'eiki ke toloi e Fale ki he 2:00.

(Pea na'e toloi ai ki he 2:00)

<009>

Taimi: 1415 – 1420

Satini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Fale Aleá

'Eiki Sea: Mālō ho'omou Laumālie Hou'eiki, tau liliu ai pē 'o Komiti Kakato

Mo'ale Finau: Sea

'Eiki Sea: Ha'apai 12

Fokotu'u ke toloi Fale Alea 'osi hono alea'i Lipooti Fakata'u Potungāue Takimamata

Mo'ale Finau: Mālō Sea, Sea tapu atu ki he Feitu'u na 'e Sea ko u tu'u pe au ke fakamālō'ia e ngāue lahi kuo 'osí. Ka ko u sio hifo ki he toenga e 'Asenitá 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke me'a heni e 'Eiki Palēmiá kae pehē ki he Minisitā ko eni 'o e Pa'angá kae pehē ki he Minisitā e Leipá. 'Oku 'i ai e 'ū me'a heni 'oku fekaukau'aki 'Eiki Sea fu'u matū'aki mahu'inga 'aupito, 'aupito ko ia Sea ke nau 'i heni 'i he ngaahi me'a ko iá.

Ko ia ko u fokotu'u atu 'Eiki Sea ke tau toloi mu'a 'Eiki Sea 'i he 'osi pe ko ē 'a e takimamatá 'anai Sea. Koe'uhí kae tukuange mu'a ki'i taimi ko eni 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai e kau folau ia he Falaite kaha'ú ke nau ō teuteu ka ko e me'a lahi 'Eiki Sea ka ko e toe kakato ange 'etau ki'i, 'etau Fale Aleá. Pea 'oku ou tui 'e toki lava lelei mo kakato 'a hono alea'i e ngaahi me'a ko eni 'oku toé 'Eiki Sea. Ko ia ko u kole fakamolemole ki he Feitu'ú na ko e anga ia 'eku fakakaukau' i he natula 'o 'etau Fale Aleá.

Ko u tui 'e mātu'aki 'aonga ange pea toe maama ange e taimi te tau ha'u kātoa ai 'o kakato 'a e ngaahi kupu fekaukau'aki pea mo e lipooti ko eni 'oku toe 'Eiki Sea. Ko ia ko u fokotu'u atu ke tau toloi mu'a 'Eiki Sea ki he Ta'u Fo'ou ka tau foki atu ā teuteu e ngaahi 'aho lotu mo

e teuteu e kau malanga faka'osi ta'u, teuteu mo e Kilisimasi. Pea tau omi kuo maama hotau 'atamaí mo 'etau fakakaukaú. Ko ia Sea ko u fokotu'u atu ke tau toloi pe mu'a 'i he hili 'a e lipooti e takimamatá Sea, mālō ko e fokotu'ú pe ia.

'Eiki Sea: Me'a mai Sea Komiti Kakatō

Lord Tu'ilakepa: Tapu pe mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea kole pe ke u fakamalumu he fakatapu kuo 'osi hono aofakí. 'Eiki Sea kuo 'osi tuku mai 'e he Feitu'u na ki he Komiti Kakatō 'a e me'a ko iá. 'Oku 'ia moutolu kau Mēmipá ke mou me'a mai ko fē 'a e me'a ko ē 'oku mou laumālie, 'oku 'i he Komiti Kakatō. Pea ko e hili ko iá pea fakafoki mai leva ...

<010>

Taimi: 1420-1425

Lord Tu'ilakepa: ... fakafoki mai leva. Kapau na'a ke me'a 'anenai kapau na'a mou me'a pē he lipootí, 'oku 'alu e feme'a'akí ia ki he me'a kehe ia 'Eiki Sea ka he 'ikai ke u lava au 'o ta'ofi 'anenai he 'oku 'i ai e faingamālie 'amoutolu. Ka ko e miniti pē 'e 10 fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uní mo fakakolekole pē ke ke foki mai ki he me'a totonu ko ē 'oku fai e feme'a'akí. Me'a he Komiti Kakato kapau te mou laumālie ki he me'a ko iá ka tau fai mo tau toloi e me'a ko iá ka tau foki mai leva 'o lipooti ki he Seá kae 'uhí kae fakakakato e fatongia ko iá, vave 'aupito 'aupito pē.

'Aneafi na'a ku ki'i fakatokanga'i ka koe'uhí ko e matemate 'a e maiká na'a ku ki'i fakatokanga'i e Fika 5 na'a ne fokotu'u mai ia 'a e lipooti Takimamatá ka kuo 'alu 'a e tu'utu'uní ia ke tau liliu 'o Fale Alea, na'e meimei paasi ai e me'a 'a e Takimamatá. Ka ko u fokotu'u atu Sea, tukuhifo pē ki he Komiti Kakatō pea ke 'omai ai ka tau, hangē pē ko ho ki'i fo'i la'itā ko ē na'a ke mono'i mai ko ē 'aneafi, 'ai pe ia ke ke fiemālie ka 'oku lava pē 'o fakahoko ka tau 'uhingá ka tau hoko atu. Mālō.

'Eiki Sea: Ko ia kātaki pē Ha'apai 12 'oku fakatokanga'i pē ho kolé ka koe'uhí 'oku lolotonga 'i he Komiti Kakatō e 'asenitá, 'e sai ange ke toki fokotu'u ai 'a ho'o kole ko ē ke toloi 'a e 'asenita fika 4.3 mo e toenga ko ē ngāue 'i he Komiti Kakatō ka mou ngāue pē mei he 4.2 mo e 3 koe'uhí ko e Minisitā Pa'angá mo e 'Eiki Palēmia 'oku lolotonga mama'o ke ke toki fokotu'u pē 'i he Komiti Kakatō pea ko 'ene hili pē ngāue Komiti Kakatō 'e fakafoki mai e ngāue e Komiti Kakatō ki he Fale Aleá ke tau toki tu'utu'uni aofangatuku ai 'o ka lava he 'aho ni. Fakafoki mai pē 'o toloi ai pē he 'aho ni koe'uhí ko e 'aho faka'osi eni e fakataha e uiké ní. Pea kapau 'ikai 'e toe hoko atu pē 'etau ngāue he uike kaha'ú he Mōnité ka tau liliu 'o Komiti Kakato Hou'eiki.

(Na'e liliu 'o Komiti Kakato.)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie 'Eiki Palēmia Le'ole'o, Hou'eiki Minisitā, Hou'eiki Nōpelé kae 'uma'ā foki kau Fakafofonga e Kakaí, kakai e fonuá mo e kau ngāué. Mālō homou laumālie tau ma'u ki he ho'atá ni, hoko atu 'etau feme'a'aki. 'Oku, Hou'eiki fokotu'u pea poupuu, Takimamatá? Me'a mai Fika 5 pea hoko mai 'a 11 ē.

'Aisake Eke: Tapu atu Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakatō Sea. Fakamālō ai pē ki he 'Eiki Minisitā pea pehē ki he potungāué he ngāue ko eni kuo lava he 2011-12. Sea ke mea'i pē koe ko e takimamatá 'a ia 'oku 'uhinga ia ko e, ke ō mai 'a muli 'o mātā he fonuá, ko e kakaí,

‘ulungaanga fakafonuá, ngaahi me’a kotoa pē ‘oku tau tu’uaki ke omai ‘a muli ‘o matā e fonuá ni Sea.

Ko e me’a ‘uluaki ko u, na’a ne pehē ko e me’a eni ia, potungāue ko ení tau kau kotoa pē ai ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘e hao, kakai kātoa. Sea ko u ki’i vakai hifo pē au ki he me’a ko ení ki he taumu’a ko ē e potungāué, ‘ikai ke u fu’u ma’u pau heni e potungāué ka ko u, ko u vakai’i hifo ko ē he ko e lahi taha foki ia e ngaahi fonuá. He koe’uhí ko e takimamatá ko e potungāue ia ‘oku kau ia he va’a ‘e tolu ko ē e langa faka’ekonōmiká. He ko e poini mahu’inga foki ia ‘etau feinga e fonua ko ē ke lava ‘a e *viability* e fonuá ke lava he fonuá ‘o tauhi e fonuá. Taimi ni tauhi, ko e kongā lahi ‘oku tokoni ia fakafaingamālie mei muli ka ko ‘etau faka’amu ha taimi lava pē ‘e Tonga ia ‘o tokanga’i ‘a Tonga pea ko e taha eni e kongā ko ení Sea.

Sea ko ‘eku lave’i hifo heni ‘i he kakai ko eni ō mai mei mulí. Nau vakai’i pe ko e hā e taumu’a e potungāue ko ení ki he tokolahi ko ē kakai ko ē ‘oku nau pehē ‘oku tonu ke ma’u he ta’ú, ‘ikai ke u ma’u heni. Ka ko u sio hifo au ki he’enu saati ko eni ‘oku ‘omai ‘i he tokolahi ko ē kakai ko ē ‘oku nau a’u mai ki Tongá ní ko e meimei ko e fo’i sitetisitika ko ena he ta’u 2015-2019 tau pehē ko e ‘ū ta’u angamahení ia. Meimei ko e kakai ko ē ‘oku ha’u meimei 120000 ‘avalísí ko e meimei ko e peseti ia ai ‘e 68 ko e kakai ia ko ē ‘oku ō mai ko ē ki he, kakai mei mulí. Peseti ia ai ‘e 32 ko e peseti ia ko e kakai Tonga pē ia. ‘A ia ko e 68 ko ení meimei fakatefito mai ‘i he fika ko ení, taha poini, ‘e 120000, meimei ko e kakai ‘e 82000. ‘A ia ‘oku tau pehē ko e kakai ko e peseti ia ko ē ‘oku ō mai ko ē ki Tongá ní ‘a ia ko e poini ‘e 8 ki he tokotaha Tonga, ‘a ia ko e 800000 ia. ‘A ia ko ‘etau pesetí ia ko e peseti ‘e 80 ‘a e takimamatá he ta’u ‘a e kakai ke ha’u ki he fonuá ni.

Pea ko u faka’amu pē au ki he ‘Eiki Minisitā ke fokotu’u mai he kaha’ú ke mahino, fē fo’i fika ‘oku tonu ke tau tulituli ki aí. He ko u ‘ilo’i ‘oku ‘i ai e ngaahi fonua hangē ko *Cook Island* ...

<002>

Taimi: 1425-1430

‘Aisake Eke: ... 13 ‘a e fika ia, liunga 2 ia, liunga 3 ‘a e tokolahi ko ē ‘o e kakai ‘oku fo’i fika ‘e 2 na’a ku fokotu’u ke mau ngāue’i ko ē ke ‘omai. ‘Ikai ke u vakai ki heni ka ‘oku ou tui ki he kaha’u fokotu’u ‘a e fika ko ia pea te tau ngāue ‘aki ia. Ko e fo’i fika ia ko ia Sea, ‘oku mahu’inga ia ke kau kātoa he ‘oku kau ai ‘a e nofo’anga.

Tokanga ke ‘asi’i he lipooti fakata’u Potungāue Takimamata fakamatala ki he lahi & tu’ung ‘i ai ngaahi nofo’anga he fonua

‘Oku ou lave’i hifo ‘a e lipooti ‘Eiki Minisitā ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia heni te ne ‘omai ko e hā ‘a e lahi ‘o e ngaahi nofo’anga ‘i he fonua ni, faka-takimamata, ‘ikai ke ‘asi ha me’a pehē ia ai, koe’uhi ke ‘omai ia ai na’a ku faka’amu au ke ‘omai kātoa ‘a e ngaahi nofo’anga ‘oku nofo takimamata kamata pē he hōtele ‘alu hifo ai ki he ngaahi *resort*. ‘Alu hifo ai ki he ngaahi fāmili, ngaahi fale iiki, ua, loki 1 loki 2, pea ‘ikai ngata ai ko ‘eku faka’amu ‘aku ia ke ‘omai ‘e he potungāue, ko moutolu foki ‘oku mou ō ‘o sivi ko ē ‘o tali ko e hōtele ko e nofo’anga ia ke ma’u ko e hōtele, ‘ikai ke ma’u ha fika pehē, ‘ikai ke u lava ‘o ‘ilo ko e fiha ‘a e ‘ū fale he ‘aho ni, ‘oku ‘omai ‘i he lipooti ko eni ‘oku toko fiha ai ‘oku lava ke nofo ai ha taha. Pea ‘ikai ngata ai ko e kongā ia ‘oku fiema’u ‘e he potungāue mo kitautolu.

‘Oku ‘ai foki ‘o fakafetu’u ‘Eiki Sea, 5 star fo’i fetu’u 5, 4, 3, 2 mo ‘asi mai mo e me’a pehē pē ‘oku fēfē ‘a e *quality* ko ē ‘a ‘etau ‘ū nofo’anga, he ko e kongā lahi foki ‘a e ō mai ‘o mamata heni ‘Eiki Sea, ko ‘enau, ‘uluaki ko ‘enau ō mai ‘o mamata ‘i he fōtunga kakai tukufakaholo kae lava ke ‘i ai ha fika hisitōlia, 12, mo e fu’u, mo e fonua, ka ko e me’a lahi taha, ko e nofo’anga. Te ke nofo’anga te nau ‘ilo ai ‘a e tokolahi ‘a e ha’u, ‘ikai ke ‘i ai ha fika pehē he potungāue.

‘Oku ou kole pē au ki he kaha’u ke ‘omai ‘a e fika ko ia, koe’uhi mo tau sio ki ai. Pea lave mo ia ‘oku ou ‘ilo mahalo ko e 19, 2015 mo e 16 ‘a e fokotu’u ko eni ‘a e fengāue’aki ko ē ‘a e Pule’anga mo e kau hōtele ko eni ‘i Tano’a. Na’e *International Dateline*, ko ē kimu’a, pea na’e taha ia ai ‘a e alepau ko ē ki he Pule’angá pea mo e tokotaha pisinisi ko ia, ka na’e fokotu’u pea ‘ohake ‘a e tu’unga ko ē ‘o e hotele ko ‘eku ma’u ki he 3 pē 4, fo’i fāa’i kalasi 1 ‘e 3 ki he 4, pea na’e tuku ki he Potungāue Takimamata ke nau ō ‘o vakai’i.

Ka ‘oku ou faka’amu au ke, nau sio hē pē ko e hā ha lau ‘a e Takimamata ki he tu’unga ‘o e hōtele ko e meimei ko e tokolahi taha ia, ko ia ‘e mā’olunga pē ‘oku fēfē. ‘Oku ou fa’a fanongo au he kakai ‘oku ō mai ‘o nofo ai, ‘oku hangē kiate au ‘oku ‘ikai ki he tu’unga ia ko ē ‘oku ‘i ai, kae kehe ka ko e foki eni ia ki he potungāue ke mou vakai’i angé pē ‘oku ‘i fē ‘a e anga ‘o e tūkunga ‘a e me’a hōtele ko eni. mPea ‘ikai ngata ai ko e me’a fakalukufua, ‘ilo’i angé pē ko fē hotau ivi ke tau fakanofonofu ‘a e kakai, ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia heni Sea, ka ko e taha ia, kapau ‘oku ‘ikai ko e fo’i fakamatala mahu’inga lahi ia, ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia heni, ‘a ia ka ko e ‘uhinga, ko e kongā hono hokó Sea, ko e hū mai pē foki ‘a e kakai ko ‘enau ha’u ki he fonua ni, ‘uluaki hū mai ko e visa, ko e taha foki ia ‘a e lao ko ē heni.

Fehu’ia ‘uhinga ‘oku faingofua ai ‘ai visa tu’uta mai ki Tonga ni

‘Oku ‘ikai ke u ma’u ‘e au heni ‘oku ou pehē fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā, ki he kaha’u ‘omai angé fakamatala he koe’uhi ko e hā ‘oku faingofua ‘a e visa. ‘Oku ou fakatokanga’i heni na’e lave ‘a ia ko e visa ki he ma’u mali, na’e ‘ai foki ‘o ‘aho ‘e, fakavavevave. Na’e ‘i ai ‘a e ‘u lao, na’e ‘i ai mo e ‘ilo na’e ‘i ai ‘a e lao felāve’i mo Siaina, ‘oua ‘e toe ‘i ai ha visa ha’u pē ‘o ha’u. Kae ‘omai angé ‘a e tafa’aki fakalao ‘a e anga ko ē ‘ene ngāue faingofua ...

Sea Komiti Kakato: Fakafofonga sio mai ko eni, ko e kongā ko ē ki he visa ‘oku felāve’i mo eni, pē ‘oku ‘i he *Foreign Affairs*.

Aisake Eke: Fe’unga ia mo eni he ko e potungāue ko eni ‘oku ‘ātakai ia ‘e he ‘ātakai lao, pea mo e ‘ū nofo, ‘ū me’a ki he *infrastructure*, ‘u *policy*, ‘o ange mo e tukuhau, kātoa kae lava ‘o ngāue ‘a e *industry* ko eni. Pea ko e me’a ia ‘oku ou ‘eke ai koe’uhi he ‘oku ou toe ‘ilo pē foki, ‘a ia te te ‘alu ki muli ‘uluaki ‘eke angé pē ‘oku faingofua ‘a e visa. Ka na’a ku vakai hake ‘e au hē ‘oku ‘ikai ke ‘asi ka ‘oku ou tui mahalo pē ko e hā. Hangē kiate au ko Tonga ni pē ‘oku ‘a e faingofua ke te ha’u pē kita ‘o ha’u, pē ‘oku māhina pē ‘e 3, kapau ‘eke ‘ete visa, ha’u pē koe ‘o ha’u, toki ‘osi ‘a e māhina ‘e 3, kimu’a pea ke foki ai.

Ka na’a ku faka’amu au ke u sio ki heni, ‘ikai ke ‘asi ia, ‘uhi ke faingofua ko ē ō mai ko ē ‘etau kakai, pea ‘oku ou tui ki he kaha’u ke ‘omai angé ‘a e ngaahi me’a ko ia. Na’e ‘i ai mo e me’a ‘e taha na’e ‘asi heni he kuohili ‘i he ‘ū felāve’i pea mo e kakai muli ko ē ‘oku ō mai ‘o ō mai ‘o nofo, ‘ikai ke ngata pē he *book* ko ē ke ō mai ‘o nofo, *booking* ki he ‘ū fale, mo e ō mai ko ē ‘o mamata tofua’a.

Ko e taha 'o e hoha'a na'e 'i ai 'i he kuohili, 'ikai ke 'asi 'i he lipooti ko eni, 'a e *booking* pē ia 'i muli ka 'oku 'alu 'a e me'a ia 'o totongi ia 'e he tokotaha muli ia 'ikai ke ha'u 'a e silini ki heni, 'ikai ke 'asi mo e me'a ko ia heni, he 'oku mahu'inga ia ko e hā 'etau 'ū *activity* 'oku fai heni, pē 'oku tafe mai 'a e silini pē 'ikai.

Pea 'oku ou kole mu'a 'i he kaha'u 'omai angé mo e me'a ko ia ke tau 'ilo, koe'uhi ko e ngaahi, 'a ia ko e lao 'ū nofo'anga kae 'ikai ngata ai pea mo e ngaahi fokotu'utu'u ko ē anga 'a e ha'u 'a e kakai 'enau ō mai ki he fonua ni Sea.

Tokanga ki ha fengāue'aki fakafeitu'u he folau vakapuna mo Tonga

Sea 'oku ou lave hake pē au, ko hono hokó 'a ia ko 'ete ha'u ko ē ki he fonua ni 'aki ma'u 'ete visa, ua *booking* mai 'ete me'a ke te ha'u, tolu heka mai he vakapuna, mahino kuo sai 'a e tokanga ki he 'ū vakapuna ...

<005>

Taimi: 1430-1435

'Aisake Eke: ...Fou, fou'anga mai 'i heni. 'A ia mahino kuo hū mai mo e ngaahi vaka 'a'ahi mai 'a e 'ū vaka meili pea mahino pē mo 'ene felāve'i kuo 'ohake he kau Fakafofonga 'ikai ke u toe lave au ki ai 'a e mahu'inga ko ē *connection*. Ka na'e 'i ai 'a e me'a ia na'a ku faka'amu au heni ke u sio heni he ko e taha ia e ngaahi me'a kimu'a 'a e fengāue'aki ko ē 'a Tonga ni mo e ...tautefito ki Fisi mo e kautaha ko eni Pasifiki 'a e *tourism authority* he *region* 'i heni, he na'a ku toki lele mai au mei Solomone, pea ko u toki ha'u au fetaulaki mo e tama na'e toki ha'u mei *LA* 'alu hifo ki Melipoane ki he'enau fakataha ai tama *IT* pea ko 'ene foki ma'i talamai na'a ku 'ilo ai 'a Fisi 'o ha'u ka 'oku ma talanoa foki he falekai he ki'i...pea ha'u ia 'alu ia nofo ai 'aho 'e 5 pea ko 'ene 'eke mai leva 'oku 'i fē 'a Tonga. Pea u talaange ko Tonga kapau na'a ke 'ai ha'o tikite ki'i pehē mai pē ki'i houa pē 'e taha ke tau ki hē pea ke ha'u. 'O ne toki talamai 'o ha'u he ta'u kaha'u, te u takai mai, ka na'a ku...ko 'eku lave ki he poini ko ia Sea he na'e tonu...na'e 'i ai 'a e polokalama ke fengāue'aki 'a eni pea mo e takimamata ko ē Pasifiki tautefito pea mau fengāue'aki *Air Nu*'usila pea mo Fisi *Airways* ki he ō mai ko ē kakai a'u mai ko ē fo'i *package* ō mai fakakulupu ki Fisi 'osi pea nau a'u mai.

Ko 'eku vakai 'a'aku pē 'oku fēfē e me'a ko ia heni, he koe'uhī ko e ngaahi fengāue'aki fakafeitu'u kae lava 'o tafe mai e kakai ki heni Sea. Pea ko u faka'amu he lipooti ko eni ki ai. 'Ika ke 'asi mai mo ia heni, ka ko u tui ko e me'a mahu'inga ia he ko 'ete talanoa atu pē ki he motu'a mo te talaatu 'a e faka'ofa'ofa mo e me'a ta'u kaha'u te u fou mai au heni. Fokotu'u tonu ke 'ō mai ha fakamatala fakata'u he Ma'umafai Takimamata ki he'enau ngāue

Ko 'ene 'alu hake leva ko ia mo e kongā ko ē e tu'uaki. Ko u 'ilo foki 'oku 1.5 miliona 'ave ki he potungāue ki he sino *authority* ko eni tu'uaki, ko u vakai hifo au e Lao 'o e kongā *authority* ko eni kupu 28 tonu ke 'omai ha'anau fakamatala pa'anga ki heni ha'anau fakamatala fakata'u. Te'eki ai ke a'u mai ha fakamatala fakata'u ia. Kupu 28, 29 te'eki ke a'u mai ha fakamatala ia ki heni, ka na'a ku faka'amu au ke 'ilo angé pē fēfē anga 'enau tu'uaki 'a e 1.55 tukuhake tautolu pē 'oku fēfē, ka 'oku 'ikai ke ma'u ia. Pea kaikehe 'a ia ko e tu'u he taimi ni si'i toe hanga ange 'o toe sio.

Na'e 'i ai 'a e polokalama ne u sio ai 'Amelika faka'eke'eke ko e tangata 'iloa eni ia he me'a ko e *leadership*. Ko 'ene talanoa ko e fo'i hina ko ē na'e tuku he tepile ko e fo'i hina *Fiji water*.

Ko e fai eni ia ‘i *New-York* masi’i te pehē si’i ka ‘i ai ha ‘aho pehē hake fo’i hina ko Tonga ē. Ko u pehē ko fē ‘etau 1.5 hē ka ko ‘eku ‘uhinga ko ē ki ai, ka ko ‘eku ‘uhinga ko ē ki ai ke ‘asi, tautautefito Nu’usila, Fisi ‘asi hake he ngaahi *TV* ‘a e ‘ū fonua *Cook Island* mo e hā ko ‘eku ‘eke pē ‘a’aku ‘oku ‘ikai ke fa’a ‘asi ‘a Tonga *even* ‘a e ngaahi *tourist* ko ē ‘alu atu ki he *airline* ‘oku ‘omai ha fanga ki’i ...tatau pē ‘i Nu’usila ‘alu ko ē ki he fanga ki’i mōtele, ‘oku te ‘alu atu pē ‘oku ‘i ai mo e fanga ki’i *brochure* ‘oku te ma’u ‘ikai ke ‘asi.

Tokanga ‘ikai toe ‘asi mala’evakapuna kulī ngāue’aki ki he fakatoto faito’o konatapu

Kaikehe ko ‘eku ‘ohake pē ‘a’aku ‘i heni he ko e ‘elito eni ‘ika ke ‘asi ‘a Tonga ia kaikehe ko e ngaahi me’a ia ‘oku fakakaukau ko ē ki heni fetu’utaki mai ke ha’u ki heni he ‘oku ma’u e visa ha’u pe ‘oku faingofua pē ‘ikai a’u mai ki heni ha’u he mala’e vakapuna. Sea fakafiefia ‘aupito e sio ki he mala’e vakapuna he taimi ni ‘ene tu’u tautautefito he talitali hū mai mo e ha’u ko ē ‘a e *immigration* - faka’ofa’ofa, ‘ikai ke u sio ki he fu’u kulī hūfanga he fakatapu ‘a eni ko eni ‘oku ne fai ko ē ‘a e *drugs* mahalo ko e misini ko ē ‘oku ‘osi ha’u foki he taimi ni ngaahi misini faitā, ka ko ‘ete ha’u ko ē ‘oku tu’u ange ‘a e tali lelei kita ia ko e fu’u kulī ko ē ‘a e polisi ‘ikai ke u toe sio pē ‘oku fēfē mahalo ‘oku o’ a e kulī ki ha feitu’u kehe.

Fehu’ia ‘uhinga ‘ikai toe fai ai ta me’a ‘i mala’evakapuna ke hangē ko Fisi

Ka ko u tui ka ko e me’a ia ‘oku hoko, ‘ikai ke toe fai ‘a e tā me’a ia, fa’a tāme’a ‘a Fisi ia te tau atu pē tāme’a kau Tonga foki ko e kakai māfana ‘alu atu ai pē nautolu ‘o fakapale, talaange tali e fakapale ne fakapale pē hanga he ki’i toko tolu ko ‘enau ki’i me’a ‘oku fokotu’u mai ‘i mu’a ko ‘enau kalosipani mai e kalosipani fakasei mai pea te ‘alu ha’u ai pe ki he tāme’a. Kaikehe ko e fanga ki’i me’a ia ko u pehē pē ke fai ha tokanga hē ‘ikai ke ‘asi ‘oku hoko, ka ko u tui ‘oku mahu’inga ‘a e ngaahi me’a ko ia Sea.

Tokanga ‘oku tōmui ‘a Tonga he tu’unga ngāue fakatakimamata mo e fakatau ‘etau koloa faka-Tonga

Sai ‘a ia ko ‘ene lau fakalukufua ia. ‘Oku fēfē ‘a Tonga he takimamata. Ko e fehu’i ko ia ‘oku ‘ikai ke lava ia ‘o tali heni, pea ko u tui ‘oku tonu ke mahu’inga ke tau ‘alu ki fē ka tau teke’i kātoa si’i Sea ‘oku tau ongo’i tōmui lahi ‘a Tonga ia tōmui lahi, ka te nofo ko ē ‘o sio atu ki he fu’u ‘i tu’a ko ē he *duty free* mo te ha’u ko ē ‘i tu’a ko ē ‘i Fisi ko ē ngaahi koloa fakatonga ko ē ...he ko e ‘uhinga ‘ai pē au fakatonga he ko e koloa ‘oku tonu ke ma’u heni, ‘a e niu hono ‘ai ko ē ‘a e ngaahi lolo ko e ngaahi kakala hangē ko e *manufacturing* si’i mo e ngaahi fu’u i ko e ngaahi kato, ko u ‘ofa pē ‘i ai pē taimi...

<007>

Taimi: 1435-1440

'Aisake Eke : ... ko e me’a ko ia ‘i mala’evakapuna ka ko u sio mo Solomone kuo nau ‘osi ‘alu hake, Vanuatu. Ko u fakatokanga’i pē ‘etau tōmui ka ‘oku tau ‘i heni pē he Fale ni mo ‘etau fepoupouaki.

Mo’ale Finau : Sea ke u ki’i tokoni atu Sea ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Fokotu'u fai hono toe vakai'i faitu'u fakahoko ai hiva kau tā me'a 'i mala'evakapuna

Mo'ale Finau : Ko 'eku tokoni pē 'aku ia he'ene me'a ko ia 'a e Fakafongga fekau'aki ko ē mo e tame'a 'i mala'evakapuna ko ē 'i Fisi. Ko Fisi ia 'Eiki Sea ko e hū mai pē ko ē kau pāsese te'eki ke nau a'u nautolu ki he me'a ko ia 'oku 'i ai e *Immigration* 'a ē ko ē 'oku sitapa ai e paasipooti 'osi tu'u ai e kau tāme'a ia. 'A ia 'oku 'uhinga lelei ke fai e tāme'a 'i he hū atu ko ia 'a e kau pāsese ke nau fanongo ki he hiva, 'o ai ha ki'i taimi pea nau toki a'u ki he paasipooti. Ko tautolu ia Sea na'e nofo 'a e kau tāme'a ia 'i tu'a 'i he fo'i me'a pē ko ia ko ē 'oku te paasi ai ko ē 'o 'alu ki 'api 'a ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha fo'i taimi ia. Ko 'eku ki'i tokoni pē 'aku ki he Fakafongga na'e 'i ai pē kau tāme'a ka ko hono fo'i *set up* ko u kole ki he Minisitā ke 'ai mu'a ke nau o ki he hū mai pē ko ia he matapā ko ia mei tu'a ki'i taimi lahi fanongo 'a e kau pāsese ki he'etau ngaahi hiva. 'Oku mahu'inga 'aupito ia Sea, ko 'etau *culture* ia 'atautolu fiema'u ia ke faka'ali'ali kae 'ai ke tonu hono fokotu'u. Ko ia pē ki'i tokoni pē ia Fakafongga.

Kole ke fakakau tō 'akau kakala he kakai ke tokoni fakamatamatalelei e fonua

'Aisake Eke : Tali 'aupito pē tokoni ko u tui pē 'e 'i ai e 'aho e fa'u e ki'i fo'i hiva ki Velata koe'uhi ke tātā e kaume'a 'i loto pē koe'uhi ke tokoni ki hono me'a. Sai ko e taimi ko ē hū mai ai e kau ha'u mei mala'evakapuna, pehē faka'ofu'ofa 'aupito 'a mala'evakapuna he taimi ni ha'u ai he hala. Sea, ko u faka'amu pē 'oku fai e tō 'akau foki heni 'a e 'ai ko ia ke tau'i 'a e feliliuaki 'a e 'ea. 'Oku ou 'ilo pē 'oku 'i ai 'etau timi fakafonua ko e 'ai ke o atu ki he fakataha ko ia 'i *Abu Dhabi* 'i he tau'i ko ia 'a e me'a. Toko 60 ko ā ko 'etau timi fakafonua ki he o ko ē ki he fakataha ko ia. Pea 'oku ou 'ilo 'oku fai e tō 'akau 'i he tō ko eni e tongo. Ko u kole atu na'a kau ai leva ai mou tokanga'i 'etau taki... tō ha 'ulu'akau kakala he 'u ve'ehala kotoa e fonua ni. Ko 'ete lele ko ē 'i Fisi, 'i Pilitania ofi mai pē 'i *LA* mo me'a na'a mau 'i ai he faka'ofu'ofa ko ē 'akau. Ko u kole atu 'ai ha'atau tō 'akau kau mai mo ia he 'e ha'u e faka'ofu'ofa. Ko Vava'u ha'u ko ē he fo'i hala ko ē 'u 'otu 'ovava na'e tu'u, fielau pē ko e ha'u ofi mai ko ē ha'u ko eni ki he me'a Ha'afuluhao 'ovava Fisi faka'ofu'ofa. Ko u tui au na'e tō ia mahalo na'e maumau'i ia 'e he afā ka ko e 'uhinga 'i he faka'ofu'ofa. Pea ko u kole atu koe'uhi ko 'ete lele mai ko ē kau Takimamata pē ko eni mei Fua'amotu faka'ofu'ofa pē ai lele mai 'i Vaini lele mai ai pē.

'Oku ou kole au koe'uhi, fakamolemole pē he fokotu'u pehē. Kau atu mo ia he polokalama tō 'akau ko eni hotau fatongia ia he feinga'i ko eni ke..

Sea Kōmiti Kakato : Fakamā'opo'opo mai Fakafongga ē.

Tokanga ke 'ai ngaahi fale fakafiemālie 'i he ngaahi tukui kolo

'Aisake Eke : Pea ko e faka'osi taimi ko ia 'oku tō mai ai e kakai ki kolo ni, 'a ia 'oku mahino na'a ku lave ki ai 'ai ange 'u fale mohe ke mahino 'oku tau 'i fē. Ko e me'a 'e taha, ko e fale fakafiemālie. Sea ko e me'a ia ko e talu ē na'a ku ki'i 'alu atu au he taha e ngaahi 'aho 'o sio ko e hū mei tu'a. Ko u fakatokanga'i ma'u pē taimi 'oku tau ai fu'u vaka meili he 'enau takai 'a e kakai. Ko u 'ilo pē 'e au na'e 'i ai 'a e fo'i talanoa na'e pehē na'e lele 'a e pasi pea na'e 'i ai 'e meili pea nau o ki Hahake pea nau toki afe atu ki Houma Funga Mahofā 'o toki...

Vaea Taione : Sea ki'i kole pē au ke fehu'i atu ki he Fakafongga pē 'e tali pē ki'i fehu'i vave pē ia.

Sea Kōmiti Kakato : Tali pē ‘e he Feitu’ú na.

Vaea Taione : ‘Io tapu pē mo e Sea tapu mo e .. Ko ‘eku fehu’i pē ‘aku ia Sea pē ko e ngaahi me’a kātōa ko eni ‘oku me’a mai ki ai pē na’e hoko pē hono taimi pē ‘ikai. Ko ‘eku fehu’i pē ia Sea mālō.

'Aisake Eke : Sea ko e me’a ko ia ia, kapau na’a ku Minisitā Takimamata na’a ku vakai’i ‘e au. Ka ko e tu’unga ko ē ‘aho ni kuo mou ‘osi mea’i pē Hou’eiki ‘a e faka’amu kole pē ki he Potungāue ke kau ange ‘enau tokanga’i ke ‘i ai ha’atau me’a pehē. Ko e ō mai ‘a e kakai ko ‘enau ō mai ‘o nofo he falemohe ‘o e ngaahi fale hōtele faka’ofa pea nau ō mai ‘o takatakai ‘i Nuku’alofa tatau pē Ha’apai mo. Ko u kole atu ko e tu’unga ‘o e taimi ni, kole atu ke fai ha tokanga. Vakai’i ange pea ‘ave ha pa’anga, fakalelei’i. Pea ‘ikai ngata ai ‘oatu ha ngaahi fale ki ai he ‘oku te ‘alu ‘i muli .. Sea ko e ‘uhinga foki ‘etau ō ki muli, tau ō ko ia ‘o ‘omai fo’i.. tau pehē ko Tonga mai ē. Pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘a e faka’amu ke ai ha me’a ke tokangaekina ‘a e ngaahi feitu’u ko eni. Koe’uhi ko ‘eku lave ki ai, ha’u faka’ofa’ofa heka mai he vakapuna faka’ofa’ofa, ha’u he hala faka’ofa’ofa, ha’u he hōtele mo e nofo’anga faka’ofa’ofa pea te ha’u ko ē kitu’a faka’amu ke faka’ofa’ofa ‘a e me’a kotoa pē Sea. ‘I he’ene pehē Sea ko u tui ko e taha ia ‘o e ngaahi me’a ‘oku ou fakakaukau. Ha’u ki he kau ngāue faka’osi mai ki he kau ngāue.

Sea fakamālō au ‘oku ‘i ai ‘a e tokotaha fo’ou na’e Pule ‘i he *Authority* ‘i mala’evakapuna ‘i he *Tourism Authority* ...

Sea Kōmiti Kakato : Fakafofonga fēfē ke ‘ave ki ha taha koe’uhi ko ‘etau taimi ē.

'Aisake Eke : Ko u faka’osi atu ai pē heni Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ‘eku ‘ai pē ‘e au koe’uhi ke ki’i to’oto’o pē ‘etau me’a ‘e toe foki. atu pē ki he Feitu’ú na.

Fehu’ia tūkunga pule fo’ou Potungāue Takimamata

'Aisake Eke : ‘Ikai ko ‘eku foki mai pē ‘aku, ‘io fakamolemole ‘ai koe. Ka u ‘osi atu ai pē au ia heni ko ‘eku ha’u pē mei he fakalūkufua ki he faka...

<008>

Taimi: 1440-1445

Sea Komiti Kakato: ... ‘ikai mai koe ki he me’a ‘oku ou kole atu ai.

'Aisake Eke: Mālō Sea kuo mālō. Ko e konga fakamuimui ko e Pule pea ko u fakamālō pē au ki he Pule ‘oku ‘asi ‘i heni e Pule Fo’ou ka ko ‘eku vakai hifo ko ē na’e ‘i ai ‘a e me’a ‘oku pehē ‘oku ha’u mei he potungāue ko eni na’e ngāue ai ki he *Tourism Authority* ‘oku kei ngāue pē ia ai pea toe ha’u pē ia ‘o ngāue ‘i he Takimamata ko u ki’i ‘eke atu pē au ia pē ‘oku fē tu’unga e me’a ko ia he taimi ni? Pē ‘oku ‘oku hoko atu ia ‘a e konga ko ia pē ‘ikai? He koe’uhí ‘oku mahu’inga e konga pea na’e ‘i ai mo e konga ‘e taha fakamolemole pē Sea ‘i ai nau fakatokanga’i hifo hē ‘i he ki’i lipooti kimu’a ‘ikai ke ‘asi ‘i heni na’e ‘i ai e konga ai na’e ai e felāve’i pea mo e anga ko ē ‘o e ngāue’aki ‘e he potungāue ‘o e ‘omai ko ē totongi ‘a e ngaahi ngāue ke nau tokoni ki he potungāue pea na’e kau ai e konga he *training* ka na’e ‘i ai ‘a e

tukuaki'i 'o pehē 'oku 'i ai pē taha ia he kau ngāue ko e kautaha ko ē na'a nau ngāue'aki felāve'i pē mo e kautaha e kau ngāue 'o pehē 'oku 'i ai e *conflict of interest* ai. 'A ia ko 'eku ki'i 'eke pē ko e hā e tūkunga e me'a ko ia koe'uhí 'oku mahino pē 'a e ngāue 'i loto pē 'i he me'a ko ia. Sea, talamonū ki he Feitu'u na mālō 'aupito e ma'u faingamālie.

Sea Komiti Kakato: Mālō. 'A 'Eiki Minisitā ko e 'ū talatalaifale kotoa ia kimu'a 'i he'eku fakamā'opo'opo ko e fo'i fehu'i pē 'e taha fekau'aki mo e Pule Fo'ou Pule Ngāue pē 'oku ngāue pē hē pea toe ha'u pē 'o, ka ke me'a pē 'osi pē eni pea hoko kia 11 pea 10 pea 4.

Tokanga ke tuku ngaahi laiseni mamata'i tofua'a ki he kakai Tonga pē

Taniela Fusimālohi: Mālō 'e Sea ko e, ko e me'a pē 'e ua ko u tokanga ki ai 'uluaki ko e fokotu'u pē ki he ki he 'Eiki Minisitā na'e 'i ai foki 'ene me'a 'anenai fekau'aki pea mo e laiseni ko ē ki he mamata tofua'a. Ko u tui ko e ta'u 'e 10 ko eni kuo 'osi kuo 'alu e tokolahi e fanga tofua'a ia 'o ko u tui kuo a'u ia 'o liunga 3 'a hono tokolahi he ko e feitu'u 'oku nau 'alu ai ko e vaha'a 'o eni mo Tongatapu, mo 'Eua 'o nau 'alu ai ki Vava'u. Ko e fika ko eni 'o e laiseni 'oku ne me'a mai 'aki 'oku pehē ko e laiseni 'e 25 'i Vava'u. 'Oku ou manatu'i he mahalo ko e ta'u eni 'e 15 mei ai na'e 'i ai pē foki e fakangatangata 'o e lahi 'o e laiseni koe'uhí ko ko hono hoha'asi ko ē 'e he kau, 'e he ngaahi vaka ko ē 'a e tofua'a ka 'oku 'ikai ke u ma'u pē 'oku toe tu'u 'a e fo'i me'a ko ia ka ko 'eku fanongo 'oku laiseni 'e 25 'a Vava'u.

Ko e anga eni ia 'a e fokotu'u 'e Sea ki he 'Eiki Minisitā mu'a hangē ko 'Eua mo Ha'apai ke tukuange mu'a 'a e laiseni mata tofua'a mu'a ia ki he kau *local*. 'I he'eku 'a'ahi ko eni ko ē he 'A'ahi Fale Alea ko e me'a pē ia na'e si'i kole mai 'e he kau pisinisi takimamatá mahalo 'oku toe mahalo ha'anau laiseni 'e ua ke foaki ka 'oku nau manavasi'i na'a toe foaki atu ia ki ha muli. Ka 'oku sio 'osi 'i ai pē 'enau me'angāue ke fakahoko 'aki 'a e mamata tofua'a pea ko u tui 'e 'i he tu'unga tatau pē pea mo Ha'apai he 'oku a'u ki he taimi ni ia 'oku kei nofo holo pē e fanga tofua'a ia 'i he vaha'a ko ē 'o 'Eua mo Tongatapu. He 'oku fakahaohao holo e vaka ia he'enau fangatua holo 'a nautolu mo 'enau va'inga holo he vaha'a ka ko 'eku tui 'e Sea 'oku 'alu eni ia ke lahi ange 'i he kaha'u. Ko u tui ko e ō ko ē 'o mamata ko ē ha tofua'a ko e kehe foki ko e kakau Sea 'oku 'ikai toe fai ha kakau ia mo e tofua'a ko Tonga ni pē 'oku fai ai. Pea ko 'enau hela mai mei 'Iulope mo 'Amelika mo e ngaahi fonua ko ia ko e ō mai pea 'oku nau totongi 'e nautolu e pa'anga lahi 'oku 'ikai ke u ma'ú pē 'oku fiha 'oku totongi he *operator* 'e taha ki he tokotaha ke 'alu ko ē 'o fai 'a e kakau ko ē mo e tofua'a. Ka ko e kole ia ki he 'Eiki Minisitā mu'a ke fakakaukau'i atu pē tau toe sio pē ki 'Eua pea ko u tui pē 'e pehē pē pea mo Ha'apai mo e Ongo Niua sai 'a Vava'u ia 'oku lahi ai e kau muli, tuku atu pē ia he 'oku lahi 'aupito 'a Vava'u ia ke pehē 'a e natula.

Fokotu'u ke fokotu'u ngaahi papa fakamatala 'i he ngaahi mātanga

Ko hono uá Sea 'oku ou ko e peesi 172 ko ē 'o e lipooti he 173 'oku fekau'aki mo e ngaahi mātanga ko e toe fokotu'u atu pē ki he Minisitā Sea 'oku lahi foki 'a e ma'u hala ia fekau'aki mo e ngaahi mātangá ka ko e ko e fokotu'u atu ki he 'Eiki Minisitā mu'a ke 'ai mu'a e ngaahi papa fakamatala ko ē 'e tu'u 'i he ngaahi mātanga. Ko u fakatokanga'i hangē ko Tongatapu ni ko 'etau mātanga foki 'a e Palasi ko Polata'ane 'oku 'i ai e ngaahi feitu'u fakahisitōlia ko Mala'ekula 'oku 'i ai e ngaahi feitu'u fakahisitōlia 'oku tu'u e kau folau'eve'eva ia 'o sio 'o fakafalala pē 'i he talanoa ko ē 'oku fai ko ē 'e he taki *tour*. Ka koe'uhí ke tonu 'aupito e ngaahi fakamatala 'oku ou tui 'oku totonu pē ke, ke 'ai e ngaahi papa 'o fokotu'u he ngaahi mātanga. Ko 'Eua 'ikai ke 'i ai ha ngaahi fakamatala pea ko u ko u fakahoha'a pehē he koe'uhí ko u

tokanga ki he me'a ko eni na'e fakahoha'a ki ai na'e me'a ki ai 'a e Ha'apai 12 'oku ou tui 'oku tonu pē 'ene me'a ka 'oku 'ikai ke kakato 'ene pehē ko ē ko e kongā 'o e hisitōlia ...

<009>

Taimi: 1445 – 1450

Taniela Fusimālohi: ... 'aki hono fakatahataha'i 'a Tonga ní ko e pōvai. Sea kou tui ko e fakatahataha'i 'o Tonga ní ia na'e fai ia 'i he me'afana fonua ko ē 'a Kaufaná. 'A ē ko ē na'e folau mo Puakatau he kaliá

Mo'ale Finau: Sea ka u ki'i, Fakafofonga peá ke toki faka'osi ho'o tokoni atu he fo'i vaha'a taimi ko iá. Sea 'oku ou mālie'ia he malanga 'oku mo'oni pe ia ko e 'uhingá ko Kaufaná na'e tokoni. Ka 'oku 'i ai e ki'i me'a na'e ki'i ngalo 'ia au 'anenai. Ko e pōvai mo e lotú, he na'e papitaiso 'a Tupou 'Uluaki 'i Pulela'ā 'i Ha'apai 'i he 1831. Ko e fakakakato ia hono langa hotau fonuá, mo'oni pe pōvai ia, 'a e me'afana ia ko ē ka na'e 'ikai ke 'i ai hano mahafu. He na'e, ko e taimi ko ē na'a nau ō atu ai ko ē ke fana'i ko ē kau taú na'e fiu hono kamosi na'e 'ikai ke pā. Pea ko e 'uhinga ia na'e fekau ai pe 'e Tupou 1 'a Kaufana ke foki pe ki 'Eua 'o tauhi pe e fonuá. Ka 'oku mau kei fakamālō pe ki ai he na'e 'i ai pe hono 'aonga na'e tu'u fakahahaka holo pe ai. Ka ko e papitaiso ko ē 'o Tupou 1 he 1831 ko e kakato ia 'etau langa fonuá Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga

Mo'ale Finau: Ko e ki'i tokoni pe ia, mālō

Sea Komiti Kakato: Mālō

Taniela Fusimālohi: Sea na'e 'ikai foki ke hā'ele 'a Tau'ahau ia mo e me'afaná. Na'e 'ave e me'afaná ia 'e Puakatau, ko e to'á ia. Ko e pōvai ko iá ko hono sinó 'oku tanu 'i Mala'e Lahi 'i 'Uiha. 'Oku 'ikai ke mau toe lava 'o fakafoki mai ko e hisitōliá ia he ko hono hisitōliá ko Velata.

Ko e talanoa ko eni ko ē ki Uolevá, Sea 'oku 'ikai ke kakato kiate au e fo'i me'a ko iá. 'Uluakí, mo'oni pe ia na'a nau ō nautolu 'o fai 'enau fakafetongi koloá ai he na'e 'oange 'e Kapiteni Kuki 'enau pulu kae 'omai 'enau puaka mei 'uta, 'o pehē ai ko ē ko e 'Otu Motu Anga'ofá. Ka ko u fie tñaki atu pe ko e 'uhinga e 'Otu Motu Anga'ofá ia ko e 'uluaki folau mai ko ē 'a Kapiteni Kuki he 1773. Ko e fonua ko ē na'e 'uluaki afe ai ko 'Eua. Hanga 'e Hama 'o talitali kinautolu he matātahí mo e fu'u faiva lakalaka 'osi pea ngaahi 'enau pola, 'osi pea nau faikava po'uli.

Mo'ale Finau: Sea, ki'i fakatonutonu pē Sea fakamolemole.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Kātaki mu'a Sea ke tau foki mai ā ki he'etau 'Asenitá kae tuku ā e hisitōliá he ka tau ka lau hisitōlia 'osi e ta'ú ni

Mo'ale Finau: Sea, ka u ki'i fakatonutonu atu

Sea Komiti Kakato: 'Ikai ko ā ne u 'osi pehē atu 'anenai ke ke fakakakato mai e fo'i *trade*. Ta ko ena na'e kau ai pea mo e pulu

Mo'ale Finau: Sea hangē pe ko e me'a ko ē

Sea Komiti Kakato: Ko e tongikī, na'e kau mo e tongikī ai

Mo'ale Finau: Ko e me'a ko ē 'a e Minisitā, 'oku mo'oni. Sea ka ko e ki'i fo'i taimi ko eni, hotau Falé ni. Ke tau hanga 'o fakatoka hotau hisitōliá he na'e 'ikai ke mei tonu hono fo'u e fonua ko eni he hisitōliá.

Sea na'e me'a e Fakafofongá na'e afe 'i 'Eua. 'Oku te'eki ke u lau 'e au ha tohi na'e 'asi ai e fo'i me'a ko iá 'Eiki Sea. Ko e tohi ko ē na'á ku lau'uku kehe kapau 'e me'a mai e Fakafofongá mo 'ene tohi. Ka te u 'oange ki ai 'eku tohi he uike kaha'ú 'oku hā ai ko Uoleva na'e 'uluaki *stop over* ai 'a Kapiteni Kukí he 1773.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Fokotu'u atu he lipootí Sea

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea poupou 'a e lipootí, ko ia 'oku loto ke tali e lipooti ko eni, fakahā loto ki ai hiki hono nima

Mateni Tapueluelu: Sea tuku mai mu'a hamau ki'i

Kapelieli Lanumata: Sea ki'i kole atu ha faingamālie

Sea Komiti Kakato: 'Io te u 'oatu leva e faingamālié, 'oua toe fai ha feme'a'aki hisitōlia he 'oku mo'oni e tafa'aki ko ē.

Tokanga ki ha ngāue ke lava ngaahi mātanga 'i Tonga ni hangē ko e 'Otu langi 'o fakakau he lisi ngaahi matangi fakamamani lahi

Kapelieli Lanumata: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakatō. Ko u ki'i fie 'uluaki kole fakamolemole pe ki 'Eua 11 pea mo Ha'apai 12 na talanoa ko eni ki he hisitōliá. Ko u kole atu kiate kimoua ke 'oua temo lukia 'a tenifa 'i hono tahi he kau ka talano a ki he hisitōlia te u kamata mai meí he kau Lo'áu pea mo Tangaloa.

Sea ko u fie taki e tokanga 'a e Feitu'ú na ki he peesi 13 'o e lipootí kapau 'e fakamolemole e kau Sekelitalí 'o 'ohifo e tokangá ki he peesi 13. Konga ko ena e tēpilé 'oku lave ki he ngaahi ngāue ko ē 'oku lava. 'Oku mahu'inga'ia 'a e motu'á ni 'e Sea 'i he polokalama ko eni ko ē 'a e ngaahi mātanga fakamāmani lahi pea ko ia 'oku 'iloa ko e ngaahi *World Heritage Site*. Ko ē fakafuofua ko e 'alu eni ke ta'u 'e 20 'a e ngāue atu 'a e motu'á ni pea mo e *task force* 'oku Sea ai e Tama Pilinisi ki he feinga atu ko ia ke hoko 'a e ngaahi 'Otu Langi 'o Lapahá pea pehē ki Heketā, ke kau he ngaahi mātanga fakamāmani lahi.

'Oku fakafuofua ki he mātanga fakamāmani lahi 'e 1,199 'i māmani kātoa. Ka ko e 'oseania pe ko e Pasifiki 'oku fe'unga pe mo e ngaahi mātanga 'oku kau ki he *World Heritage* pea mo e mātanga 'e 11. Pea ko e kongā lahi 'o e ngaahi mātanga ko eni Sea ko e ngaahi mātanga fakanatula pe ko e *natural site*. Ko e 'Otu Langi pea mo Heketā ko e *man made* kātoa ia Sea ...

<010>

Taimi: 1450-1455

Kapelieli Lanumata: ... pea mea'i pe ia he Feitu'u na na'e fai ai 'a e tō pupuha pea mo e lingi toto hūfanga he fakatapú hono matua'i 'i he mātu'á 'aneafi pea 'oku tau kai mo inu e naua mo e, 'a e fisi'inaua ko ia he 'aho ko eni pea 'oku fai ai e polepole ai.

Ko e me'a ia 'oku mahu'inga'ia ai e motu'á ni Sea ko e kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā ke ki'i lave mai mu'a pe ko e hā e tu'unga 'oku 'i ai. Lave'i pe ia he motu'á ni na'e 'i ai e palopalema 'i he ngaahi *boundary* pea na'e fai 'a e fakatangitangi ki he Pule'angá na'a lava ke *compensate* 'a e ni'ihī ko eni 'a kinautolu 'a e ngaahi 'api nofo'anga 'oku nau 'i he *core boundary* ke lava ke *vacate* nautolu ki ha ngaahi feitu'u kae fakakakato 'a e fiema'u ko eni pea mei he *UNESCO* pea mo kinautolu ko eni 'oku nau ngāue ke teuteu 'a e *submission* ke 'oatu ko ia ki he *UNESCO* fekau'aki mo e ngaahi mātanga ko ení.

Mea'i pe ia he Feitu'u na Sea 'oku 'i ai e ngaahi mātanga 'i he tofi'a 'a e Feitu'u na te u tala fakatātā 'aki pē hangē ko e Vai ko Fangafe'atú pea pehē ki he Vai ko Tālanga pea Valé pea pehē ki he 'Api ko Poulalahi. Ko e ngaahi mātanga eni na'a nau felālāve'i pea mo e langa ko ia 'o e 'otu langí. 'Oku fakafuofua ki he 'otu langí 'e 32 fakakātoa ka 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi langí 'oku kei tauhi pē he mātu'á ni 'oku te'eki ke fakakau mai ia ki he ngaahi langí ko eni 'e 32. Na'e ngāue atu e motu'á ni pea mo e kau ngāue 'i he Takimamatá 'i he ta'u 'e nima kuohilí 'i he *Management Plan* pea mo e Patiseti ki hono tauhi e ngaahi 'otu langí ko ení. Pea ko e lolotonga ni ko e 'otu langí pē 'e ua 'oku lolotonga tauhi 'e he Takimamatá ko e Paepae 'o Tele'á pē pea mo e Langi Namoa. Ko e toenga e langí 'e 30 ko ē 'oku 'ikai pē ke fai ha ngāue ki ai. Sea ko e 'otu langí pea mo Heketā 'oku hangē ko e talanoa 'oku 'i ai e 'āpele koula 'oku 'i lalo fonua, ko 'etau fatongia pē ke fai hono vakili ki 'olunga.

'Oku 'i ai e laui miliona lahi 'oku tanu he 'otu langí pea mo Heketā ka 'oku 'ikai ke tau lava 'o vakili eni ki 'olunga Sea. Ko ia ko u fakatangi ki he 'Eiki Minisitā e Takimamatá hangē ko e ngaahi palani ngāue ki he kaha'ú 'oku 'ikai ke 'i ai ha palani ngāue ia ai. 'Oku lave'i he motu'á ni 'a e ngaahi founa ngāue na'a tau fai mai he ngaahi ta'u lahi pea 'oku kei a'u pē ki he lolotonga ni. Na'a tau hangē ko e, na'a tau fakamo'oni ki he lau ko ē 'a *Einstein doing e same thing and expect two different result is stupidity* Sea tapu ange mo e Feitu'u na. Ko ia ko u kole atú 'e Sea ke toe fai ange mu'a ha ki'i tokanga makehe hangē ko e me'a ko ē na'e lave ki ai e Fakafofonga pea mei 'Euá ke 'ai ha *label* 'a e ngaahi langí pea pehē foki ki he ngaahi *booklet*. He ko e lave'i 'a e motu'á ni Sea 'oku si'isi'i 'aupito 'a e ngaahi 'ekitivití 'oku fakahoko 'i hotau fonuá ni tautefito ki he taimi 'oku tau mai ai 'a e ngaahi vaka meilí.

Ko e vaka meili fakamuimui Sea na'e lava atu ai e motu'á ni he Hala Taufā'āhaú 'osi kotoa e kau takimamatá ia he pā ko ena ko *Reload*. Ko e hā hono 'uhingá? 'Oku 'ikai ke 'i ai ha 'ekitivití ia 'e fakahoko ke omai e ni'ihī ko ení 'o fakamole 'enau ki'i seniti he fonuá ni, nau ō leva nautolu 'o nofo he pā. Neongo pē 'oku fakamole e senití heni he pā ka na'e mei lahi ange e ki'i seniti na'e tānaki kapau na'e fai ha ngaahi 'ekitivití pehē 'e Sea.

Ko ia 'oku ou kole atu ki he 'Eiki Minisitā ke ki'i sio mai angé ki he, tautefito ki he, na'a lava 'o fakalahi 'a e ngāue ko eni 'oku fai mai ki he ngaahi 'otu langí he 'oku 'i ai e ngaahi puipuitu'a mo e talanoa melie e 'otu langí hangē ko e 'ū talanoa ki he Langi tu'o Teau na'e fai ai e katoanga 'inasí. Ko e talanoa ki he Langi Tō Fāuá 'oku telio ai 'a Laufilitonga na'a ne tali e lotu Katoliká. Te mau lava 'o tokoni atu ki hano fakahinohino mo ha ki'i hisitōlia nounou kae fai hono leipolo e ngaahi 'otu langí ko ení pea mau tokoni atu ki he tala hisitōliá. Ko u tui ko e me'a ia te ne faka'ai'ai e kau takimamatá pea 'e mahu'inga'ia 'aupito ai 'a e ni'ihī 'o kinautolu tautefito kia kinautolu pea mei 'Iulope pea mo Pilitānia te ne hanga 'o tohoaki'i 'enau tokangá ki he ngaahi alā me'a pehē. Pea lava 'o fakahoko ai ha fanga ki'i faiva 'i he Paepaé mo e ngaahi feitu'u ko

ia 'e tokoni ki he fakamole mai ha ki'i sēniti 'o tuku hotau fonuá ni tokoni ki he langa fakalalakaka.

Kole Tongatapu 10 ki he Potungāue Takimamata fai ha ngāue ki he palopalema mamafa ange tisolo kae kei tu'uma'u pe totongi pasi uta kau folau 'eve'eva

Ko e ki'i me'a faka'osi pē Sea 'oku ou fie lave ki aí ko u sio pē ki he, ko 'etau taimí 'oku 'ikai ko e vaka meili ko eni na'e toki situ'a atú, vaka meili ko ē kimu'á. Ko e totongi angamaheni 'oku fa'a totongi'aki 'e he kau faka'uli pasí 'oku 'alu eni ke ta'u 'e uangofulu mo e kei nofo pē he totongi ko ení. Ko e meimei ...

<002>

Taimi: 1455-1500

Kapelieli Lanumata: ...tukukehe ange 'a e ngaahi pasi lalahi pāsese 100 meimei ngāue'aki he ngaahi sikolasipi ako. Ko e ngaahi pasi ko ē 'oku lotoloto hifo 'oku meimei pāsese 50 pa'anga nautolu he 350 he 'aho Sea kae uta 'a e kau folau'eva'eva pea mei uafu ki he Pupu'apuhi pea mei ai ki Hihifo mei ai ki he Ha'amonga pea pehē foki fou mai ai he Paepae pea 'ohifo nautolu ki he 'Oholei 'o ma'u me'atokoni ho'atā pea mei ai leva fakafoki mai nautolu ki uafu. 'Aho kakato ko eni Sea pa'anga pē 'e 350 pea ko e fanga ki'i pasi iiki pasese 25 pa'anga pē 'e 250 'i he fu'u taimi ko eni 'oku hikihiki ai 'a e tísolo Sea.

Sea ko e me'a ko ē na'e fakaloloma 'i he vaka meili fika ua na'e toki sítu'a atu, pasi pē 'e 11 na'e faingamālie ō mai ki he uta e kau folau'eva'eva 'e toko 1000 tupu, 'ikai ke toe ōmai 'a e kau faka'uli pasi ia, 'ikai ke nau fiemālie nautolu ki he ki'i sēniti 'oku 'omai tōmoloto pē ia 'i he ki'i 'utu pē Sea.

Ko e me'a ko ē na'e fakaloloma Sea na'e faka'osi'aki 'a e uta 'a e kau folau 'eve'eva 'i he ngaahi loli toni 'e tolu, toni 'e ua 'oku fu'u fakavalevale 'aupito ia Sea ke ho'ata atu 'a e 'ata 'oku 'oatu mei hotau fonua ni ki hono fakame'a holo e kāinga ko eni folau 'eve'eva. Ko u kole atu Sea ki he 'Eiki Minisitā mo e potungāue ke fai ange mu'a ha ngāue ki heni 'oku fu'u fakavalevale 'aupito 'a e fa'ahinga talitali kakai pea mo e founa 'oku tau talitali'aki 'a e kau folau'eva'eva 'i hotau fonua ni, ke toe ki'i fai ange ha sio ki he kau faka'uli pasi, he ko e pasi 'e 11 ko eni Sea ko e ngaahi pasi pē ia sikolasipi uta ako mei he ngaahi kalapu sikolasipi 'o e tūkui kolo. Ko e toenga 'o e 'ū pasi pasese tautaha na'e 'ikai ke nau ō mai nautolu 'o tokoni he ngāue ko eni he 'oku nau 'osi fo'i pē nautolu he totongi ko eni 'ikai pē ke ma'u ha me'a ia ai fe'unga pē mo e 'utu Sea.

Ko e ki'i me'a pē 'oku ou fie fakalavelave atu 'i he houa ko eni Sea ka ko u fakamālō atu he ma'u faingamālie.

Tokanga ki ha femahino'aki pau vaha'a Potungāue Takimamata mo e kau ngāue he tafa'aki ngāue fakatakimamata

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia Le'ole'o kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato Sea kae tuku mu'a ke u muimui atu 'i he malanga ko eni 'a Tongatapu 10 fekau'aki mo ha ngaahi kaveinga kuo mau ongo'i 'oku tautonu ki he Sekitoa Takimamata pea 'oku mau tui 'e 'i ai ha fengāue'aki ke fakalalakaka'i. Hangē pē

ko ia 'oku fai ki ai 'a e feme'a'aki 'oku mau tokanga ki heni ko hono 'uhinga ko e *productive sector* ko e sekitoa 'oku langa hake 'oku kau e Takimamata 'Eiki Sea.

Na'e ma'u e taimi 'o fakatalanoa mo e ni'ihiki ko eni 'oku nau ngāue 'i he sekitoa ko eni, Pea ko u tui mahalo ko e 'uluaki me'a ke fakahoko ko 'etau 'oatu ha fakamālō lahi 'aupito ki he ni'ihiki 'oku nau pisinisi he takimamatá he'enua tali 'a e ha'aha'a 'o natula pea mo e tu'unga fakapa'anga 'o e kolope 'oku nau kei kātaki mai 'o a'u ki he 'aho ko eni. Pea mo e fakamālō ki he 'Eiki Minisitā mo 'ene kau ngāue 'i he poupu 'oku nau fakahoko 'i he fatongia 'oku nau fai, mahalo ko e me'a 'uluaki ia Sea 'oku nau kei matu'uaki 'osi ange 'a e ha'aha'a ko eni 'oku nau kei mākalō pē, ka 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'oku mau tui 'e lava 'o fakalelei'i pea 'oku mau taki ai ho tokanga 'Eiki Sea mo e Komiti Kakato ki he peesi 66,67,68. Pea te u kamata atu ki he 66.

'A ia 'oku pehē Sea ko e ta'efemahino'aki 'i he fetu'utaki 'a e potungāue mo e ngaahi pisinisi fakatakimamata. 'A ia ko e me'a ia ko ē 'oku ou muimui atu ai Sea me'apango pē 'oku 'ikai ke fakaikikiki mai 'a e ngaahi palopalema ko 'eni, ka ko u fie taki mai e tokanga ki he me'a 'oku fakahoko mai pea 'oku hangē ko ia 'oku fakahoko mai ko ē 'e Tongatapu 10 Sea ko e kongā eni 'oku ou kole atu na'a lava ke fakalelei'i mu'a. Ko e ngāue ko ē 'oku fakahoko 'e he Potungāue Takimamata ko 'ene a'u mai pē ha vaka meili ki heni 'oku nau fetu'utaki takai holo ki he ngaahi feitu'u ko ē 'oku nau fai 'a e takimamata te mou lava 'o talitali ha kau pālāngi hena 'e toko 200? 'Io teuteu leva 'a e feitu'u ia ko ia, ta ko ē ko e toki ōatu ia 'a e potungāue mo e fanga fu'u me'a 'o tu'uaki he hifo mai ko ē 'a e kau takimamata mei he vaka meili mo e faka'amu te nau afe mai 'i he *package* ko ia.

Sea mo e Hou'eiki. Ko e fakamatala eni 'oku 'omai. Fakafofonga mau tali ai 'osi teuteu'i e me'atokoni mo e hā fua e *package* ko e lālāngā mo e tutu mo e 'umu ko e hā fua...

<007>

Taimi: 1500-1505

Māteni Tapueluelu: ... pē *package* 'i he anga 'etau nofo faka-Tonga he 'oku omi 'a e kau pālāngi ia ki he *culture*, mo e *art* 'oku makehe ia mei ha feitu'u kehe. Ko 'enua tali ko ia hala 'ata'atā ha fo'i tokotaha ia 'e a'u ki ai. 'A ia 'oku fehalaaki 'a e fetu'utaki 'i he potungāue mo e ni'ihiki ko eni 'a e ka u *tourist operators* 'o nau si'i toe mole atu 'o mo'oni ai 'etau lea Sea, kumā si'i toe vela hono iku. 'Asinga ai 'enua fataki mai fu'u palopalema faingata'a ko eni he taimi ni, mo e toe hoko 'a e ngaahi fetu'utaki pehē ni 'o nau tali kuo nau 'osi fakamole, kae 'ikai ke 'alu ange ha tokotaha ia takimamata.

'A ia ko e fo'i, 'oku mo'oni pē 'a e me'a 'oku tohi mai 'e he 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai ha ta'efemahino'aki honau vā pea 'oku nau loto ke ki'i fakalelei'i ange ia, 'a ia 'oku nau pehē tū'uta pē ko ē e meili ia he Pasifiki, 'osi tonu ke mahino ko fē 'a e ngaahi feitu'u ia 'i Tonga ni te nau 'i ai nautolu, kae pau pea mālohi 'a e *confidence* he ongo'i 'e he kau *operator*, 'e ō ange ha ka u takimamata kiate kinautolu Sea.

Kolea ha feitu'u pau ke 'i ai kau ngāue tātongitongi mo ngāue nima mea'a taimi tau mai ngaahi vaka meili

Ko e hoko atu pē ai Sea na'e pehē 'e he ni'ihiki kimu'a eni ia 'i he 2010, 'o faai mai ai 'o a'u mai ki he 'aho ni, na'a nau kole ke 'i ai ha feitu'u pau ke nau ō 'a e ni'ihiki ko ē 'oku nau lava

‘o tu’uaki mo fakataua ‘a e ‘aati faka-Pasifiki pea fakatonga’i, ke nau ofi ai ki uafu Sea, ‘aho ni tau fiefia kuo tu’u ‘a e ngaahi fanga ki’i falekoloa me’atokoni, *café, pizza*, ‘i he feitu’u ia ko eni. Ka ko e feitu’u ia na’a nau kole ke o mai ‘a e kau tātongitongi ko e kau nimamea’a ‘o *base tu’uma’u* ‘i ha feitu’u ‘oku ofi ki he matavai ‘e hifo mai ai ‘a e kau takimamata. Ka ‘oku nau hikihi holo kinautolu Sea. Pea ‘oku nau kolé ha feitu’u ‘Eiki Minisitā te nau lava ai ‘o *base tu’uma’u* ‘o ofi atu ki he feitu’u ko eni, pea ‘oku ou tui pē mahalo na’a ‘oku ‘ata’atā pē ‘elia ke fai hono tokangaekina honau le’o.

Sea ko e faka’osi, ‘oku hā eni ‘i he peesi 68 ‘a e ngaahi tokoni ‘oku fai ‘e he Pule’anga ‘oku kau ai ‘a e nō mo hono fakasi’isi’i ‘enau tukuhau, ko e tukuhifo ‘a e peseti ‘i he nō, ko hono ‘uhinga ko e faingata’a’ia ko eni ‘a e ni’ihi ko eni ka ‘oku nau pehē Sea, talu eni ‘o ‘osi ‘o a’u ki he ‘aho ni ‘a e ngaahi faingata’a kehekehe ‘oku ‘ikai pē ke nau lave kinautolu ki he nō, pea ko e kole pē ia Sea, na’a lava ke kei fakafaingamālie’i ‘a e nō ma’a e kau pisinisi tautefito ki he ngaahi pisinisi takimamata na’e uesia.

‘Oku mahu’inga kinautolu Sea ko ‘enau ‘omai ‘a e pa’anga muli *foreign currency*, hangatonu, pea ko e pou pou ia ki he si’i ui mo e tangi mei he ‘elia ko eni Sea ‘oku nau kole mai ke fakapapau’i ‘oku ‘ikai mu’a ‘e hū mataniu hono foaki ‘a e ngaahi faingamālie nō ko ia, he ‘oku nau ongo’i hangehangē ko e kau *client* tautonu pē ‘a e Pangikē ‘oku ‘ave ki ai pea tukuhausia a e ni’ihi.

Ko e faka’osi ‘aupito Hou’eiki, ko e kole eni ia ‘oku nau fakahoko mai ko e taimi ko ē ‘oku o ai ‘o fai ‘a e tu’uaki Sea, ‘i muli, ko ‘enau kole mai ke fakapapau’i ‘oku *mandate* pē faka tohi’i ko e tu’utu’uni ia ke nau kau nautolu ki he ‘alu. ‘I ai ‘a e folau ia ‘e taha Sea, nau o ‘o a’u, taimi ko ē ke fai ai ‘a e tu’uaki, ko e tokotaha ko ē he Pule’anga ko ē na’a ne taki ‘enau ‘alu, ‘alu ia ‘o fakamālohisino, kae o mai ‘a e kau me’a ia ko ē mei he *private sector* ‘o o ‘o fakataha, ko e ‘osi ko ē e fakataha pea o mai ko ē ki he *dinner* kuo ‘asi atu e Fakafofonga ia ‘o e ‘ule’anga ‘o toki kau, he ‘oku ‘ikai foki ke tataua ‘enau ongó, ‘a e ongo ‘a e tokotaha ‘oku ngāue vahe ‘i he Pule’anga, mo e tama tonu ‘oku ne fakalele ‘a e pisinisi takimamata, ‘oku faka’amu ia ke ‘alu ‘o a’u ki he māketi ‘o talaatu ‘ene *product* pē ko e *service* ‘oku ne fakataua Sea, pea ko e ‘uhinga ia ‘a e kole pē ‘e lava ‘o mātu’aki fakakau kinautolu ia ‘i he taimi fakamāketi kotoa pē ko e ‘uhinga ko e ‘ilo mo e taukei ‘oku nau ma’u.

Ko e ngaahi me’a ia na’a ku tokanga ki ai, Sea pea ‘oku ou kole pē au ke tokoni mai ‘a e ‘Eiki Minisitā telia ‘a e fanongo mai ‘a e ni’ihi ko eni ke mahino pē ‘oku fai ‘a e fepou pouaki ‘i he Fale Alea pea pehē foki ki he potungāue, ‘oku ou fakamālō atu ‘Eiki Sea ‘i he ma’u taimi.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 2, ‘oku ou tui ko ‘ene lava pē eni pea tau fe’unga ē...

‘Uhila Moe Langi Fasi: Ko ia Sea.

<005>

Taimi: 1505-1510

Tokanga ‘oku fu’u tōmui ‘aupito ‘a Tonga he tafa’aki ke tokangaekina mahu’inga ngaahi fale fakafiemālie

‘Uhila Moe Langi Fasi : Sea te u vave pē au. Mālō ‘aupito Sea pea ko u fakatapu atu ki he Feitu’u na, fakatapu ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Sea ko u fakamālō pē heni ki he ‘Eiki Minisitā he teuteu mai e Lipooti pea mo e ngaahi palani fakalalakala lelei kuo ‘ohake

‘i he Fale ni. ‘Oku ou fie lave pē ki he ki’i me’a si’isi’i ‘aupito Sea, ka ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito ia ‘i he tafa’aki ko eni ‘o e Takimamata, pea pehē foki ki he ‘imisi fakalūkufua ‘o Tonga ki tu’apule’anga. Neongo na’e ‘osi ‘ohake eni ‘i he me’a ‘a Tongatapu 5 ka ‘oku ou loto pē ke fakamamafa’i he ‘oku fu’u mahu’inga ‘aupito e tafa’aki ko eni. Ko e tafa’aki eni ko ē ki he fanga ki’i fale fakafiemālie 'Eiki Sea.

‘Oku kau eni ‘i he tafa’aki ‘oku fu’u kei tōmui ‘aupito ‘aupito ai ‘a Tonga ni ‘i he anga e fakalalakaka. Tau ‘osi ‘i muli kotoa pē ‘o mamata ‘i he anga hono tauhi mo hono tokanga’i pea mo e tūkunga ‘oku totonu ke ‘i ai ‘a e ngaahi fale ko eni. Pea he ‘ikai ke fu’u ‘aonga ‘etau hanga ‘o teke ‘a e ngaahi fakalalakaka ko eni ‘a e Takimamata, kapau he ‘ikai ke maau ‘a e fanga ki’i fale ko eni 'Eiki Sea. Ko Nuku’alofa mahalo ko e ki’i fale pē ‘e taha ‘i he Māketi Talamahú ‘oku ‘i ai ‘a e fale pehē ni, pea ‘oku tau ‘osi mea’i kotoa pē ‘e he Hou'eiki ‘a e tūkunga ‘o e fale ko ia. Ko e ki’i fale pē ‘e taha na’e toki langa hake ‘i Uafu Vuna ka ‘oku tu’u pē foki ia ‘i Uafu Vuna. Ko e taimi ko ia ‘oku hifo mai ai ‘a e tokotaha 1000 ko ia he meili sitima ki Nuku’alofa ‘o nau lue holo ai he ngaahi falekai ko e ngaahi māketi mo e ngaahi me’a ko ia. Ko e taimi ko ia ‘oku nau fiema’u ai ‘a e fale ko ia ‘oku ‘ikia ke ‘i ai ha’atau me’a pehē ia ‘a kitautolu.

Ko e fo’i vaha’a ko eni mei Uafu Vuna ki he Uafu Kuini Salote ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fale pehē ia ai. Ka ko e anga ‘eku fakakaukau mo ‘eku fokotu’u atu pē ki he 'Eiki Minisitā ‘oku tonu ke ‘oua ‘e toe si’isi’i hifo ‘i he fale ‘e 3 ke tu’u ‘i he matātahi ‘i he fo’i vaha’a ko ia. He ko e feitu’u ia ‘oku lahi taha hono ngāue’aki ‘e he kau folau ‘eve’eva pea pehē pē foki ki he kakai e fonua. Koe’uhi ‘oku maumautaimi ‘etau tokanga ‘atautolu ki he ngaahi me’a kehē kae fakali’eli’aki ‘a e tafa’aki mahu’inga ‘aupito ‘aupito ko ia ki he ‘imisi ‘o e fonua. Na’a ku fanongo he letiō ki he lāunga mei Vava'u, ko e taimi ko ē ‘oku tū’uta e meili sitima ki Neiafu hifo atu e kau pāsese meimei a’u ki he 1000 tupu ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fale pehē ‘i ai. Ko e ki’i fale ‘oku taha pē pea ko ‘enau ofi atu pē he tu’afale pea nau toe mavahe ai pē ‘o foki kātoa nautolu ki vaka ‘o nofo ai. ‘A ia ‘oku ‘i ai leva ‘a e faingamālie ia ke mole ai e silini ia na’e mei ma’u ia ‘e he ngaahi pisinisi ko ia ‘i Vava'u.

Kole na’a lava fakakau he Patiseti Potungāue Takimamata ha pa’anga ke langa fale fakafiemālie ke faka’aonga’i he kau folau ‘eve’eva mo e kakai

Ko ia ko e kole ia ki he 'Eiki Minisitā pē ‘e lava ke fakakau he’ene patiseti hano langa ha ‘u fale pehē kae 'oua ‘e fakafalala ia ke langa mai ‘e he māketi pea langa mai ‘e he Potungāue Savea pē ko ha Potungāue kehe kae langa ‘e he Takimamata hanau ‘o fale pehē ke faka’aonga’i he’enau kau folau’eva ko ia ‘oku tū’uta mai ki Tonga ni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i fale pehē ‘oku tu’u ‘i he tau’anga pasi ko eni ‘i Falemahaki ‘i matātahi hanga hifo pē ki he ‘Ofisi ‘o e Takimamata, Ko e ki’i fale ko eni ‘oku ‘ikai ke toe ngāue’aki ia ka na’e kole ‘e Tongatapu 2 ke tuku mai ke mau hanga ‘emautolu ‘o fakalelei’i pea mo fakanaunau mo tokanga’i koe’uhi ko e kakai Tonga. Kakai ko ia ‘oku fakamālohisino holo he hala he pongipongí mo e kakai pē ‘oku ō tali pasi. Pea ko e me’a faka’ohovale ia pea ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ia pē ko hai ‘oku ne tokanga’i. Ko e ‘eke atu ki he Takimamata talamai ‘enautolu ia ke ‘eke ki he Potungāue Savea. ‘Eke atu ki he Potungāue Savea talamai ‘enautolu ia ke ‘eke ki he Takimamata. Ko e toe foki atu ki he Takimamata ‘oku talamai ‘e he ‘ofisa ia ai ‘oku mole kii ia pea ko e tokotaha ia ko ē ‘oku ne ‘ilo e kii ‘oku ‘alu ia ki he feitu’u. Pea ‘oku fai pē hono papaasi pehe’i holo pea iku ‘o talamai ke mau ō ā mautolu ‘o taa’i ‘a e fo’i loka. Ka ‘oku ‘ikai foki ke mau fie ō ‘o taa’i e loka Sea he ko e haefale ia ‘oku ‘ikai ke ngofua ia he Pule'anga.

Veivosa Taka : Sea, pē ‘e lava atu ha ki’i tokoni atu ki he Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato : Ki he fale fakafiemālie ?

Veivosa Taka : Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Tali pē ‘e he Feitu’ú na Tongatapu 2.

Veivosa Taka : Tapu mo e Feitu’ú na ‘Eiki Sea pea tapu mo e Fale ‘Eiki ni. ‘Eiki Sea na’a ku ki’i taki *tour* he uike atu mei Uafu Vuna ki Fua ‘oku fe’unga mo e fakafiemālie ‘e 4. Pea kapau ‘e toe ‘ai mo ha fo’i 4 kehe ‘e ‘efi’efi ‘etau ki’i ...

<008>

Taimi: 1510-1515

Veivosa Taka: ... feitu’u ko ‘ene tu’u ko ia ‘oku si’isi’i ‘etau ki’i ‘elia. Pea ‘oku mahalo ‘oku toe fiema’u pē he Fakafofonga ke ‘ai ke ono, hongofulu mālō Sea ko ‘eku ki’i tokoni pē ia.

Sea Komiti Kakato: Ko e lahi taha Fakafofonga Ha’apai ‘ai ha’amou fale ‘ai ha fale ‘a Vava’u ‘ai ha fale ‘a ‘Eua ‘oku ‘ikai ke kovi. Mālō e si’i tokoni ko u pehē ‘ai ha me’a fo’ou ‘e kau Fakafofonga ko e ‘osi e hisitōlia ‘osi mo e *product* sekitoa pea mo e ‘ū fale nofo totongi, fale fakafiemālie koe’uhí ko ‘etau tu’utu’uni. Ka ko u hanga pē foki ‘o fakangalokuloku ke mou feme’a’aki ki ai ‘oku talamai ‘e he kupu 60 ka fefokifoki’aki he me’a tatau pē ‘oku ‘i he fatongia ‘o e motu’a ni ke u fakamanatu atu pē ke mou fakatokanga’i fakamolemole mai ha ki’i me’a ‘e taha ke tokoni ki hē kae tuku atu ā e fale fakafiemālie ‘oku ‘osi mahino ia.

‘Uhila moe Langi Fasi: Ki’i faka’osi atu pē au ia ‘Eiki Sea. Mahalo ‘oku ‘uhinga e Fakafofonga Ha’apai 13 ia ko e ‘ū fale ia ‘o e ‘ū ‘ofisi pea mo e ‘ū kautaha ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ki ha fale ‘o e takimamata ma’a e kau folau’eva’eva.

Kole Tongatapu 2 tukumai fale fakafiemālie tu’u he tau’anga pasi ke nau ngaahi mo tokanga’i

Ko e faka’osi pē Sea ko u kole ki he Minisitā ke, ke tuku mai ā e ki’i fale ia ko eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai he tau’anga pasi ki Tongatapu 2 ke mau ngaahi pea mau tokanga’i.

Veivosa Taka: Sea.

‘Uhila moe Langi Fasi: Mālō.

Veivosa Taka: Ko e ki’i tokoni atu pē. Ta ko ‘ene me’a hake ‘o kole fale ka ko u pehē ‘e au ia ko e fale ko ē ‘oku lau atu he ngaahi fale fakafiemālie ki he kau takimamata he ne u ki’i taki *tour* he uike atu ko eni ‘e ua kuo hilí pea u lave’i ai Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō mu’a ‘e Fakafofonga Ha’apai 13. ‘Eiki Minisitā tuku atu ki he Feitu’u na me’a pē ‘e malava ke ke me’a mai ai.

Tali Pule’anga fekau’aki mo e ngāue ki hono fakatu’unga tu’unga ‘i ai ngaahi nofo’anga fakatakimamata

‘Eiki Minisitā ki Muli: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa kae ‘atā ke fai ha ki’i lave ki he ngaahi fehu’i kae ‘uma’ā e ngaahi tokoni mei he

Hou'eiki Fakafofonga. Ko e 'uluakí pē mei he Tongatapu 5 ko e 'oku 'oku lolotonga lele pē 'a e polokalama ki he *rate* 'a e 'ū 'a e 'ū nofo'anga pea 'oku 'osi mahino pē 'a e Hōtele Tanoa 'oku 'oku tolu mo fā 'a e *rate* ko ē ki ai. Pea na'e toki 'osi foki mai e kau 'ofisa 'i he ngaahi uike kuo hili na'a nau a'u atu ki 'Aositelēlia 'o fai e 'a e 'a e toe fai 'a e ki'i ako pea ko e hili 'enau foki maí 'oku toe ma'u mo e ngaahi fakakaukau fo'ou ke hoko atu 'a e 'a e ngāue ko eni ki hono *rate* 'a e 'ū fale nofo'anga.

Ko e poini ko ē fekau'aki mo e visa 'a ia ko e fonua eni 'e 111 'oku faka'atā ke nau folau mai ki Tonga ni 'ikai ke 'ikai ke fiema'u ke ai ha visa kimu'a pea nau tū'uta mai ka ko e me'a pē 'oku fiema'u ko 'enau tikite *return ticket* ka nau a'u mai ki Tonga ni. 'A ia ko e ko e na'e konga lahi 'a e 'ū fonua ko e ma'u 'a e 'a e visa ki he māhina 'e taha tukukehe pē 'a e fonua ko ē 'i 'Iulope *Schengen Visa, Schengen* 'a e 'ū fonua ko ē *Schengen*. 'Oku tā māhina tolu ia he koe'uhí ko e alepau ia ko ē mo nautolu pea 'oku kau ai 'a Siaina 'i he ngaahi fonua ko 'eni.

Lolotonga fai ngāue mo e Kasitomu & Tukupau ki he founga lava ke 'ilo'i pa'anga tānaki mei he ngāue mamata tofua'a

'Oku lolotonga fakahoko 'a e 'a e pōtalanua mo e Kasitomu mo e Tukupau fekau'aki mo e konga lahi e 'a e mata tofua'a 'oku totongi pē ia 'i muli ke nau vakai'i pē ko e hā ha fa'ahinga founga 'e lava ke, ke *capture* 'a e 'a e ngaahi fika ko ē 'o e mo e seniti 'oku tānaki koe'uhí ki he tafā'aki ko ē e tukupau.

Ko e *packaging* lave ko ē ki he *marketing* 'a ia ko e māketi ko e *budget* ko ē 'a Tonga ni ko e 1.5 miliona ko Fisi 'oku 30 miliona 'enau 'a e *budget marketing* ko ē ki he *tourism* pea ko e a'u atu ko ē ki he *Fiji Air* 'oku pa'anga 'e 61 ...

<009>

Taimi: 1515 – 1520

'Eiki Minisitā Ki Muli: ... miliona 'enau patiseti ko ē ki he *marketing*. 'A ia ko e me'a pe eni 'oku lava ko ē he ki'i seniti ko eni 'atautolu ko ē 'oku ma'ú ke fakahoko 'a e *marketing* ko eni 'a Tonga ní. Fekau'aki mo e lave 'a e Fakafofonga 'Eua 11 ki he 'ū laisení, 'a ia ko e tu'u ko ē he taimi ní na'e faka'atā 'a e laiseni mata tofua'a ki Vava'ú 'o hiki ko ē 'o 25. Ko e konga lahi ko e kau Tonga na'a nau ma'u faingamālie ko ení. Pea ko e laiseni foki ko ení 'oku fakata'u 3.

Pea 'i he taimi tatau 'oku 'osi 'i ai 'a e femahino'aki mo e *SPREP* te nau ō mai 'o fakahoko 'a e *study*, pe 'oku 'i ai ha uesia 'a e lahi ko eni 'a e Kautaha *Whale Watching* 'i he *impact* 'i he tofua'a. Pea 'oku, 'a ia ko e sio 'oku kei faingamālie pe 'a e 'ū laisení ki Tongatapu ni mo 'Eua. Pea 'e vakai'i pe 'e he Potungāué 'a e ngaahi kolé. Pea toki vakai ai ki he, pe ko e laiseni 'e fiha 'e tuku atu 'i he ta'u.

Tu'unga a'u ki ai ngāue ki he ke fakakau atu ngaahi 'otu langi he matanga fakamāmani lahi

'I he me'a 'a e Fakafofonga Tongatapu 10 ki he *project* ko eni ki he kole ke kau 'a e 'Otu Langí 'i he *World Heritage*. Mahalo ko e tūkunga fakamuimui pē 'a eni pe ko ē 'oku mea'i 'e he Falé ni 'o fekau'aki mo e fiema'u ke fai ha alea fekau'aki mo e kekelelé. Kae 'uma'ā ke hoko atu ha ngaahi alea mo e kāingá.

Pea ko e tafa'aki ko ē 'o e vaka meilí 'a ia ko e, 'oku 'i ai pe 'a e Komiti *Steering Committee* ki he vaka meilí. Ka ko hono mo'oní ko e kau *Tourist Operators* pe 'oku nau fai ko ē hono fakatau ko eni 'a e *packages* pea 'oku, na'e 'osi kamata ngāue 'a e potungāué ia ke

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā Ki Muli: Fakasio ki ha

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pe pe te ke laumālie lelei pe ke tau ki'i mālōlō. Ka tau toki foki mai 'o hoko atu e me'a 'a e Feitu'u na. Tau mālōlō Hou'eiki.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<010>

Taimi: 1535-1540

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Komiti Kakatō. (Lord Tu'ilakepa)

Sea Komiti Kakato: Mālō e laumālie e Hou'eiki Minisitā kae 'uma'ā e kau Fakafofongá, Hou'eiki Nōpelé. Hou'eiki 'oku ou lave'i pē koe'uhí ko e tūkunga 'o e taimí 'oku 'afu ē pea 'oku pau pē he 'ikai ke tau fu'u fakato'oto'o. Hā pē taimi ko ē 'oku ke fiemālie aí pea ke me'a mai ki he Falé ni. Ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke ongo'i 'oku ke faingata'a'ia te u fakangofua atu pē ke ke me'a ki tu'a, a'u ki he fetongi ho koté koe'uhí ko e tu'unga faingata'a 'oku 'i ai hotau 'apí ni. Faka'osi mai 'Eiki Minisitā Takimamata ka tau pālōti.

'I ai Komiti Ngāue Ngaahi Kautaha Ngāue Fakatakimamata nau tokanga'i polokalama tau mai ngaahi vaka meili

'Eiki Minisitā Takimamata: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakatō kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipá. 'A ia ko e kau *tour operators* 'oku nau hanga ko ē 'o fakatau 'a e 'ū *packages* ki he 'ū polokalama ko eni 'i lotofonua 'i he tau mai ko eni 'a e vaka meilí. Pea kau ai pē 'a 'enau alea mo e 'ū me'alele ko eni 'oku ngaue'aki 'i he ngaahi *tour* ko eni ka 'oku fakatokanga'i pē he 'oku 'i ai e *Steering Committee* ke, na'a lava ke fakahoko ha ngāue ki he me'á ni ke 'oua 'e toe hoko ha palopalema ki he ngaahi polokalama *tour* ko eni 'i he ngaahi vaka meili ka hoko maí.

Fakamālō atu pē ki he Fakafofonga 'a Tongatapu 4 ki he ngaahi fokotu'u fakakaukaú pea 'e fai pē ha sio ki ai. Ko 'eku lave'i pē au fekau'aki mo e pa'anga ko ē 'a e pangikē hangē ko e pa'anga ko ē *TDL* ki he takimamatá na'e, 'oku, na'e kei tu'u faingamālie pe ia ki ha ni'ihí ke nau ...

<002>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā ki Muli: ... ma'u faingamālie ke nau kole ha'anau nō ki ai, ka 'oku ou fakamālō atu ki he Fakafofonga 'o Tongatapu 2 koe'uhi ko e ngaahi fokotu'u, pea 'e fai ha vakai ki he kole ko eni na'e fakahoko mai, mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou ko ia 'oku loto ke tali 'a e Fakamatala Fakata'u 'a e Takimamata ...

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē ...

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Fehu’ia tu’unga e hoha’a ki he lakanga CEO fo’ou Va’a Tourism Authority

Māteni Tapueluelu: Kātaki Sea ko e fie ‘ilo pē pē na’e ‘i ai koā ha me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he fekau’aki pea mo e lakanga ko eni na’e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e lakanga fo’ou ‘Eiki Minisitā na’a ku hiki hifo pē, ‘a ia ‘oku hangē kiate au ‘i he’eku vakai mo ‘eku fanongo ko e hiki mei he taha pē mahalo he potungāue ka ‘oku ne fai lōua pē ‘a e fatongia ko ia, ‘a ia ko e me’a ia ‘a Tongatapu 5.

‘Eiki Minisitā Takimamata: Mālō, mālō ‘aupito ko e tali ki he fehu’i ko eni ‘oku taha pē ‘a e fatongia ko eni ‘a e tokotaha ko eni ‘a ia ‘oku CEO he potungāue Tourism. ‘A ia na’e fai pē ‘a e ngāue ke fakapapau’i pē ‘oku taha pē ‘a e fakahoko fatongia, pea ko e fehu’i ko ē hono 2 fekau’aki mo e ‘ofisa, ‘oku lolotonga fakahoko ‘a e ngāue ki ai ‘a e PSC. Mālō.

Pāloti ‘o tali Lipooti Fakata’u Potungāue Takimamata 2021/22

Sea Komiti Kakato: Līpooti Fakata’u 21/22 ‘a e Takimamata, pāloti ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto kotoa ki ai ‘a e Hou’eiki ko eni toko 18.

Sea Komiti Kakato: Koe’uhi ‘oku mou loto kotoa ki ai pea ‘oku ou pehē pē Hou’eiki he ‘ikai ke toe fai ha pāloti ē. Loto kotoa pē ki ai.

Alea’i toenga ‘asenita ‘a e Fale

Hou’eiki ko ‘etau hoko ko eni ka u ki’i fakaikiiki atu. ‘E Palēmia Le’ole’o te u toloi ‘a e īpooti Fakata’u ko ē ‘a e Palēmia ē, pea mo e MEIDECC.

‘Eiki Minisitā Fonua: Sea ki’i fakahoha’a atu fakamolemole. ‘I he tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e ...

Sea Komiti Kakato: Līpooti Pa’anga ‘e toloi mo ia ē he ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘a e, ‘io ‘oleva pē ‘Eiki Minisitā ē. uee kātaki ko e Komiti Pa’anga, ‘a ia ko e Komiti Pa’anga fakamolemole ‘oku felāve’i ia pea mo e ‘atita ko ē ē. ‘I he anga ‘eku vakai Hou’eiki ‘e lōloa ‘a e feme’a’aki ‘i he me’a ko eni, ka koe’uhi ko ia ko ‘etau taimi, ka mou me’a mai pē ko eni ‘oku ou kei pukepuke atu pē līpooti.

Hā ha’amou me’a ki he, mou laumālie pē ke toloi ‘a e me’a ko eni ka tau, ki he me’a hoko mai ē. ‘I ai ha poupuu ki ai?

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Sea pou pou atu pē ki ai, tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. Ko e kole pē Sea, ko e 4.3 mo e 4.4 ko e līpooti pē ia ‘a e Komiti Lao na’e ngāue ‘o fekau’aki mo e tu’utu’uni ‘a e toutai, ka kuo kakato ‘a e tu’utu’uni ia ‘oku ou tui ko e ki’i vaha’a taimi ko eni ‘Eiki Sea ki he hoko ‘a e 4 ‘e lava pē ia ko e kei kakato ai, ‘oku ‘i heni pē Sea koe’uhi ne ‘osi ngāue kātoa ki ai fakataha ‘a e komiti mo e ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale, pea mo e ‘Ofisi ‘o e Toutai ki hono ngaahi fakatonutonu mo hono ngaahi fakalelei’i ko ia, na’a lava ke tau hoko leva ki ai ke lava ai leva kae ‘atā atu ke ngāue ‘a e potungāue ki ai, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mo’oni ‘aupito ‘a e Palēmia Le’ole’o, ko e fo’i līpooti ko eni ‘a ia na’e Sea ai ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu fika 5, na’e talu eni meimei kamata ‘a e ta’u ni mo e faai mai ‘a e feme’a’aki mo hono fakatonutonu mo hono fakalelei’i. Pea ko ‘ene lava eni ‘o ‘omai 4., 4.4 ‘oku sai pē moutolu ‘i he tafa’aki’a e Pule’anga ‘oku ou tokanga pē ki he kau Fakafofonga ‘a e kakai ko e hā ho’omou me’a.

‘Aisake Eke: Tapu mo e Sea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakato. Ko e līpooti ko eni ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Pa’anga na’e ‘osi ‘omai ia ki he Fale Alea, ko e fiema’u pē ‘e he Fale Alea, pea ko e līpooti na’e ‘osi ‘omai ia, ...

<005>

Taimi: 1545-1550

‘Aisake Eke: ...Na’e felāve’i pē ia ke fai ha vakai ‘a e Komiti Pa’anga kae toki ‘omai ‘a e lipooti ‘a e ‘Atita. ‘A ia ‘oku ‘uhinga pē ‘ene fou ‘a’ana ko ē koe’uhī na’e ‘i ai mo e fokotu’u ai ke faka’atā e Lipooti ‘Atita ke fai hano alea’i he Komiti Kakato. Ka na’e ‘osi tali ‘a e lipooti ia ‘a e Komiti Pa’anga pē ia ‘i ‘olunga ‘i he Fale Alea, ka na’e ‘uhinga pē ‘ene ‘alu hifo ki lalo ko e felāve’i ko ē mo ‘ene fokotu’u mai ke fai ha feme’a’aki ‘a e Komiti Kakato felāve’i mo e lipooti ‘a e ‘Atita 20 ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ai pē ke u toe ki’i fakamahino atu pē Fakafofonga. Ko hono ‘uhinga hono ‘ohifo ki lalo ‘i ha Mēmipa ‘oku ne fiema’u ke fai ha feme’a’aki ki ai. Pea ko e ‘uhinga ia ‘ene tukuhifo pea kuo lava e fatongia e Feitu'u na, hā ho’omou me’a ki hē ...ko e fo’i lipooti he me’a ‘e ua ko eni. ‘Eua 11.

‘Is

Taniela Fusimālohi: Sea ko e lipooti foki ko ē 4.2 na’e toloi pē foki ia ke tau toki fai ha tālanga ki ai pea ko u pou pou pē au ke toloi atu ia, he koe’uhī ‘e taimi ko ē ‘e fai ‘a e tālanga ko u tui ‘e ma’u ‘a e me’a ‘e ua ko e ‘Atita pea mo e Potungāue Pa’anga. Ka ‘oku ‘ikai foki ke ‘i heni ‘a e Minisitā Pa’anga, ka ko e 4.3 mo e 4.4.

Alea’i Tu’utu’uni ki he Pule’i Faama’i Ika 2020

‘Oku ou tui na’e tu’u ‘etau talanoa ‘i he fo’i poini ke tau hanga ‘o veteki ko e fāmaa’i ko ē ‘o e ...na’e ha’u ‘a e tokotaha ko ē ‘oku ne ha’ana ‘a e *investment* ‘o toe fai ‘a e faama pea ‘ufikaua ai ‘a e fanga ki’i faama iiki ko ē ‘oku tau faka’amu ke nau fāmaa’i, kae hangē ko e mokohunu. ‘A ia ko ‘eku manatu’i ko e fo’i ‘isiū ia na’a tau tu’u ai ke solova.

Ko e toenga e me’a ia ko u tui na’e ‘osi fai ia ko e fakatonutonu e ngaahi foomu mo e me’a pehē. Ka na’e ‘i ai ‘a e tokanga ko ē ‘a e kau Fakafofonga na’a faifai ‘o hoko ‘o hangē ko e

ngaahi 'elia 'e ni'ihī 'oku tau sio ko e ivi mālohi 'oku ha'u ia mo e pa'anga mo e me'angāue 'o ne hanga 'e ia 'o to'o 'a e konga lahi 'o e me'a ko ē 'oku fiema'u. Pea ko e me'a na'e tokanga ki ai, kapau ko 'ene toki fiema'u pē ia ha fakalahi 'ene me'a tau pehē ko e mokohunu 'e toki 'alu atu ia ki ha ki'i tokotaha 'oku ne faama'i ke 'omai pē e fakalahi ko ia pea te ne pule'i pē 'e ia ia mo e totongi.

Ka na'e pehē 'etau tu'u ko ē he fo'i 'aho ko ia pea tau toloi ke tau solova ange fo'i me'a ko ia pe ko e hā e me'a 'e fai pē ko e tuku ki he kaka'i ke nau fai 'enautolu e ngāue ko ia kae ha'u pē 'a e ivi mālohi ia pē ko e *foreign investment* 'o fai pē *processing* he te ne ma'u 'e ia e me'angāue fai e ngāue fai 'e ia e kumi māketi. Ko 'etau ō atu 'atautolu ia mo 'etau 'ū me'a kae tukuange faingamālie ia ke 'alu faama iiki e ngaahi me'a kae pule'i lelei pē. Pea ko u tui kapau te tau solova'i e fo'i me'a ko ia he efiani ni he 'oku mo'oni ho'o me'a 'a 'au ia. Kuo fuoloa e lele mai ko e fu'u fakatonutonu lahi ne fai he komiti ki he ongo lao ko eni he ko e talu eni mei Mā'asi ta'u ni. Pea kuo 'osi tūkunga mālie 'a e ngaahi me'a lahi ia na'a tau fou mai 'i he fo'i isiu 'e taha ke tukuange mu'a 'a e *CEO* ke ne fai 'a e 'ave 'o e laiseni kae mavahe 'a e 'Eiki Minisitā ki ha taimi 'oku 'i ai ha ngaahi tōnounou pea 'ave ki he Kapineti ha ngaahi ta'efiemālie ha ngaahi tu'utu'uni 'a e Minisitā. Pea kapau 'oku kei faipē 'a e ta'efiemālie pea 'alu ā kitua' ki he halanga ko ē ki he Fakamaau'anga. Pea ko u tui 'oku malu pē fo'i konga ia ko ia, ka ko u fakamanatu pē au e me'a ko ē na'e tau ngata ai. Ko u tui na'a tau ngata he fo'i me'a ko ia. 'A ia ko u sio ki ai ko e fo'i me'a tonu ke tau ...

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5, te ke lava 'o tokoni mai ki he me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a 'Eua 11.

Tokanga ke tau'atāina pe ngāue ki hono faama'i mo fakamaketi e ika

'Aisake Eke: Tapu ki he Komiti Kakato 'io Sea. Ko e konga ia ko u manatu ai ko e konga ē ia na'e fai 'a e feme'a'aki lahi ai koe'uhi ko e fehu'i ko e me'a ni 'e hoko 'a e me'a ko ē. 'A ia ko e me'a ko ē na'a ne fokotu'u e lao tokotaha ko ē na'a ne fai 'a e faama. Ko ia pē te ne toe fai ko ē hono *process* ko ia pē te ne toe fai e māketi. Pea na'e fai 'a e 'ū fakahoha'a ai fēfē fakatau'atāina 'oku kehe pē 'a e sino nau mālohinga 'i he fakatatau ki he taukei 'oku tau ma'u 'i he hala 'oku tau fou mai mo e me'a 'oku hoko ko ē 'i muli. 'A ia ko e fo'i me'a lahi ia nau manatu'i 'e au na'e pehē 'e he potungāue tukuange ke nau 'ahi'ahi ka ko e fo'i konga lahi ena 'emau tui 'amautolu *it doesn't work*. Koe'uhi tuku pē ā tau nofo pē tautolu hē ha'u pē sino mo hono mālohinga nau fai pē 'a e ngaahi me'a...Pea a'u ki ha tu'unga ia 'oku lava pē 'e he tama faamā ia ke ne fai 'a e *process* kae toe māketi'i lava pē mo ia ia, kae 'oua 'e tāpuni'i e matapā heni pea 'osi ange pea 'ikai ke tau lava 'o fai e fo'i ngāue 'e tolu pea 'osi ange pea 'ikai ke lava ha me'a mālo 'Eiki Sea.

Taniela Fusimalohi: Mālō, 'Eua 11. 'Io ko ia Sea he ko 'etau fakatātā pē ki he vanila. 'A ia na'e kamata 'alu atu 'a e kau tō vanila ke a'u atu ki he *processing* pea 'atu ia ki he māketi 'oku tōnounou ...

<007>

Taimi: 1550-1555

Taniela Fusimālohi : ..me'á 'oku 'ikai ke nau ma'u 'enautolu e founa mo e me'angāue totonu 'e fai. Ko e tuku'au mai ko ē vanila ko e a'u mai ko ē ki he taimi ni 'oku 'osi mahino ia ki he kau ngoue, nau nofo 'ata'atā pē ki he fai 'o e ngoue vanila ke lelei. 'A ia ko e taimi ni 'oku nau 'i he taki 'eka pē 'e 2 'a e toko 1. 'A ia ko e kau tō vanila 'a 'Eua 'i he tu'u ko ia he taimi ni

he'enua lesisita he sosaieti ko e toko 54. Ka ko e toko 38 ai ko e kau ngoue fo'ou pea ko e toenga ia ko e kau ngoue ke fakaakeake 'enua vanila. 'A ia ko e femahino'aki ko ia mo e kau fakatau pē ko nautolu ko ia te nau fai 'a e *processing* te nau toki ha'u fakatau 'o 'ave 'a e fo'i vanila, 'osi langa 'e nautolu ia ko u tui ko Vava'u 'oku 'osi 'i ai 'a e fale fakamōmoa ko ē 'o e kautaha ko eni ko e Heilala.

Ko e fo'i *issue* mahu'inga ko ē kuo kamata ke hā mai ke *resolve* ko ē 'e he Heilala ia mo 'ene kau ngoue ko e *fair price*. Ko 'ene *fair* pē *price* ia ko e ha'u ia 'a e ongo tafa'aki 'o fepoupouaki. Ka ko u tui ko e me'a tatau pē 'e hoko hē 'o kapau 'e 'ai pehē. Nofō pē ki he *processing* mo kumi ha māketi kae fai atu 'e he kau toutai ia mo e fanga ki'i 'otumotú 'a e fai 'o e fanga ki'i fakaili 'o e fanga ki'i me'a ko ena hangē ko e mokohunu pea mo e me'a pehē 'o 'oatu ia ke nau *process*. Ko u tui 'oku vahevahe ai e faingamālie ha'u pē 'inivesitoa pea ma'u pē 'ene me'a pea kei ma'u pē 'a e me'a 'a e kau, kakai ko eni 'oku nau nofo. Ko u tui ko e 'otumotu Ha'apai te nau monū'ia lahi. Ko 'Eua ia 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e 'ai ke faama'i 'i fē ha me'a. Ko e me'a 'oku mau nofo pē mautolu ki he vanila mo e me'a pehē ke mau femahino'aki mo e tokotaha ko ē 'oku 'i ai 'ene me'angāue. Fai 'e koe e me'a 'oku ke sai taha ai ko hono *process*. Fai 'e koe mo e kumi 'o e māketi 'oku ke 'ilo. Ko e me'a pē 'e taha 'oku mau kolé mai pē 'a e *fair price*. 'Oua te ke tāpalasia 'a e kau ngoue vanila. Pea 'oku mau 'osi talanoa mautolu mo e kautaha 'i he māhina kuo 'osi.

Sea Kōmiti Kakato : Ki'i foki mai pē ki he fo'i Lao ē. 'Oua te ke toe me'a koe ki he vanila ko e 'uhinga ka tau nounou he 'oku vave pē 'etau taimi. Ka u 'oatu pē ki'i fakakaukau ko eni. Ki'i me'a hifo ki lalo ke ke me'a ki he me'a ko eni. Ko e faama mokohunú ko e me'a pē 'oku tau tokanga ki ai 'a ē na'e tokanga ki ai e Feitu'ú na, ke oua na'a ha'u ha taha lahi 'oku 'ikai ko ha taha Tonga 'o ne toe to'o 'e ia 'a e ki'i koloa mahu'inga ko ia. Ko e konga pē ia na'a tau fehu'i ki he Sea ko eni e me'a.

'Aisake Eke : Sea tapu mo e Feitu'ú na mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Ko e me'a ia na'e 'ai 'oua 'e tāpuni kae *open* pē ia. Kapau te u faama au pule pē au ia. Pea kapau te u lava pē au ia 'o *process* pea u toe uta...

Sea Kōmiti Kakato : Fēfē kapau 'e ha'u ha taha ia..

'Aisake Eke : 'Io kapau he 'ikai te u lava au fai pē 'e au 'a e faama pea ha'u ā koe 'apongipongi ha'u koe 'o fai 'a e *process*. 'Io ke ke ma'u pē 'e koe mo e tau'atāina ke ke fili pē ai. 'Atā pē ko ia ia, 'a ia 'oku ke lava pē koe 'o lele 'o 1,2,3 pē te ke 1 pē.

Sea Kōmiti Kakato : 'Ikai ko e 'uhinga 'a e Fakafofonga ki he kau *overseas*.

'Aisake Eke : 'Ikai tatau pē ia pē ko tu'a pē ko eni. He 'oku ou tui ko hotau mafai tau faka'amu tautolu 'oku 'i ai 'a e taimi kuo tau lava pē tautolu 'o a'u ki hē, ka ko e tu'unga ko ia 'o e fakalalakaka he taimi ni ko e me'a ia 'oku tau ki'i faka'atā pehē ai pea 'osi ange kei fili pē 'etautolu ia he tama ko ē. Ka koe'uhí kapau te te lava pē 'e kita 'o fakafo'ituitui 'o lele 'a e fo'i laine 'e 3 ko ē ka ai ha tama ia 'oku kolosi mai hē, kei ma'u pē tau'atāina 'a e Tonga ia kae kei fili pē mo e tu'utu'uni. Kiate au 'atā ko ia 'oku saiange ia ha'atau tāpuni'i hē pea uestia. Kae kehe ka ko e anga ko e tefito'i fakakaukau pē ia Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. 'E 'Eua 11

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea na'e 2 foki 'a e fo'i me'a 'a ia ko e fo'i matapā ia 'e 2 ke 'oua na'a tāpuni. Matapa 1 'oua 'e ha'u ia 'o 'ufikaua 'a e sekitoa. Ko hono 2 kapau 'oku fai

ia 'e ha taha Tonga 'o lahi fe'unga ke 'ave 'e ia ki ha māketi pea fakaava pē mo e matapā ko ia. Neongo 'oku 'atā pē ia ki he 'inivesitoa muli ke ne fai 'a e me'a tatau, kae faka'atā pē 'a e matapa ia ki he 'alu. 'A ia ko e fo'i me'a ko ia na'e faka'amu ko ē 'amautolu ia ke 'asi mai..

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Sea ko 'eku ki'i tokoni atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Palēmia Le'ole'o.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Ko e me'a ia ko ē 'oku tau feinga ki ai faka'ekonōmika ke tau laka kimu'a ke tau faka'atā. Hangē pē ko ē ko e faama mokohunu. Lolotonga 'i ai e faama 'a e Sea Komiti Kakato 'i Vava'u 'i Ofu, 'oku 'atā e me'a ke fai e ngāue ki ai. Ka 'oku totonu ke tau tukuange kae lava ke 'alu 'a e 'ikoonmika 'a e fonua ki ha tu'unga 'oku faka'ofu'ofa ange he kaha'u. Fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e me'a pē 'e taha Fakafofonga 'Eua...

'Aisake Eke: Ka 'e 'ikai ke lava e 'ekonomika ia ...

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i me'a hifo pē Fakafofonga 'Eua. Kuo mau 'osi kumi 'e mautolu e māketi 'oku mālie ē, māketi 'oku lahi ia pea 'oku kehekehe 'enau totongi 'anautolu. Ko e me'a pē ia 'a 'au mo au pē ko e fē māketi te ke 'alu ki ai, he 'oku 'i ai 'enau *price* ka kuo pau ke lipooti ke mea'i 'e he Toutai 'a e 'alu ko ē 'a e pa'anga mo e tu'unga 'oku totonu ke ma'u ha me'a 'i he fonua. Ko e fo'i Lao ko eni 'oku fe'unga ia.

Taniela Fusimālohi : Ka 'oku ou kole pē au ia Sea ke 'ai hake 'a e fo'i kupu ke mahino pē 'oku tau tali 'oku 'osi 'ai ai...

<008>

Taimi: 1555-1600

Taniela Fusimālohi: ... he ko u tui ko hono 'ai pē 'o'ona ia ko 'etau 'osi 'atautolu ia he 'ikai ke tau, kae mahino pē na'a tau pehē tautolu ke tali ka 'oku te'eki ai ke tau lototaha tautolu ki he ki'i fo'i liliu ko ē na'e fai ki ai e 'uhinga pea ko 'ene 'osi pē 'a'ana ia ko ia ...

Sea Komiti Kakato: 'Io, ko e me'a pē ke 'ohake pē he tamaiki, 'oku ke kei ma'u pē ho'o ho'o Minití ko e fakamatala 'io 'oku kei ma'u pē fakamatala ka ko e fo'i kupu ko ē 'oku mahu'inga taha ko ē 'o hangē ko ia ko e feme'a'akí, kapau ke ma'u 'e Fakafofonga Fika 5 pea ke tokoni mai ...

Konga 14-16 Tu'utu'uni ki he Pule'i Faama Ika

Taniela Fusimālohi: Ko u tui Sea ko e peesi 21 ke 'ai e laiseni ko eni e fale ngaahi'anga ika mo e faama. Peesi 21 ko u tui ko e kongā ono.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga fakafiefia 'aupito 'aupito he tokoni mai 'a e Feitu'u na ko u tui ko 'ene lava pē eni ia kuo tau pāloti ē. 'A ia ko e kongā, peesi 21 'oku 'i ai e 14 mo e 15, 16 - ko e laiseni ki he fale ngaahi'anga ika faama. 15 ko e tohi kole ki he laiseni ki he fale ngaahi'anga faama mo e 16 ko e foaki e laiseni ki he fale ngaahi'anga ika faama. 'E ngofua ki he *CEO* ke ne foaki 'a e laiseni ki he fale ngāue 'a ia ko e me'a ia na'a ke me'a ki ai 'i he kupu 16 ia.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia Sea ko e ko e 14 (2) ko u tui ko e me’a ia na’a tau ...

Sea Komiti Kakato: Kuo pau ...

Taniela Fusimālohi: Ke ‘oange ha laiseni ...

Sea Komiti Kakato: Ke toki foaki pē ‘a e laiseni ki he fale ngaohi’anga ika faama ki ha taha ni’ihi pē kautaha ‘oku ne ma’u ha laiseni fakalalakaka faama ika ‘oku ...

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ...

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ka ‘oku hangē ‘oku fakangatangata pē ‘a e me’a ia ki ha taha ‘a ia ‘oku hangē ‘oku ha’i atu ‘a e faama ia ki he ki he fale ngaohi’anga ika he ē. ‘E ha’u ia ‘o feinga ke ‘ai ha’ane faama kae toki ‘oange ha’ane laiseni ngaohi’anga ika.

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia kuo mafuli fulihi e fo’i me’a ia ‘o ‘alu ki lalo e me’a ko ē ‘a ia ko e fo’i me’a leva ke ‘oua ‘e fakalea pehē ‘a ia ko e 14. Ko e kupu 14 ke ‘oua ‘e fakalea pehē ia ke toki foaki ange ha laiseni ngaohi’anga ika faama ika ia ki ha taha pē ni’ihi ‘oku nau ma’u ha laiseni fakalalakaka faama ika ke pehē ia ko nautolu pē ‘oku faama ika ko nautolu ia ‘e ‘oange ki ai ha laiseni ki hono *process*. Kae vetevete ange e fo’i me’a ko ē ki he me’a ‘e ua ko eni ‘oku tau talanoa ki ai. ‘A ia ko e *amendment* ‘e fai he kupu 14. Ke ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā ho faka’uhinga ki he kupu 14?

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e kupu 14 (2).

Sea Komiti Kakato: Ko ia.

Taniela Fusimālohi: Ko ia na’a tau talanoa ‘a ia ko e ...

Sea Komiti Kakato: Kuo pau ke toki foaki pē ‘a e laiseni ki he fale ngaohi’anga ika faama ‘a ia ko e ‘uhinga eni ki ha hā pē fale fale ngaohi’anga ko e mokohunu ko e ko e *oyster* ko e hā pē ha fa’ahinga faama.

Taniela Fusimālohi: ‘A ia ko e ko e ...

Sea Komiti Kakato: Ki ha ni’ihi ki ha taha ni’ihi pē kautaha ‘oku ne ma’u ha laiseni fakalalakaka faama ika ‘oku kei fakalao.

Taniela Fusimālohi: Ko ia he ‘oku hangē ‘oku teke tokotaha ‘inivesitoa ia ke ‘uluaki ‘alu ‘o ‘ai ha’ane faama ika ‘i Tonga ni faama e me’amo’ui pea toki ‘oange ha’ane laiseni ‘a’ana ia ki he fale ngaohi’anga ika. Kae ‘ikai ke ha’u pē ia ‘o ‘ai ha’ane fale ngaohi’anga ika kae tuku e faama ia ki hē he ‘oku hangē ‘oku hanga ‘e he kupu ia ‘o *compare* mahalo ko e lea fakapapālangi. ‘Oku ne hanga ‘e ia ‘o teke e tama, tama ‘inivesitoa ke ‘ai ‘e ia e me’á ‘e ua ‘a e faama kae toki ‘oange ha’ane laiseni ngaohi’anga ika ka ko e hā e me’a ‘oku ‘ikai ke ha’u ai pē ia ‘o laiseni ke ne fai ‘e ia ‘a e ngaohi ika ‘a ia ko e *processing* ia.

Sea Komiti Kakato: Ka u ‘oatu pē ki’i me’a ko eni ē he koe’uhí ko e me’a ko eni ‘oku me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Tokoni Palēmia ko mautolu ‘io na’e ‘omai ‘emau laiseni fakalalakalaka ē pea mau ō leva ‘o fai e me’a ‘o fakatatau mo e me’a ‘oku mai he potungāue. Pea ko ē ‘oku tu’u ko e toe eni ia ke fakakakato kae toki ‘omai ‘emau laiseni ko ē ke mau lava ‘o fai e faama, he kapau ‘e tuku pē ia he ‘ikai ke, he ‘ikai ke ai ha taha ia te ne fie ‘ai tafoki pē ia ‘o ‘ai pē ha’ane fo’i tātānaki noa’ia pē ‘a’ana. Ka ko’euhi ‘oku fu’u pelepelengesi ‘aupito ‘aupito e fakafanau e mokohunu ia kuo pau ke ‘i ai e fale, ke ‘i ai e tangikē ‘oku ‘i ai mo e kasa ke vilo hangē ko mautolu ‘i motu ‘oku ‘osi fokotu’u mo e sola 240 ...

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko ia ‘e Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko ‘ene ko ‘ene ko ‘ene kakato iá pea toki ‘omai leva e fo’i laiseni ko ē ke hoko atu e faama.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ‘oku sai pē ia ...

Sea Komiti Kakato: Kehe pē *processing* ia.

Taniela Fusimālohi: ‘Oku sai pē ia ‘e Sea ka ko e taimi ko ē ‘oku *apply* ai e fo’i kupu 2 ki ha taha mei mulí ko e fo’i me’a ia na’a mau tokanga ki ai ‘e ha’u ia ‘o faama kae hā e Feitu’u na ia, ‘e ... fika ua ho’o faama he ‘oku fiema’u ‘e he kupu ia ke ‘uluaki faama pea toki ‘oange ha’ane ...

<009>

Taimi: 1600 – 1605

Taniela Fusimālohi: ... fale ngaohi ika, ‘a ia ko e

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko ia Sea

Taniela Fusimālohi: Me’a ia na’a mau pehē ko ē ke to’o e fo’i me’a ia ko iá.

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e ‘uhinga ‘o e

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Palēmia Le’ole’o

Fakama’ala’ala Pule’anga ‘uhinga e kupu 2

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e ‘uhinga e kupú ‘Eiki Sea ke fakaivía pe faka’ai’ai ‘a e kau ‘inivesitoa ki he faamá. Koe’uhí ko ho faamá pea ‘e ma’u leva ho’o laiseni ke ke lava ‘o uta. He ‘ikai ke ke nofonofo pe peá ke ha’u ko e ‘o laiseni, ‘o penefiti meí he ‘ū me’a ko ē ‘o tamate’i e motu’a ko ē na’e faamá. ‘UHINGA ia e me’á ke fakaivía mo faka’ai’ai ‘a e ni’ihi ko ē ‘oku nau fie fai e fakamole ke fokotu’u ‘a e faamá.

Sea Komiti Kakato: ‘A ia ko e me’a ‘e 2 ‘oku mālie’akí Hou’eiki ē. Ko ‘eku toki lave’i ‘e au ta ko e me’a ia ko iá ‘oku lava pe ia fakafanau hūfanga he fakatapú. Ngata he ‘uó ‘oku ‘ikai ke lava he fāmili ia ko iá ‘oku ‘ikai ke lava ‘e he Toutái ia ‘o fai e fakafanaú. Lava lelei ia ‘e he Tongá, ko ‘etau ō pe ‘atautolu ‘o tānaki mai e fanga ki’i me’a iiki ko ē me’á ‘o ‘ai mo hono neti pea fafanga pea lahi pea tau fakatau atu ‘e tautolu e me’a. ‘Oku tau lava ‘etautolu e, ha taha pe ia.

Ko e ki'i fo'i me'a ko eni 'oku fai ki ai e feme'a'aki ko eni ia e faama mounú. Kehe 'aupito ia hono natula, pau ke 'omai ha taha *scientist* ia ke ne fai e fakafanau'í 'o a'u ki ha tu'unga. He kapau 'e nofo e me'á ia 'o toe lave hono sinó he simá, ko 'ene ki'i mamulu ko iá 'e mate ia. 'Oku 'i ai e feitu'u ia 'e 'osi ko iá pea toe hiki 'o 'ave, 'a ia 'oku lahi e ngāué. Ka ko u kole atu pe Hou'eiki kiate au ia 'oku sai pē ia 'a ē. Ko e me'a pe 'oku tau ongo'í na'a hū mai ha fu'u kautaha ia. Hangē ko e hū ko eni 'a e kautaha ko ē 'i he Toutaí. Na'a nau ō mai pe nautolu 'o fai e me'a ko ē na'e fiema'u 'e he Toutaí pea fokotu'u ai e falé. Pea 'oku kau ia he fo'i fofonga mo'oni mo'oni he fakamaaú, ko e mokohunu ia.

Te'eki ke u lave au ki he *oyster* pe 'oku fēfē. Ko e tofé ko e lahi atu 'i motu, mau 'ai pe 'emautolu 'o tautau 'i hono kato. Ka kuo pau ke mau totongi e 350 ki he Toutaí, 'osi pea ko 'emau me'a pe 'oku faí ko e ō 'o fufulu. Hiki ki 'olunga 'o fufulu, fakamata'i tofe 'oku ō mai e kau ngāue he tofé 'o lī e fo'i tofe ki loto. Ko e 'uhingá ke fa'u ai ha fōtunga fofonga tofe kehe. Ka ko 'eku fakamatala pe a'usia 'emautolu 'i motú

Mo'ale Finau: Sea ki'i fakahoha'a

Sea Komiti Kakato: 'Io me'a mai ange

Mo'ale Finau: Ko u tui Sea ko e

Sea Komiti Kakato: Ha'apai 12

Mo'ale Finau: Ko e me'a ko ena ke fokotu'u maí 'a eni ko ē 'oku fokotu'u maí ke faka'atā pe 'a e laiseni ko ē ke *export*. Ke ngaahi 'a e mokohunú 'o *process* mo *export* ki ha taha pe ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane faama. Ko e fo'i fokotu'u ia, ka 'oku hangē ko ho me'á Sea 'oku 'i ai foki e mo'oni ai. Na'a ha'u pe ha fu'u kautaha mālohi ia 'o ō mai pe nautolu ia 'o *export* 'ata'atā pe kae *suffer* e tama ia na'e 'alu 'o ngaahi e mokohunú.

'A ia ko e fo'i me'a pe ia 'e ala fepakí, 'a ia ko e me'a ko ē ko u sio ko ē ki aí. Ko e hā nai ha founga te tau lava ke 'oua 'e lavea e tama ko ē na'a hangē ko ho'o faamá. Ke ha'u pe ha taha ia 'o ngaahi 'i ha ki'i *price* si'isi'i ka ke faka'ofa koe na'á ke hela'ia he ngāué. 'A ia ko e me'a ia 'oku ki'i fihhi he taimi ní ke tau sio ange pe ko e anga fēfē ha'atau veteki. He 'oku 'i ai pe foki e mo'oni e tau'atāina. Ka ko e hā nai ha founga te tau lava 'o fakaalaala he kaha'ú

Sea Komiti Kakato: Ko 'eku fakamanatu pe ki he Feitu'ú na 'oku toe 'i ai foki mo e laiseni *process* ia. 'A eni na'e me'a ki ai e Fakafofonga Fika 5 ē 'oku kehe ia

Mo'ale Finau: 'Io 'oku mahino ia

Sea Komiti Kakato: Fakataha'i pe ia heni ē

Mo'ale Finau: 'Io

'Aisake Eke: Ko ia Sea ko e feingá eni ke fakafaikehekehe 'a e faamá, ke me'a ko ē ki ai te ke fai 'e koe e faamá. Kapau 'oku pehē, 'ai pe ko e hā ho, tapu mo e Feitu'ú na pea mo e Komiti. Pea kapau 'oku 'osi pe ho faamá ke 'osi fakamahino'i, hanga foki 'o mahu'inga'i ko ho ngaahi fo'i. Ko e hā ko ā e koloa 'okú ke 'aí, pa'anga 'e 1000, 'osi, ko e 'osi ko ē ke ngaohí te ke toe ngaahi pe 'e he Feitu'u na pe kapau 'oku 'i ai ha kautaha ia 'oku fie 'alu ia 'o ngaahi.

Sai, 1000, mai 'e koe 'eku 1000 pe te ke toe 'alu pe 'o sai, 'ikai te u toe 'ai pe 'e au 'uhingá, pea u toe 'alu pe au 'o *export*.

Ko e me'a ko ē 'oku 'omai 'e he Laó ia heni 'ikai ke toe 'i ai ha fo'i, ko koe pe ko ē ke faamá, ko koe pe te ke toe ngaohí mo utá. Ko e me'a ko ē na'a tokanga mautolu, tuku pe ho faama 'au pea kapau 'okú ke fie ngaahi, ma'u pe mo ia. Pea ka toe tuku mo e tau'atāina ke ke fili, faama pe ā. Ka 'i ai ha taha ia 'oku fie ha'u ia 'o fai e fo'i *processing* mo e me'á, faka'atā pe mo ia. He ko e me'a mahu'inga eni

Sea Komiti Kakato: Ka ko e hā leva ho'o me'á, 'oku sai pe fo'i tu'u 'a e kupu 2

'Aisake Eke: Kiate au ia 'oku sai ange e 'atā kapau ko au 'oku ou tō me'a hē. He ko au foki ia, ko e Feitu'ú na ia te ke pulé. Ko hai te u 'ave ki ai ke ma'u 'eku pa'anga lahi tahá pea te u fai pe 'e au pe te u 'ave ki ha taha. Pule koe ia, ko e me'a ia ko u pehē ke faka'atā, mālō.

Fokotu'u ke faka'atā pe faama'i me'amo'ui mo hono laiseni ki ha taha

Mateni Tapueluelu: Ki'i tokoni pe Sea na'a lava 'o, Sea ko e me'a 'oku mau tokanga atu ki a'i ko e kupu 2. Ke mea'i 'e he Hou'eikí 'oku fakataha'i ai e laiseni ngaohi'anga ika faamá mo e laiseni fakalalakaka faama iká, 'oku fakataha'i ē. 'A ia 'oku 'uhinga mai ia ko e laiseni fakalalakaka faama iká ko koe ...

<010>

Taimi: 1605-1610

Mateni Tapueluelu: ... ko ē 'oku ma'u ho laiseni pea ko koe pē te ke toe ma'u e laiseni ke ngaohi pe *process*. Fakatātā pē kapau 'oku 'i ai ha fanga pulu ha taha hūfanga he fakatapú 'oku ne 'ai ha faama pulu, ko ia pē 'oku ne ma'u e faama pulú, tu'utu'uni pē he kupu ko ē ko ia pē te ne toe hanga 'o *processor* pē ko e fale fahi pulu hūfanga he fakatapú ko e *butcher*. Ko e me'a 'oku mau feinga atu mautolu ki a'i ke 'oua 'e nono'o pehē kae faka'atā pē kapau 'oku pehē 'e he tokotaha faama pulú ia ko e, 'oku 'i ai e tokotaha ia 'oku 'ikai ke faama pulu ka 'oku *specialize* ia he *butcher* pea 'oku ma'ama'a 'ene sevesi pea u 'ave 'e au 'a e *process* pe ko e ngaohí ki ai ke lava 'o pehē e matapā.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā leva ho'o me'á? 'Oku sai pē tu'u 'a e kupu ua?

Mateni Tapueluelu: 'Ikai, ko 'emau kole atú ke fakavetevete ke faka'atā ki ha taha pē ...

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a mai 'a e Fakafofongá 'oku sai pe ia, me'a mai 'a e Feitu'u na 'oku 'ikai mo 11.

Mateni Tapueluelu: 'Eiki Sea ko 'ene 'uhinga maí 'oku tatau kimautolu 'emau feinga atú.

Sea Komiti Kakato: Ko e hā leva ho'omou fakatonutonú ka tau 'ave ki he Pule'angá?

Tapou 'Eua 11 'oua 'e fakangatangata fiema'u ki he faama ika mo e uta ki muli

Taniela Fusimālohi: Ka u 'ai atu au 'a e me'a ko ē na'e 'uhinga ki a'i. 'Oku 'ikai ke tonu ke 'asi ia hē ke ngata pe ia 'i he ngaohi'anga ika, faama ika ki ha taha, pea tamate'i e toengá ia he

ko e fakalalakaka faamá ko e laiseni kehe ia. Pea ‘atā leva ia ke, kapau ke fiema’u ke ke faama, ‘ai ha’o laiseni faama, kapau ke fiema’u ngaahi ika, ‘ai ha’o laiseni. Pea kapau ‘oku ke fiema’u fakatoloua pea, ka ‘oku ‘ata’atā pē.

Ko u tui ko e uá ko e ngata pē ki ha taha ‘oku ne fakakakato ‘a e ngaahi fiema’u ‘a e laó pe ko ha me’a pehē. Pea to’o e toenga ‘a e kongá uá ia he ko e, he ‘oku ‘omai ia ‘o ha’i ‘aki ‘a e tokotaha ‘inivesitoá. He ko e laiseni fakalalakaká ‘oku ‘i he kupu kehe ia. Te ke ‘alu koe ia ‘o kole ha’o laiseni hangē ko e me’a ko ē ‘oku ke lolotonga ma’ú, ko e kupu kehe ia. Ko e kupu ia ko ē ko e laiseni ia ‘o e ngaohi’anga ika pea ‘ai pē, kapau ‘e to’o ...

Sea Komiti Kakato: Palēmia ...

Taniela Fusimālohi: ‘E ‘atā ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku mahino kiate au ia ē ka tau ‘unu mu’a fakamolemole.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E Palēmia Le’ole’o.

Taukave Pule’anga ‘uhinga mo e taumu’a ke faka’ai’ai e ‘inivesitoa ke faama ika & toe lava hū atu ki muli

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea tapu mo e Feitu'u na Sea, ko e hangē pē ko ‘eku lave ko ē ‘anenaí Sea ‘oku fiema’u foki he taimi ni ke fāma’i e mokohunú fū’u lahi hono toutai’i pea ‘e lava leva ke *export* lahi ange. Pea ‘oku ‘uhinga ai hono fa’u pehe’i e laó ke faka’ai’ai ke o mai ‘o faama he ka ‘ikai te nau toe toutai’i pē me’a ko ē ‘oku si’isi’i pea ‘e fakangatangata leva ia he taimi kotoa pē hangē ko ē ko e taimi ní. He ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ia ‘o e mokohunú ‘oku ne fakama’a e tahí pea kapau te tau toutai’i ‘etautolu ‘o ‘osi, he ‘ikai toe lava hono fatongia ‘ona ko ē ki he ‘atakaí.

‘Oku fiema’u ke faka’ai’ai ke lahi ange hono ngaue’aki e faamá pea *export* pea ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘ai pehe’i aí ke lava ke ha’u ko ē kau ‘inivesitoá ‘o ‘inivesi he faamá pea ‘e ma’u ai ‘ene laiseni ki he ngaahi, ki he *process* ‘a e ‘ū uta ko ení. Ko e ‘uhingá pe ia Sea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke fakafihia’i ha taha ka ko e ‘uhinga ‘oku tokoni ia ki he tu’unga ‘oku tau ‘i ai he taimi ní. Tau fakangatangata ‘a e toutai’i ‘o e mokohunú koe’uhí ko e toutai’i pē ‘o ‘osi pea ‘oku feinga’i leva ke faama’i ke lava ‘o, pea ko e ‘uhinga ia hono ‘ai ko ē *processing*. Ko u kole pē ki he kau Fakafofongá 'Eiki Sea ke tau tuku atu mu’a ē ka tau sio ke lele ke tau sio ‘oku ngāue pea lava leva ke tau hoko atu ai he ‘oku faingofua pē hano liliu he ko e Tu’utu’uni pē 'Eiki Sea.

Veivosa Taka: Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tokoni Palēmia. ‘E Fakafofonga ...

Veivosa Taka: ‘E Sea tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha’o fokotu’u?

Poupou Ha'apai 13 ki he tu'u pe Tu'utu'uni 'i he kupu lolotonga kupu 14(2)

Veivosa Taka: Ko ia. Sea 'oku ou poupou pe au ia ki he tu'u lolotonga. 'Uluaki Sea ko 'eku fakatāta pē 'aku ia ki Ha'apai 'oku 'i ai e motú. Pea kapau 'e hanga pē 'e he motu ia ko iá 'o fa'u ha'anau faama pē 'anautolu pea nau fakahoko 'a e ngāue ko ení 'i he fo'i motu pē ko iá. Sea pea 'omai leva pea mo e tokotaha ko ē 'oku, 'a ē ko ē ke ne lava ko ē 'o *process* ko ē 'a e fa'u ko ē faka, ke tuku atu ki mulí, te nau lava pē 'o ngāue fakataha mo e ki'i kāinga 'oku nau 'i ai 'enau faamá.

Ko e taimi ko ē te tau faka'atā ai 'e ha'u e ni'ihi kehekehe ia 'o nau ō mai nautolu 'o fāngota'i e me'a 'i he motu ko iá pea ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku ia 'e sai eni ia ki motu ke 'i ai e ngaahi faama pea 'oku 'ikai ke e pehē ko e faama taautaha. Kapau he 'ikai ke tau faama Sea he 'ikai ma'u ha me'a ia. Ko muli 'oku nau lava *afford* e ngaahi falekai ...

<002>

Taimi: 1610-1615

Veivosa Taka: ... faama, 'a e sulimi mo e ngaahi me'a ko ia. Ka 'oku ou fokotu'u atu Sea, tuku ē ke tau ki'i fononga ai he ko e lao 'e lava 'o toe liliu, ka ko 'eku 'uhingá 'etau sio ki he lelei te tau ma'u ai. Mālō Sea. Fokotu'u atu.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e poini ko ē na'e 'omai ko ē 'e he 'Eiki Palēmia Le'ole'o 'oku tatau pē mo 'emau poini he 'oku tau a'u pē ki he me'a tatau 'i he founa 'e 2. Ko e fakatu'utāmaki ko eni 'i he tu'u 'i he taimi ni he 'oku *mandatory* 'oku pau ia, 'i he fakalea ko e **kuo pau**, 'a ia 'e ha'iha'i ia, he 'oku ha'iha'i he 'ikai ke 'oatu ha'o laiseni ngaahi 'anga ika kae 'oleva kuo ke 4. Pea kapau 'oku tau pehē ke tu'u pē fakalea ko ē pea tau liliu ē ...

Sea Komiti Kakato: Sai, sai pē ka u pehe pē. Ko e, 'oku mo'oni 'a e me'a ko ē 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga, me'a eni ia fekau'aki mo e mokohunu kuo pau ē. Ka kia au ia 'oku tonu pē ia. Fēfē 'a e me'a, 'a e 'uo, ko e 'uo ia 'e Hou'eiki he 'ikai ke 'ai ha fale ia, mau 'osi ma'u ia 'emautolu 'a e me'a ko ia. Pea 'oku 'ikai ke lava ia 'o fakafanau'i ko e me'a pē ko ē 'o fai ko e ō 'o kumi 'a e fanga ki'i me'a iiki 'o 'omai 'o toki fai hono. ..

'E 'i ai 'ene fepaki 'a'ana mo e kupu ko eni.

Taniela Fusimālohi: Fēfē Sea kapau he ko e 'uhinga foki te tau po'ulia tautolu ...

Sea Komiti Kakato: He 'oku te'eki ai foki ke mau 'a e toutai ia ke 'i ai ha'anau fa'ahinga *data* ke nau tānaki 'o fekau'aki mo ē kuo 'osi fakapapau'i ia. Pea na'a mau 'osi talanoa pē mo nautolu, *CEO* ko ē kuo 'osi mavahe atu. 'Io 'oku nau 'osi ...tukukehe he kau tama 'i he taimi ni, ka 'oku 'osi fakapapau'i ia 'oku 'ikai ke, ko e mokohunu, 'io, sai ia.

Fokotu'u ke liliu 'a e fakalea fo'i lea "kuo pau" he kupu 14(2) ke 'oua hoko palopalema he kaha'u

Taniela Fusimālohi: Ka ko 'eku 'uhinga eni Sea, fēfē kapau 'oku 'ikai ke tau fetaulaki tautolu ia he ko e 'uhingá he na'a tau po'ulia heni, fēfē ka tau liliu 'a e **kuo pau**, mei he *shall* ki he *may*, na'a ki'i 'ata'atā ange ia ka ko 'emau poini pē ke 'oua 'e ha'iha'i pehē'i he 'e ala lava ke hoko ai ha palopalema 'i he kaha'u. Pea ko 'eku, ka ko 'eku fokotu'u 'aku ia ke to'o 'aupito pē 'a e fo'i mui'i me'a ia, kapau 'oku 'i ai ha taha 'inivesitoa 'oku fie ha'u 'o ...

Sea Komiti Kakato: Mahino kiate au ‘e Fakafofonga ē...

Taniela Fusimālohi: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘E Tokoni Palēmia, Palēmia Le’ole’o hā ho’o me’a ki heni, ke to’o pē kuo pau, hangē ‘oku fu’u tuhu’i hangatonu mai pē ia.

Veivosa Taka: Sea tapu mo e Feitu’u na ...

Sea Komiti Kakato: Ki’i me’a hake ‘e Ha’apai 13 ki lalo he ‘oku, ko ‘eku ki he Pule’angá ē.

Taumu’a Pule’anga kuo pau ke faka’ai’ai ‘inivesitoa ke ha’u ‘o faama’i e ika

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: ‘Eiki Sea ‘oku mahu’inga ke *mandatory* ‘a e tu’utu’uni ‘o e laiseni hangē pē ko ‘eku lave ko ē ‘anenai, koe’uhi ke faka’ai’ai ‘a e ‘inivesitoa ke ha’u ‘o faama’i ‘a e me’a ko eni, ‘oua ‘e toutai pē ‘i he *juvenile*, ‘e ‘alu ia ke ‘osi, fiema’u ke faama’i Sea, ka tau toki sio atu ai ki he kaha’u, ke lava ‘o hokohoko atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko e tu’u, ‘e kau Fakafofonga, mālō ‘e Tokoni Palēmia ki’i me’a hifo. Ko e tu’u ‘i he taimi ní ia he ‘ikai ke lava ‘e he Sea ia ‘o liliu, pea he ‘ikai ke tau lava tautolu ‘o liliu ko e me’a pē ‘e fai ko ‘etau pālōti. ‘I ai ha pou pou ki he fokotu’u ko eni na’e ‘omai, ko e fokotu’u ‘a e Pule’anga ‘oku tu’uma’u pē ia.

Māteni Tapueluelu: Fakamolemole mu’a Sea, kimu’a ho’o pālōti, fakamolemole ‘a e Feitu’u na Sea, ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ko ‘eku kole ki he ‘Eiki Palēmia kapau leva ‘oku pehē ia ‘e tu’uma’u pē he *mandatory* ko taumu’a ki he kau ‘inivesitoa ke nau me’a mai ‘o ‘inivesi ‘i he faama pea nau fai ai pē ‘enautolu ‘a e *process* mo e *export*. ‘I hono ‘ai nounou, ‘oku hanga ‘e he kupu ‘o ‘ave ke *monopolise* ‘e he kau mulí pē ko e kau ‘inivesitoa ‘a e kātoa ‘a e ‘u ngāue ko ia.

Ko e me’a ia na’a mau ‘uhinga ai ko ē ke tu’u ke ‘atā, nau fai ‘enautolu ‘a e faama, kae ‘atā ‘a e *process* ki he kakai Tonga.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ‘a e ki’i fo’i me’a mālie ka u ‘oatu ke ke mea’i ē. ‘Oku ou tui pē ‘oku mea’i pē mea’i pē ‘e he ‘Eiki Tokoni Minisitā Toutai. ‘Oku ‘atā pē toutai ia ki he toutai loloto mo e toutai ki he hā koā, hā koā ‘a e ika, *snapper*, palu, hanga leva ‘e he toutai ia ‘o fa’u ‘a e ki’i fo’i *Regulation* ‘ange toutai loloto ki he tokotaha kau *investors* ko ē te nau malava ‘o ma’u ‘a e ivi ko ia.

Ko e *snapper* ia ‘oku ‘ikai pē ‘ave ia ‘e he toutai ia ki he si’i tuku pē he kau *local*, tuku he kāinga ‘o e Feitu’u na Tongatapu fika 4, mau lave ai mo mautolu. Ka ‘oku sai pē ke tali ka tau fokotu’u ki he ke ‘ai pē *Regulation* ke ‘oua ‘e fu’u a’u ki he faka’uhinga ko eni ‘oku mou me’a ki ai, he kapau te tau pālōti ‘ikai ke u ‘ilo’e au pē ko e hā ‘a e tu’unga toe ‘i ai’etau pālōti, ka ko e me’a pē te u fai ‘i he taimi ni ko e pālōti ka tau nga’unu.

‘Aisake Eke: Fakahoha’a pē Sea, kātaki fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: ‘Io me’a mai.

Tui Tongatapu 5 fatongia Pule'anga ke 'oua 'e ha'iha'i faingamālie he 'inivesi

'Aisake Eke: Ko ia, tapu pea mo e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Ko 'eku 'ai pē 'e au ko e fatongia 'o e Pule'anga, faka'ata'atā 'a e faingamālie, 'oku 'ikai ko e fatongia 'o e Pule'anga ke mou ō mai 'o teke kakai ke nau fai 'a e me'a ko ia. Ko e fatongia ia 'o e kakai ka ko 'eku ma'u ko ē mei he me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e Tokoni Palēmia ko 'ene 'uhinga ko e teke kau faamá 'oua 'e ō mai 'o faama fakasi'isi'i 'a tahi na'a me'a 'a tahi. Hangē kiate au 'eku ma'u 'oku pehē.

<005>

Taimi: 1615-1620

'Aisake Eke: ..Teke mai ke ō mai 'o faama. Ko u tui au kapau 'e 'i ai 'a e tokanga ia ke pehē na'a ō ia 'o 'omai ki hē, ko u pehē ko e fatongia e Pule'anga fakatau'atāina pea ka 'i ai ha me'a ia tau pehē ko Tonga pea mo e kakai 'ikai foki ke lao ia fakangatangata pē he kau Tonga 'oku 'i ai 'a e lao pehē ia 'atautolu.

'Eiki Tokoni Palēmia: 'Oku ou fiema'u Sea.

'Aisake Eke: Fai e fakangatangata ia ko ia 'i he fo'i kongā ko ia.

'Eiki Tokoni Palēmia: ke teke 'a e faamá he koe'uhī 'oku tau 'alu ke tokosi'i ange. Ko hotau kaha'u 'oku fiema'u ke nau kei 'inasi 'i he monū 'o e ngaahi 'aho ni. Fiema'u ke tau faama pea 'oku fiema'u ke fai 'a e ngāue ko ia kae lava ke fakahoko e ngāue ko ē, he kapau 'e 'ikai 'Eiki Sea 'e ha'u pē tama ia ke toutai'i 'a e *juvenile* 'i he taimi 'e 'oange ai 'ene laiseni faka'ofa e kaha'u ia mālō Sea.

Mo'ale Finau: Sea ko e ki'i faka'osi atu mu'a Sea kimu'a ke tau pālōti.

Sea Komiti Kakato: 'E Ha'apai 13. Ko u kole ki he Feitu'u na ke ke me'a pē 'i lalo 'osi mahino e me'a ia ki he motu'a e Feitu'u na. Ko u tokanga ki he kau Fakafofonga he 'oku nau nofo 'enau tokanga 'i he fo'i kupu 14(2).

Veivosa Taka: Sea kātaki Sea ko e hā hono faingata'a ke nau 'ai ha'anau faama?

Sea Komiti Kakato: 'Oku ou kole atu ki he Feitu'u na ke ke me'a ki lalo ke tuku kiate au ke u fai hono tataki hotau Fale, 'ai mai ange Ha'apai 12 katau pālōti.

Tui 'e pule'i he kau muli 'a e ngāue 'a e Tonga ka tu'uma'u pe kupu 14(2)

Mo'ale Finau: Mālō Sea. Sea ko 'eku fo'i sētesi 'oku taha pē, kapau 'e tu'uma'u e lao hē ko hono toki pule'i ia he kau muli 'etau ngāue, he 'e ha'u pē nautolu 'o faama pea toe *process*, pea nau hanga leva 'o pukema'u 'a e *price* 'aki ia.

'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai: Fakatonutonu atu 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakatonutonu me'a hifo.

Taumu'a Potungāue Toutai ke lahi ange faama'i ika ke fakasi'isi'i hoko e kaiha'a pea tupulaki ai fonua

'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai: Tapu mo e Feitu'u na pehē ki he Komiti Kakato. Ko u fiema'u pē ke toe mahino ange ko e tu'unga ko eni ki he faama mokohunú 'oku tokotaha pē 'oku laiseni pea 'oku *partner* ia mo e potungāue. Ko e feinga ko eni lolotonga 'oku tokotaha pē 'a e potungāue 'oku nau hū ko ē ki muli tokolahi e kakai ia, he ko e 'uhinga 'oku kei faipē 'a e kaikaha 'a ia mo e kau ... 'a ia 'oku 'i ai 'a e fa'ahinga heni toutai pē 'a e kau tonga 'ave ki ai 'o nau hū pē he māketi tatau. Pea ko e feinga ko ē potungāue ke nau o mai 'o faama, ko e faama 'e toe lahi ange ai pea ka tokolahi 'a e kau faamá 'e lahi ange ai 'a e me'a ko ē 'e ma'u 'e he fonua, ka ko hono taha eni hono malu'i e kaiha'a he 'oku lolotonga hoko he taimi ni.

Tokotaha pē 'oku laiseni mo faama ki ai, toko 10 'a e ma'u ia 'e he māketi ia koe'uhī he 'oku kaiha'a nautolu 'o fua 'o 'ave pea 'ikai ke ngata ai o ko ē 'o hopo 'oange pē pa'anga ia 'e 200. 'E hanga pē he kau hū under table ia ko eni totongi e 200 kei faka'ai'ai pē kaikaha'a. Ko 'ene ma'u ko ē laiseni ko ē, pau ke te ha'u 'o faama'i pea te toki 'oatu 'ete *process* ko eni ki muli 'e fakasi'isi'i ai pea malu'i ai. Hangē ko e me'a ko ē 'a e Tokoni Palēmia 'e hiki hake 'a e kaiha'a ki he toenga 'i tu'a pea 'ikai ke toe 'i ai ha me'a ia ke fakaili mālō 'Eiki Sea.

Lord Tu'iha'angana: Sea ki'i miniti pe 'e taha fakamolemole.

Mo'ale Finau: Sea.

Sea Komiti Kakato: Ke ki'i me'a mai ange 'a Ha'apai 'a e 'Eiki Nōpele, Nōpele Fika 1 'o Ha'apai pea ke toki me'a mai 'a e Feitu'u na.

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko e motu'a ni ko e fokoutua pē 'o fanongo ki he feme'a'aki pea 'oku mahino 'aupito pē 'a e ongo tafa'aki 'a e 'omai e ongo 'uhingá, ka 'oku mahino 'Eiki Sea 'oku 'i ai pē ngaahi tu'utu'uni pe ko e ngaahi lao 'oku tau ...mahino foki pau ke tau fakafuofua na'a pehē pe pehē he kaha'u, pea na'a ku tangutu pē au 'o fakaongoongo ki hoku ongo tokoua Ha'apai ongo Fakafofonga Ha'apai pea 'oku na kehekehe, 'oku na kehekehe naua he faka'uhinga 'a e ongo tafa'aki he 'oku 'uhinga lelei lōua pe. Ka ki he motu'a ni 'Eiki Sea 'oku mo'oni hangē pē tau pehē pe pehē mai ha fu'u kautaha pehē pea 'oku 'i ai e me'a ia na'a tau pehē fa'u e ngaahi tu'utu'uni ia mo e lao pea 'ikai ke hoko ia. Ka 'oku ou pehē 'Eiki Sea ko e motu'a ni te u tuku pe ke tau ki'i fononga atu 'a e tu'u ko ē 'a e lao mo e fakakaukau 'a kinautolu ko ē mo e potungāue mo e kau mataotao na'a fa'u mai mo 'enua faka'uhingá neongo 'oku mahino 'aupito 'a e ngaahi tafa'aki 'oku 'omai 'e he, ko 'eku talanoa pē 'a'aku Sea ki he pālōti, ke ma'u e fakafuofua pea 'oku 'ohake mo e ngaahi 'uhinga...

<007>

Taimi: 1620-1625

Lord Tu'iha'angana : ... ka ai ha palopalema pea mahino 'oku fu'u lahi, te tau lava pē 'o liliu ka 'oku ou pou pou ke tau vakai'i ange 'a e tefito'i fakakaukau na'e 'omai 'aki mo e 'uhinga mo e ngaahi Lao fekaukau'aki na'e to'o mai mei ai 'a e Lao ni. Ka ko 'eku pou pou pē ki ai ke tau ki'i fononga atu 'aki Sea ko e motu'a ni pou pou ki ai ka tau toki vakai'i. Ka ai ha fu'u palopalema pea tau liliu he ko e Fale eni 'oku tau fai e me'a ko ia. Mālō.

Mo'ale Finau : Sea ki'i faka'osi atu fakamolemole. Sea 'oku ma'u pē e faingamālie ia ko ē na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga 13. 'E ha'u 'ene 'inivesitoa 'o nau faama pea 'oange mo e laiseni, ma'u pē ia. Ko e poini 'oku mau 'oatu 'e mautolu ke faka'atā mu'a na'a 'oku toe 'i ai ha taha kehe ia ko e *process export* pē 'oku ne ma'u 'e ia. He ko e 'uhinga ke u toe foki ki he'eku poini 'anenai 'Eiki Sea, ka tau ka nofo hē he ko ē 'oku ma'u pē fiema'u. Na'e me'a mai Fakafofonga 'e ha'u 'enau 'inivesitoa 'oku poto he *process*. Sai pē ia 'oange e laiseni nau ngāue fakataha 'i motu. 'Ikai ke 'i ai ha palopalema ia ai. 'A ia 'oku *achieve* pē me'a ia 'oku tokanga ia ki ai. Ko e poini 'oku mau 'oatu 'emautolu Sea ke faka'atā he 'e toe 'i ai mo e tama ia he tafa'aki 'e sai ange 'ene *price* 'ana pea nau 'unu leva ki ai. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia hē...

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole tukuange 'a e māketi ia *price* ia. Ko e me'a ko ē 'oku mou tokanga ki ai ha'iha'i 'e he me'a ko eni e kupu ko eni.

Mo'ale Finau : Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha liliu ia 'a e Pule'anga. Ko e me'a pē 'e fai ko 'eku pālōti. 'I ai ho'omou fokotu'u, fokotu'u 'a e Pule'anga fika 1 ko 'etau tu'utu'uni ko e fokotu'u fakamuimui eni 'oku 'omai ke to'o. Fakatatau mo e tu'utu'uni 'a e fatongia 'oku 'omai kia mautolu Sea ko ia 'oku loto ke tali 'a e fokotu'u fakamuimui tahá ke to'o 'a e kupu 2 si'i 'i he kupu 14 fakahā loto he hiki ho nima.

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki 'oku 'ikai ko e to'o 'aupito ko e to'o pē 'o ngata 'i he faama ika ki ha taha 'oku ne fakakakato e ngaahi fiema'u. 'A ia ko e to'o pē 'a e ki'i fo'i kongā ko ē 'i mui 'a ia ko 'eku fokotu'u ia.

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia ko e hā 'a e fokotu'u?

Taniela Fusimālohi : 'A ia ko e to'o mei he ..

Sea Kōmiti Kakato : .. kuo pau ke toki foaki 'a e laiseni.

Taniela Fusimālohi : 'Ikai to'o mei he ni'ihī he kautaha pē ko e tāmāte'i 'a e fo'i toenga ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia kuo pau ke toki foaki 'a e laiseni ki ha ngaahi'anga ika, faama,

Taniela Fusimālohi : Ki ha taha 'oku ne fakakakato 'a e fiema'u 'a e Lao. Tāmāte'i 'a e toenga ia.

Sea Kōmiti Kakato : 'A ia ko e fokotu'u ia ē. Kau ai pē fokotu'u ko ia 'amoutolu ē. 'Eiki Nōpele ...

Fehu'ia pē 'oku taumu'a e Tu'utu'uni ki he kau Tonga totonu pe ki ha fa'ahinga matakali pē

Lord Nuku : 'Ai ke ki'i fakama'ala'ala atu. Sea ko e me'a 'oku fai ki ai e hoha'a ia 'Eiki Sea mahino pē kiate au ia e kupu 1 pea mo e kupu hono 2 hono foaki e laiseni. Ko e me'a ko ē ko ē 'oku ou fehu'i atu pē au ia ke fakama'ala'ala mai, pē ko e foaki ko ia 'e 'ū me'a ko eni ki he kau Tonga pē ko e Tonga totonu pē 'oku foaki tavale pē ki ha fa'ahinga matakali pē. Ko ha

muli, ka ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia pē ko e foaki 'a e laiseni ko eni ki he kau Tonga mo e me'a. Ki'i me'a pē ke fakama'ala'ala mai Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Palēmia Le'ole'o.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : 'Eiki Sea kuo 'osi fai e ngāue 'a e Potungāue ki he fokotu'u 'a e ngaahi SMA meimei 'i he kolo kotoa. Pea 'oku 'uhinga 'a e me'a ko eni ki he fanga ki'i SMA ke tokoni ki he 'u *communities* ko ia. Pea kapau leva 'e 'i ai ha taha 'e ha'u kehe ia, ko e 'uhinga pē ia e me'a 'Eiki Sea. Ko e me'a ia 'e malu ai 'a e me'a ko eni ...

Kapelieli Lanumata : Fakatonutonu atu Sea. Tapu mo e Feitu'ú na Sea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato. Ko u faka'amu pē ke fakatonutonu 'a e 'Eiki Palēmia Le'ole'o. Ko e ngaahi SMA ia 'oku 'uhinga ia ki he ngaahi faama ika. 'Oku lolotonga pou pou 'a e mātu'a ni ia ki ai. Ko 'etau talanoa eni 'i he laiseni *processing*.

Sea Kōmiti Kakato : Fakamolemole pē Fakafofonga koe'uhi ko hono fakalea. Ko e faama ika 'oku kau kotoa kotoa ai e mokohunu kau ai mo e lomu kotoa ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o : Ko ia Sea kātaki pē 'oku, ko e kongā lahi 'o e me'a ko eni 'Eiki Sea ko e ngaahi komiuniti ko nautolu 'e *benefit* mei ai he 'e fai ai e me'a kotoa ko eni.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku : Sea ko 'eku fehu'i pē 'aku ia he ko e laiseni ko e me'a ko ia na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'oku ai e faama ko e kautaha muli. Ko e hoa ngāue ia 'o e Potungāue pea ko e me'a ia ko ē 'oku ou 'uhinga atu ki ai pē ko e foaki ko eni ki he Tonga pē ko e muli. He ko u tui au ki he me'a ko eni, kapau 'e *direct* pē ki he kau Tonga pea toki kumi 'e he Tonga ha'ane hoa ngāue pē ko e muli ka ko e fehu'i pē ia.

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā me'a mai.

'Eiki Minisitā Toutai Le'ole'o : Mālō...

<008>

Taimi: 1625-1630

'Eiki Minisitā Toutai Le'ole'o: ... 'Eiki Sea pea tapu mo e Feitu'u na. Ko e, ko e laiseni 'oku 'atā pē ia ki he Tonga, fa'ahinga Tonga pē kapau 'oku 'i ai ha muli pau ke *partner* mo e Tonga pea toki fakahoko ha'ane laiseni he 'ikai ke ai ha muli 'e ha'u 'o laiseni tokotaha mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakatatau mo e fokotu'u 'oku 'omi 'e Ha'apai ...

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e kimu'a 'i he pālōti mu'a ka ko e 'ai ke u ke u fehu'i ange pē fēfē kapau ko e 'inivesitoa ia 'oku 'ikai ke fie faama ia? Ka 'oku fakamālohi'i ia he kupu ko eni ke faama. Ka ko ē 'oku pehē 'e he Tokoni Palēmia Le'ole'o 'oku lolotonga teke e faama ke fai he ...

Sea Komiti: 'E Fakafofonga mo ki'i me'a hifo ki lalo ki'i me'a hifo 'e Tongatapu 8 ki lalo. Ko e anga pē foki ia 'ete ki'i vavalō mo 'ete fakakaukau fēfē kapau 'e 'ikai faama pea he 'ikai ke kau ia he me'a ko eni. Kuo pau ke ke fai e me'a ko eni kae toki 'ai ho'o faama. Ka 'oku

mo'oni e me'a 'oku me'a he 'Eiki Minisitā taimi ni lahi e me'a ko e kaiha'a kei kaiha'a pē 'o a'u ki he taimi ni pea 'oku 'ikai ke u talanoa ki he ni'ihī ko ia ka 'oku tau talanoa ...

Lord Nuku: Sea ko 'eku kole tokoni atu pē ki he kaiha'a na'e 'i ai ha ika 'a ha taha 'i tahi hē 'oku laiseni ke tapu ki ha taha?

Sea Komiti Kakato: Ko e faka'uhinga pē ia 'a e Feitu'u na 'Eiki Nōpele ...

Lord Nuku: Sea 'oku 'ikai ko e faka'uhinga ko e ika ko ē 'oku takai mai 'i Kolonga na'e fou mai ia 'i Manuka fou hake 'i Niutōua ko 'eku 'uhinga pehē pea 'oku 'ikai ke kaiha'a ia he ko e halanga pē ia Sea kātaki fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Hou'eiki tau pālōti 'a e me'a, fokotu'u ko ē na'e mai he fakamuimui ē fakataha mo e ki'i fakatonutonu ko ia.

Vaea Taione: Fakamolemole Sea faka'osi pē eni Sea me'a mahu'inga eni ia Sea me'a fo'ou ia ...

'Aisake Eke: Ki'i monomono atu pē 'a'aku ia ki he ...

Vaea Taione: Me'a fo'ou 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 8.

Vaea Taione: Sea tapu pē mo e mo e Feitu'u na mo e Komiti Kakato. Sea 'oku ou ko u fanofanongo au ia ki heni nau 'osi lau pē au eni ia kimu'a he'ene fuofua ha'u ka 'oku hangē ia 'oku tau ilifia tautolu ia he kau 'inivesitoa. Tau mate he manavahē kae ha'u ha 'inivesitoa tokua 'e ha'u ki heni. Sea toki fakatonutonu mai ai na'e 'i ai e fo'i lao pē kimu'a nau fekau'aki mahalo ki he tō kava hangē ha *partnership* 'i he lao ko eni na'e ngaue e fonua ai Sea 'ikai ke 'i ai ha taha ia Sea 'oku ha'u. Ko e kau ha'u ia ko e kau Tonga pē ia 'oku nofo muli, liliu muli ka 'oku hangē 'etau manavahē ko ē he kau 'inivesitoa Sea ha fu'u me'a lahi he fonua, ko e kakai eni 'oku nau langa e 'ū fonua lahi 'i māmani ko 'etau Lao Kelekele ē tau Lao Kelekele ē 'oku malu he 'ikai ke ha'u ha 'inivesitoa ia 'o faka'auha 'a Tonga ni kakai eni 'oku lelei te nau hanga 'o 'omai e me'a ko eni ke lava 'o ma'u ai ha ngāue kae tuku ā 'etau ō he toli Sea ko e fo'i pōini pē ia Sea ke 'oua te tau ilifia he kau 'inivesitoa.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Fakatonutonu Sea. 'Oku 'ikai ke fakamanamana'i ha 'inivesitoa fakatau'atāina'i e 'inivesitoa 'i he'emaui fakakaukau ko ia pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko e anga pē 'eku faka'uhinga ē ko e me'a ko ē na'e me'a ki ai e 'Eiki Nōpele ke kaiha'a ha ika 'oku he ē. Fakamolemole pē 'Eiki Nōpele 'io 'oku mo'oni pē Feitu'u na ia ko e ika 'oku tau'atāina pē ia he 'ikai ke nofo nofo pē ika 'i Ofu pea ha'u ki Kolonga pea talaatu te u 'oatu 'o mai 'eku ika ko ho'o 'ova ko ē he feitu'u ko ē 'oku ta'ofi ko ia 'oku tapu. Ko e ika 'oku fa'iteliha pē 'enau lele holo 'a nautolu he 'ikai ke ai ha'aku ika 'a'aku te u tauhi 'i Ofu pea u ha'u 'o 'alu atu ki Kolonga pea talaange ko 'eku ha'u 'oange 'eku ika hala ia. Ka ko ho'o 'ova ko ē he feitu'u 'oku tapu'i he Toutai ko ia 'oku hala.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ki'i fakahoha'a atu pē Sea.

Sea Komiti Kakato: Kapau 'oku 'i ai ha me'a 'oku fekau'aki mo e sipoti pea ke me'a mai

‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua: Ko e toutai ko ē ko ē ‘oku fai ko ē ko ē ‘i Folaha mo Longoteme. ‘Oku ‘i ai hono tala Sea pea ‘i he’ene pehē na’e makatu’unga ai ‘a e ma’u me’atokoni ko ē ‘a kinautolu na’a nau nofo he tafa’aki ko ia ‘oku kei lea ‘aki he ngaahi ‘aho ni kae tauhi pē na’e tauhi e ika ‘o fakapotopoto’i faai faai atu pea li’aki e tāpuni ia pea hola e ika. Ko e fehu’i tatau pē eni ‘oku tau fai he ‘aho ni ko e fakapotopoto eni ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki pea mo hono tauhi ‘e makatu’unga ai ‘apongipongi, mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou’eiki ko u tui pē ko e me’a pē te tau fai ke tau pālōti ē ...

‘Aisake Eke: ‘Oatu pē Sea tapu hūfanga he fakatapu pea mo e Hou’eiki ka ko u ki’i tali atu pē au he fehu’i ko ē ‘a e me’a ‘Eiki Nōpele ‘Eua pē ‘oku kau he lisi. ‘Io ko e *foreign investment regulation* ‘a ē ko ē ‘oku ne hanga ko ē ‘o talamai ko hai ‘e, ‘oku ai e ngaahi ‘elia ki he kau Tonga mo e ‘ikai kau Tonga ko e *schedule 2* ‘oku ‘asi ai ko ē he, ‘asi ko ē he lisi fakangatangata *restricted* ‘a ia ko e lisi ko ia ‘oku fai ai e fakangatangata ‘oku kau ai ‘a e *aquaculture* ai pea mo e ‘ū me’a ko ia ‘a ia ‘oku fai ko ē ‘oku tautolu foki ia ‘oku tau fehu’i ko ē *negative list* mo e *positive list*. kau muli ha’u ē ‘o me’a ‘oku ‘ikai ke ngata ē ‘a ia ko ‘eku ki’i lave ‘a’aku ia mo e ua ‘ai pē au ko ‘eku tānaki pē au ki he ki he fakatonu ...

<009>

Taimi: 1630 – 1635

‘Aisake Eke: ... tonu ko eni ‘a e me’á. Pea ko e ki he me’á, to’o e 2 ia kae ‘ai pe ‘uluakí ia ke pehē. **Kuo pau ke fakangofua**, to’o e nekativí, ‘ai ke ‘oua ‘e faka’ikai ke pehē; **kuo pau ke ngofua ki ha taha ke ne fakalele ha fale nofo’anga, ngaohi’anga faama ika ‘oku ‘i ai ha laiseni kuo foaki ‘e he CEO.**

Veivosa Taka: Sea, ki’i fakatonutonu atu Sea

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo Ha’apai 13, ‘osi mahino ki he motu’á ni e me’a ‘okú ke tu’u aí. ‘Okú ke tu’u he tafa’aki ko eni ‘oku ‘i ai e Palēmia Le’ole’ó.

‘Aisake Eke: ‘A ia ‘oku ‘ai ke to’o

Sea Komiti Kakato: Tukuange ke ‘omai ‘a e fakatonutonu e kau Fakafofongá pea tau pālōti

‘Aisake Eke: Fakamolemole ko e ‘ai pe ‘e au ke **to’o e 2 ia** kae ‘ai e ‘uluakí ‘o faka’io

Sea Komiti Kakato: Me’a ki lalo kae ‘ai ‘enau fakatonutonú mo ‘enau me’a ‘oku nau kole mai fakamolemole atu ki he Feitu’ú na kātaki.

Fokotu’u ke to’o kupu 2 kae fakatonutonu pe kupu 14 (1)

‘Aisake Eke: ‘A ia ko e to’o e 2 kae ‘ai pe ‘uluakí ‘o fakatonutonu, **kuo pau ke ngofua ki ha taha ke ne fakalele ha fale ngaohi’anga ika ‘o ka ‘i ai ha laiseni kuo foaki**, to’o e ‘ikai. ‘O ka ‘i ai ha laiseni **kuo foaki ‘e he CEO**, ‘osi. Positivi pe ‘uluakí

Sea Komiti Kakato: Mou ki’i hifo ki he fakatonutonu ko ení, ‘oatu pe ki he Pule’angá pe te

mou laumālie lelei. **Kuo pau ke ngofua ki ha taha ke ne fakalele ha fale ngaohi'anga ika, faama 'o ka 'i ai ha laiseni kuo foaki 'e he CEO.** Ko 'ene lavá ia.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua': Sea kātaki 'oku hanga 'e he kupu ia ko ení pea mo e fakatonutonu ko ení 'o ne to'o 'aupito e ngeia na'e 'oange ma'á e CEO. He ko e tu'u ko ení Sea 'oku tuhu'i taha mai pe **kuo pau.** **Kuo pau** ke hoko. 'Oku 'ikai ke ne toe 'oange 'e ia ha faingamālie ki he CEO ke 'i ai ha'ane toe ki'i tō ki he tafa'akí pea 'i ai ha'ane fakakaukau ai. Tuhu'i hangatonu mai pe 'e he fo'i kongá ko ení 14 'uluakí. Kapau he'ikai ke fai te ke mo'ua ai, te u faka'ilo koe.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā ko e fo'i Kupú, ko e fo'i lea 'oku tu'u pe ia. Fo'i lea pe ia na'e 'omai'aki e fo'i Laó, 'e he CEO, kuopau.

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua': Kaikehe ko e 'uhinga foki ia na'e tu'u

Sea Komiti Kakato: Ko e fo'i me'a ko ē 'oku kole 'e he kau Fakafofongá ia ke tamate'i e he'ikaí, kuopau ke ngofua. 'A ia ko e fo'i lea pe ko e ke, ke fakahū.

'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua': Ko e 'uhinga foki ē ki aí 'e Sea ko e he 'ikai 'okú ne 'omai 'e ia e faingamālie ki he CEO. Ko 'ene tu'u ko ē 'i he *amendment* fo'ou ko ení. Kuo pau ke fakangofuá 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha faingamālie ia e CEO, kuo tu'u e pekenené ia ki hono la'é. Kuo pau ke ne fakahoko ia 'e ia, mālō Sea.

'Aisake Eke: Sea hūfanga he fakatapú, tapu mo e Feitu'ú na kātaki he tuaí. 'Oku 'i ai e kongá ia heni 'oku talamai **kuo pau ke fakakakato ia pea toki fiemālie e CEO ke ne 'oange e laisení.** 'A ia 'e 'i ai e laiseni ia 'oku 'ikai ke fiema'u ia e CEO 'ikai ke ne ngāue'aki 'e ia.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Sea

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko hono mo'oní pe Hou'eiki Minisitā

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Kātaki ko 'eku kolé 'aku ia tau pāloti pe 'e tali ke fai e fakatonutonú pea toki fai ha fakatonutonu. Pea kapau 'oku 'ikai ke tali he 'ikai ke fai ha fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: 'E kau Fakafofonga ko e me'a pē ia 'e faí ia, mo'oni 'a e Palēmia Le'ole'ó, ke tau pāloti. Ko ia 'oku

Lord Nuku: Sea, ko 'eku fakahoha'á 'aku ia ko e 'uhingá ko e pālotí pea mo e tau'atāina ko eni ko ē ke mau fakahoko atu ko ē me'á. Ke mea'i pe 'e koe 'uhingá, ke tau pālotí pea mo e totonu ko eni ko ē 'a e kau Fakafofongá ke 'oatú. Pea kapau te ke fakangata 'e koe ia kae

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Nōpele, kapau ko e anga ko ē tau ngāue he Falé ni ke 'osi mea'i pē. Ka 'omai ha fokotu'u pea kuo pau ke poupou, 'io pea ko e 'i he fatongia e Seá ke ne fai 'a e fokotu'u e pāloti ko iá. Tatau ai pē pe te ke loto pe 'ikai ke ke loto ki ai ka ko e faitu'utu'uni ia

Lord Nuku: 'Ikai kātaki pe Sea

Sea Komiti Kakato: 'A e Falé ni

Lord Nuku: 'Oku ou lave'i pe 'e au

Sea Komiti Kakato: Pea kapau ‘oku ke fiema’u ‘e he Feitu’ú na ke toloi ‘etau ngāué, me’a pe ka ko e toloi he’ikai pe ke toe lava ‘o liliu ‘a e Pule’angá ia. Te nau me’a mai pe ‘apongipongi mo e me’a tatau pē.

Lord Nuku: Sea tuku e pehē he’ikai ke lava ‘o liliú, lava pe ia ‘o liliu. ‘Oua ‘e pehē ‘oku ‘ikai ke ta’emalava ‘o fai ha me’a he Fale ko ení. Ko e Fale ení ‘oku femaliuliuaki pe, ko ‘etau ngāué ki he lelei ‘a e fonuá. ‘Oku ‘ikai ke tau ngāué ki he me’a ko ē ‘oku tau fiema’ú. Ko e lelei ko ē ‘a e fonuá ‘oku ‘uhinga atu ai e fakahoha’á pea tau pālōti

Sea Komiti Kakato: Ki’i fakamolemole pe ki he Feitu’ú na

Lord Nuku: Mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Hangē ko ē ‘okú ke fakamanamana’i au ke talamai ke u pālōti, ...

Lord Nuku: ‘Ikai mole ke mama’o

Sea Komiti Kakato: Pea ‘ikai ke mahino kia au ko e hā e me’a te u faí

Lord Nuku: Kole fakamolemole atu.

Sea Komiti Kakato: Ko e fo’i Lao ko ení ko e Feitu’ú na mo e Minisitā ko ení ‘a e Tokoni Palēmiá na’á mo me’a mai ke toloi e Lao ko ení. Pea fai mai mo hoku taimí ‘o a’u mai ki heni. Ma’asi ‘o e ta’u ní, o fai mai ‘o a’u mai ki he taimí ni. Pea kuo tau pehē kuo ‘asinisini. Ko e ngaahi fakakaukau ‘oku ‘omai ‘e he kau Fakafofonga ‘o e kakaí ‘oku tau pehē ko e lelei tahá ia ...

<010>

Taimi: 1635-1640

Sea Komiti Kakato: ... pea ko u pehē he fatongia e motu’á ni ke fai pē ā ke napangapangamālie.

Lord Nuku: ‘Ikai ko e kātaki pē Sea he’eku fakahoha’a atu lolotonga ho’o me’á. ‘Io pe’i me’a koe kae ‘uhí ka u toki fakahoha’a atu mo e anga ta’efaka’apa’apa atu ki he Feitu’u na.

Sea Komiti Kakato: ‘Ikai, me’a e Feitu’u na he ko hotau Fale pē ke tau feme’a’aki ka tau nga’unu ki ha me’a ‘e taha.

Lord Nuku: Sea ko e fokotu’u ē kapau ko e liliú ka ‘oku ‘ikai foki ke u ma’u heni ‘a e Tefito’i Laó ko e hā ‘a e ‘uhinga’i lea ko ē ko ē ki he ngofua ki he Tonga pe ko e muli. Ka ko e ‘uhinga ia ko ē ‘eku fakahoha’a atu ...

Sea Komiti Kakato: ‘Ai hake angé kupu ...

Lord Nuku: Pea ‘oku sai pe ia 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Ai hake angé ki he Lao ko iá ki he ‘Inivesi ko ē mei Mulí. ‘A ia ‘oku ‘i

ai e lao 'e taha ki he fekau'aki mo e me'a ko ia. Mou kātaki pē ki he kakai e fonuá 'oku nau me'a mai he, kae ki'i kumi hake he Falé ni koe'uhí ke me'a ki ai e Hou'eikí.

Lisi Fakangatangata, fika 'uluakí – ngāue fakapisinisi mo e tu'unga toutai fakakomēsialé kau ai 'a e toutai valu, taumāta'u 'i he potutahi 'oku loloto ange 'i he mita 'e 500. Toutai loloto kehe 'i he tahi 'oku 'ikai si'i hifo loloto 'i he mita 'e 100 mo e faama ika.

Lord Nuku: Sea.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e ngaahi lisi eni 'oku ...

Tokanga ke ma'u 'e he Tonga 'a e monū'ia kae 'ikai ko e muli

Lord Nuku: Sea ko e me'a ko ē na'e 'uhinga ki ai 'a e motu'á ni 'Eiki Sea he 'oku 'i ai 'etau koloa tukufakaholo ko e koloa 'a e Tongá. Pea 'oku 'i ai 'etau koloa 'oku vahe ki he Tonga totonú, 'oku 'ikai ke pehē ke vahe fakalukufua. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'a e 'uhinga atu ko ē 'anenai ki he faka'uhinga'i leá pe 'oku hanga 'e he faka'uhinga'i leá 'o talamai ko e Tongá 'oku totonú ki he kole ko ē ki he ngofua laisení.

Ko e me'a pē 'oku fai ki ai e 'uhingá pea kapau 'oku ngofua ki he Tonga mo e muli. Kapau ko e faka'uhinga'i leá ia 'oku 'ikai ke u tui ki ai. Pea kapau ko e me'a ia ko ē 'oku mou loto ke, 'a eni ko ē ke pāloti'í ka ko 'eku 'uhingá ke ma'u e monū'ia 'uluakí 'e he Tongá. Ko e 'uhinga ia ko ē 'eku fakahoha'a atú ki he 'uhinga ko ē **kuo pau ke foaki** pea fakalongolongo e laó ia 'oku 'ikai ke 'uhinga ia, ha taha pe ia. Ko e 'uhinga ia na'e fai atu ki ai ko ē 'a e fakahoha'á. Pea kapau ko homou lotó ia ka ko u loto au ia ke 'uhí ke 'oange 'a e monū'ia ki he Tongá. Ka ko e me'a pe ia 'oku fai ki ai e hoha'á ke fakapapau'i ke hangē he ko e monū'ia ko eni ko e ngaahi koloa ko eni ...

'Aisake Eke: Sea tapu ki he Feitu'u na ...

Lord Nuku: Ko e ngaahi koloa 'a e fonuá Sea.

Fakama'ala'ala Tongatapu 5 he kupu 4(1) Tefito' Lao 'Inivesi ki Muli

'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na ka u ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Nōpelé. Kupu 4 ko ē Tefito'i Laó, 'a ia ko e Tu'utu'uni foki ē. Ko e Tefito'i Lao ko ē e *Foreign Investment Act* 'a ia ko e ngaahi ngāue ko ē hū mai ngāue mei mulí, 'asi ia he kupu 4 (1) ko e Minisitā kuo pau ke ne fakapapau'i ko e 'ū lisi ko eni 'oku fakangatangata ko e ngaahi pisinisi 'oku tuku pe ia ki he Tongá, *Tongan investors*. 'A ia 'oku 'uhinga ko ē ki he me'a 'oku me'a mai ai ki ai 'a e me'a koe'uhí ko e 'uhingá foki ko 'etau 'ai e 'ū lisi ko iá ke 'ai pē 'ū me'a ia te tau pule'i. 'Ai pē me'a toki faka'atā, 'a ia ko e 'uhinga foki ia e lao ko eni. Fē me'a 'oku 'atā ki he Tongá mo e me'á 'oku 'atā ki he kakai 'oku 'ikai ko e Tongá. 'A ia ko e ki'i kupu eni fakamolemole.

Mateni Tapueluelu: Sea ki'i hoko atu pē mu'a, tapu mo e Feitu'u na 'i he tokoni ai. 'A ia 'oku 'uhinga ia Sea ko e, ko e faama mokohunú neongo 'ene fakangatangata 'oku 'atā ki he kau 'inivesi mulí ka kuo pau ke nau fakakakato 'enautolu 'a e ngaahi tu'utu'uni mo e founga ngāue ka 'oku kei 'atā pē. 'Oku 'uhinga pē 'ene *restrict* 'ana 'oku 'ikai ke ha'u hangatonu pē 'o tau'atāina. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi, 'a e founga ngāue mo e tu'utu'uni te nau fakakakato kae toki fakakakau'i he Minisitā ke, ke 'oange kia nautolu kā 'oku kau ia 'i he kei 'atā kia nautolu. 'Oku kehe ia mei he lisi...

Taimi: 1640-1645

Māteni Tapueluelu: ... tuku makehe, ko e tapu ‘aupito ia. ‘Oku ‘ikai ke kau ‘a e mokohunu ia mo e faama ‘i he lisi tuku makehe, ko e fakangatangata *meaning* ‘oku ‘atā kia nautolu kau mulí ka ‘oku pau ke fakakakato ‘a e ngaahi *condition* kehe, ko e ‘uhingá pē ke mea’i pē ‘e he komiti. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Mo’ale Finau: Sea ‘oku ou fie tokoni pē ki he Nōpele, ko e ‘uhinga foki ‘a e Nōpele ko fē fo’i kupu ko ē ‘e ‘alu ki he Tonga, ko e kupu ia ‘e pāloti ai. Ko e kupu ko ē ‘alu ki he mulí ‘ikai ke pāloti ia ai, ‘oku ou fakahā ki he Nōpele, ko e fo’i liliu ko eni ‘amautolu, ko e ‘alu ia ki he Tonga, ko e tu’uma’ú ko e muli ia, ko ia pē Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘E Hou’eiki, ko ho’omou faka’uhinga ia pea ‘oku tatau ‘a e ‘u tēpile mo e ni’ihi ‘i he tafa’aki ‘o e Hou’eiki Nōpele. Ka ‘oku kei tu’uma’u pē ‘a e fo’i lao ia mo e me’a ko ē ‘oku tohi mai ko ē ‘ō mai ‘e he Pule’anga. Ko e kongá ko ē ki he pehē ke u lava ‘o liliu ko e kole pē ki he Pule’anga pē te nau lava ‘o liliu. Ka ko ena ‘oku me’a mai ‘e he Pule’anga ia ‘oku nau laumālie pē ke tu’u pē ai he koe’uhi ‘oku tatau pē ia ki he taha kotoa, ka ‘oku ‘ikai ke ‘ai ke fakaaaoa ha taha ia ko ha ‘inivesitōa ke ha’u pē ia. Pea toe ‘i ai mo e faingamālie ma’a kinautolu ko ē ‘oku *SMA*, ko e tu’u foki ‘i he taimi ni e ‘u *SMA* ‘oku ‘ikai ke ngofua ke nau faama pea nau tuku atu ‘a e me’a mo’ui pē ko e ika ko ē ‘oku ‘i honau.

Fakamolemole pē hono fakalea ‘i he laó ko e ika, ka ‘oku ‘uhinga pē ia ki he me’a mo’ui kotoa ‘oku ‘i he ‘elia ko ia. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘o e faka’uhinga ‘a e Pule’anga ‘o e ‘aho ni, ke tau ‘ai pē ‘a e fokotu’u ‘oku mou ‘omai.

Fokotu’u ke toloi alea’i Tu’utu’uni ki he Faama Ika 2020

Māteni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē. ‘E laumālie lelei ‘a e Feitu’u na kau ‘oatu mo ha ki’i fakakaukau Sea. ‘Oku ou fokoutua hake au Sea ke u kole ange ki ho’o Komiti Kakato fēfē me’a ke tau toloi eni Sea, ‘i he ‘uhinga ko eni Sea. Ko e tu’utu’uni ko ē ‘oku lolotonga laumālie pē ia ‘i he taimi ni ‘oku ngāue foki ia ‘i he taimi ni, ko e ‘omai pē ia ke *confirm* pē ‘e hā ‘a e lau ‘a e Fale Alea ki ai, ka ‘oku lolotonga ngāue ia ‘i he taimi ni he ko e *Regulation*.

Na’a lava ke tau toloi mu’a Sea, ‘a e ngaahi me’a ko eni ka tau fakakaukau ki ai ‘i he vaha’a taimi ko eni, ko hono ‘uhinga he ‘oku mahino pē pāloti ia Sea, ka ‘oku ...

Sea Komiti Kakato: Na’a ku ‘osi kamata foki ‘anenai ‘etau feinga ke tau fakama’ala’ala ‘a e me’a ko eni, pea ‘oku mou me’a mai ke tau hoko atu, pea tau, ka u ki’i tuku atu, ki’i me’a hifo koe te tau ‘ai ‘eni kuo haafe ‘a e 5, tā ko ē ‘e toloi ka tau tō atu tautolu ‘o loloto atu ange fau, ka ‘oku pule pē moutolu, pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku mou laumālie ki ai.

Fokotu’u Tongatapu 8 pāloti’i e Tu’utu’uni ‘oua toe toloi

Vaea Taione: Sea kātaki, ‘oku ou fokotu’u atu ‘e au ke tau pāloti ka tau ‘osi, kae ‘oua ‘e toe toloi he ko e ‘osi eni ko e ‘alu eni ke mei haafe ‘a e 5 Sea, ke tau lele he heni, ko ‘eku fokotu’u atu pē ia ‘a’aku Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakamolemole pē Fakafofonga ē, mālō koe’uhi ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u ke toloi ‘oku ‘i ai ha poupou ki ai. (ne poupou).

Pāloti’i ‘o ‘ikai tali ke toloi alea’i Tu’utu’uni ki hono Pule’i Faama’i Ika

Ko ia ‘oku loto ke toloi ‘a e lao ko eni pea fakahā loto ki ai hiki ‘a e nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘UhilamoeLangi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, loto ki ai ‘a e toko 6 Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke toloi fakahā loto hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā he Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto Fonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Havea Tu’iha’angana. ‘Ikai ke loto ki ai ‘a e toko 11.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Fakafofonga ‘e fai pē ki he’etau tu’utu’uni ‘a e tokolahi ē fakamolemole atu ki he Feitu’u na. Ko ho’omou fakatonutonu hā ho’omou me’a ke fakatonutonu ka tau, ‘e hoko atu pē ‘a e pāloti ke fakatonutonu. Poupou.

Pāloti’i ‘o tali Tu’utu’uni ki he Faama’i Ika 2020 & ngaahi fakatonutonu

Ko ia ‘oku loto ki he fakatonutonu ko eni, fakahā loto mai hikinima.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a ‘Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 8 ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai ‘i he founa tatau hiki nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakaloto Fonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘ikai ke loto ki ai’ a e toko 11.

Sea Komiti Kakato: Hou’eiki ko ‘etau tu’utu’uni, pea fakamolemole pē kia kimoutolu ko e founa pē ‘e ngāue’aki ‘e he kau Sea kae vave ke tau nga’unu. Ka ‘oku hā pē me’a ‘oku ke ‘osi me’a ‘aki ‘oku lekooti ia ‘i he Fale ko eni, ‘i ai ha ‘aho ‘e toe hoko atu ‘a e lao ni ‘e toe foki mai pē, tā ‘oku mo’oni pē ...

<005>

Taimi: 1645-1650

Sea Komiti Kakato: ... ni’ihi na’a nau pāloti he ‘aho ko ia. Ko ia ‘oku loto ke tali e lao ko eni fakahā loto ki ai e hiki hono nima mo hono ngaahi fakatonutonu.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā ki Muli,

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana loto ki ai e toko 11.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai e hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘ikai ke loto ki ai e toko 8.

Sea Komiti Kakato: Mālo Hou’eiki kuo tali e fo’i lao ko eni, ko u pehē mu’a ke tau toloi ki he Monite tau mālōlō he ki’i fo’i puputu’u ko eni ki’i ‘ova mai ko eni ki he haafe e nima, he ka tau toe hoko atu ‘e ‘i ai ‘e ni’ihi ia te nau hanga ‘o tafulu’i e motu’a ni.

Mateni Tapueluelu: Sea.

Sea Komiti Kakato: ‘Io.

Fokotu’u ke alea’i mo e Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai 2020

Mateni Tapueluelu: Fakamolemole ‘Eiki Sea ko ē ‘oku pou pou mai e Hou’eiki Fakafofonga ia kapau ko e item pē ‘e taha ‘oku toe 4.4 na’a lava ai pē ‘o faka’osi he efiāfi ni.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e 4.4 fakahā loto ki ai hiki ho nima

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole atu pē ki he Feitu’u na. Ko e ‘uhinga ‘a e Hou’eiki Fakafofonga pe ‘e lava ‘o ‘ai ki’i miniti ‘e 5 ke alea’i nounou ai pē mo ē ia Sea he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u ‘isiū foki ia ai. Ko e ‘isiū ē ia he ...

Sea Komiti Kakato: Ko e hā leva e ‘isiu ki he ...

Mateni Tapueluelu: 4.4 Sea.

Sea Komiti Kakato: Ki he 4.4

Mateni Tapueluelu: Ko ia. Ko e ngaahi toutai.

Sea Komiti Kakato: Vaka Toutai.

Mateni Tapueluelu: Ko ia Sea.

Mo’ale Finau: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Ko e kupu ia ko ia ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u loko me’a ia fēfē fau ia. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea ko ‘etau ... ‘oku mau ‘osi loto mautolu ke paasi ka tau pāloti tautolu ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fokotu’u pea pou pou. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e 4.4 ‘a e Komiti Lao mo e Komiti Tu’uma’u ki he Ngoue fekau’aki mo e Tu’utu’uni Fika 4/2023.

Lord Nuku: Sea kātaki pē Sea. Ko hai ‘oku Sea he komiti ko eni.

Sea Komiti Kakato: Ko 11.

Lord Nuku: Ke ki'i fakama'ala'ala mai na'a ko ha me'a eni ia 'e 'ave ai tautolu ia 'o fakatau ka tau pāloti tautolu.

Sea Komiti Kakato: Ko e me'a ko eni na'e 'osi faipē hono fakama'ala'ala pē 'i he Fale Alea pea tukuhifo ko ē ki he Komiti Kakato.

Lord Nuku: 'Ikai ko e anga pē ia 'a e fakahoko atu.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai 'Eua 11 ki'i fakama'ala'ala mai ka tau pāloti.

Taniela Fusimālohi: 'Io Sea na'e 'osi fai foki 'a e tālanga ia heni 'o fekau'aki pē ia mo e fakamavahevahe'i ko ē 'a e fatongia e Minisitā mo e fatongia ko ē *CEO* ki hono foaki 'o e ngaahi laiseni, kapau ko e ...he ko u tui na'a tau kamata'aki 'a e lao ko eni pea toki faka'osi mai ki he Lao ko ē 'o e Faama Ika 'i he talanoa ko ia?

Sea Komiti Kakato: Me'a mai e Feitu'u na he me'a ko ē na'a mou me'a mai mo ia ko e lao ko eni 'oku fiema'u he 'Eiki Nōpele ke ne mea'i 'e 'Eua.

Taniela Fusimālohi: Ka ko e kole eni ki he kau Kalake ke nau ki'i foki ange ki he'etau lekooti. Ko u tui ko e lekooti ia na'a tau 'osi fou mai tautolu ai pea tau toki ha'u ki he Lao ko eni 'o e Faama Ika, he ko e 'isiu lahi ia heni Sea ko e foaki laiseni. Ko e foaki laiseni ko e fakakakato ko ē 'o e laiseni pea 'oange ko e me'a 'a e *CEO*. Ko e tukuange ki ai ko e kongā ia 'o 'enua ngāue mo e potungāue ko e Minisitā ko 'ene fakangofua 'e ia ke hū mai e ngaahi vaka muli 'o ma'u laiseni. Na'e pehē ke tukuange pea na'e 'i ai 'a e 'elia ia na'e pehē te na toki talanoa naua ki ai pea toki 'oange 'a e laiseni pea na'e fiema'u ke fakakehekehe'i ke makehekehe.

Sea Komiti Kakato: Fēfē 'Eiki Nōpele. Na'e 'osi faipē 'a e fakama'ala'ala.

Lord Nuku: Fakaongoongo atu pē au ia ki he Sea, he koe'uhī ko e me'a kotoa foki pē ko e hā e me'a ko ē te ke laumālie lelei ki ai, he ko 'etau ngāue foki ko eni koe'uhī 'oku fai'aki 'ene fiemālie pea fai'aki 'ene pāloti. Pea ko e 'uhinga pē ia 'eku kole pē au ke fakama'ala'ala mai tau fai'aki pē 'a e me'a 'a e Feitu'u na.

Sea Komiti Kakato: Kapau 'e fai 'eku fiemālie...

<007>

Taimi: 1650-1655

Sea Kōmiti Kakato : ...na'a ku kole atu ke toloi ka 'oku fokotu'u mai 'e he kau Fakafofonga ke tau hoko atu pē miniti pē 'e 5 ka tau pāloti ke 'osi. He kapau 'e 'ai ki he'eku fiemālie 'a'aku ia na'a ku tuku pē au 'anenai, ka ko e 'oatu eni ke mou fiemālie. Me'a mai angé ko e 'uhinga ke fiemālie 'a e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua.

Taniela Fusimālohi : 'Ikai ko 'eku kolé Sea ki he kau Kalaké ke nau foki ange ki he'etau Miniti ko ē fakamuimui tahá pē na'e 'osi fai e tālanga ki he Lao ko eni pē 'ikai. He ko 'eku

manatu'i pē ko e talanoa na'e fai ia hení ko e talanoa ki he laiseni, ke fakakehekehe'i 'i he lēvolo ko ia 'o 'emau Kōmiti, pea na'e 'omai 'aki 'a e ngaahi fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Fakafofonga, ko moutolu kapau 'e pehē te tau 'alu fakakupukupu koe'uhi pea fai ai e tālanga. Ki hono faama'i...

Taniela Fusimālohi : 'A ia ko e laiseni ko e lau eni ko ē ki he laiseni ko ē ngaahi vaka toutai. 'A ia ko 'emau lipooti 'amautolu ia na'e 'ō mai pea mo e ngaahi fakatonutonu ...

Sea Kōmiti Kakato : 'Osi mahino e lipooti pau ke lau ia 'i Fale Alea.

Taniela Fusimālohi : Pea mo e ngaahi fakatonutonu ko ē na'a mau fai ko ē 'i he Komiti. Kae ki'i 'alu ange pē 'e kau Kalake ki he Tefito'i Lao pē na'e *highlight* ai e ngaahi fakatonutonu ko ia na'a mau hanga 'o faí. Ko u tui pē mahalo na'e *highlight* pē ia ai.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fakamā'opo'opo 'a ia 'oku fakamo'oni ai e Feitu'ú na ē 'i he Komiti. Hili hono fakamā'opo'opo 'e he ongo Komiti 'a e ngaahi fakatonutonu na'e fokotu'u atu ki he Potungāue Toutai na'e toe fakahoko ai hono vakai'i 'i he fakataha 'a e ongo Komiti mo e Potungāue 'o fakapapau'i 'a e ngaahi fakatonutonu. Na'e vakai 'a e ongo Komiti ki he ngaahi fakatonutonu kuo tuku mai mei he Potungāue Toutai 'i he'ene fengāue'aki mo e 'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale pea 'oku 'oatu ai 'ena 'o fokotu'u 'o anga pehé ni:

Ke tali 'a e ngaahi Tu'utu'uni Fika 3/2023 Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020 fakataha mo e ngaahi fakatonutonu 'oku tuku atu 'i he Fakalahi 1 'o e Lipooti ni.

Ko e Fika 2 tali 'a e Lipooti Fika 1/2023 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Lao 'o e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue & Toutai. 'Oku fakamo'oni ki ai e Feitu'ú na.

Taniela Fusimālohi : Ko ia Sea. Ko 'eku 'ai pē 'aku ia ke fakapapau'i 'aupito pē kapau ko e fakatonutonu ko eni 'oku *highlight* 'oku to'o e Minisitā kae fakahū e CEO pea ko u tui ko e 'u fakatonutonu mahu'inga pē ia. Pea kapau ko ia, ta kuo tau lelei 'i he fo'i Lao.

Sea Kōmiti Kakato : 'E ngofua ke tohi kole ki he Minisitā ha taha 'oku 'i ai ha'ane laiseni pē fakamafai kuo foaki 'e he Minisitā 'i he ngaahi Tu'utu'uni ko eni ke fakafo'ou 'a e vaha'a 'o e taimi 'o e laiseni pē fakamafai ko ia.

Si'i (2) 'e ngofua ke tohi kole ki he 'Ofisa Pule Ngāue ha taha 'oku 'i ai ha'ane laiseni pē ngofua kuo foaki 'e he 'Ofisa Pule Ngāue 'i he ngaahi Tu'utu'uni ko eni ke fakafo'ou 'a e vaha'a taimi 'o e laiseni pē ngofua ko ia.

Kuo pau ke fakahoko 'a e Tohi Kole kotoa pē 'o fakafo'ou 'o hangē ko ia 'i he Tu'utu'uni Si'i 1 mo e 2 fakatou'osi 'i 'olunga 'i loto 'i he 'aho 28 kimu'a 'i he ngata 'a e 'aonga ..'A ia ko e fo'i kupu 1 pē mo e kupu 2.

Taniela Fusimālohi : 'A ia kuo mahino 'a e kupu ia ko eni pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi kupu ki he taimi ko ia 'oku foaki ai 'a e laiseni ki he ngaahi vaka muli ē. Ko e fo'i me'a mahu'inga ia na'e fai ki ai ko ē e tokangá, ko e foaki 'a e laiseni ki he ngaahi vaka muli pea mo e ngaahi vaka fakalotofonuá.

Tokanga ki he kupu ko hai 'oku ne foaki 'a e laiseni toutai 'i he Tu'utu'uni

Sea Kōmiti Kakato : 'I he tānaki atu ki he ngaahi tu'unga kehe ala ngāue'aki, 'a ia 'e ala hilifaki mei he taimi ki he taimi, kuo pau ke fakatatau 'a e laiseni vaka toutai mulí 'oku ngāue fakalotofonua pē, ko ha laiseni vaka toutai muli 'i he ngaahi makatu'unga ko eni. 1(a)...

<008>

Taimi: 1655-1700

Sea Komiti Kakato: ... kuo pau ke toki ngāue'aki pē 'a e vaka 'i he ngaahi toutai ko ia pea lolotonga 'a e ngaahi vaha'a taimi ko ia pea 'i he ngaahi 'elia ko ia 'o hangē kuo fakamahino 'i he laiseni.

Ko e me'a ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Fakafofonga 'e kau ngāue 'ohake angé kongá ko ē ko hai 'oku ne foaki 'a e laiseni? **Pau ke 'oatu he taha fakalele vaka 'a e vaka toutai mulí 'a e vaká 'i ha taulanga kuo vahe'i he 'Ofisa Pule Ngāue ke fakahoko 'a e sivi. Ko e me'a pē eni ia ke fekau'aki mo e 'ū sivi mo ha ngaahi tu'utu'uni mo e tu'unga ki he'ene laiseni toutai kimu'a pea 'oatu 'ene laiseni ke toutai 'i he ngaahi tahi toutai 'anga.**

Lord Nuku: Sea ko u tui ko e me'a ko eni ki he kole laisení ko u tui 'oku 'osi mahino pē ia 'a eni ko ē na'a tau paasi 'anenai ni. Ko e me'a ko ē na'a mau 'uhinga ki ai Sea 'a e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a atu ki he Sea 'o e Komiti ko eni 'a eni ko ē na'a ke me'a mai ki ai ki he mafai 'oku foaki he vaka toutai mulí mo e vaka toutai fakalotofonua he ko u tui au 'oku tonu ke 'oange mafai totonu lahi tahá ki he Tongá. Toki me'a ia 'a'ana ha'ane kumi mai hano, ha'ane nō pē ko ha'ane hā ka koe'uhí ko e me'a ia ko ē 'oku fai ki ai 'a e hoha'á ia ko e hangē ko e me'a ko ē na'a ke talamai na'a ke me'a mai ki ai na'e fuoloa ho'omou feme'a'aki 'o fekau'aki mo e vaka mulí mo e vaka Tongá. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a Sea pea kapau kuo mou 'osi hanga 'e moutolu 'o fakama'ala'ala mai ke 'oange pē ki he vaka mulí ko e me'a ia te tau fou ki ai Sea.

Tui ko e laumālie 'o e fakatonutonu ke foki ki he Pule Ngāue pe CEO mafai ki he foaki laiseni

Taniela Fusimālohi: Ko ia he kapau ko e ngaahi fakatonutonu ko eni 'oku hā heni ko e ngaahi me'a ia ko ē na'e fai ko ē ki ai e talanoa 'i he 'i he komiti. Pea ko u tui ko e laumālie ia 'o e fakatonutonu ke fakafoki ki he 'Ofisa Pule Ngāue hono hono tokanga'i 'o e laiseni.

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Ko ia. Sea ka u ki'i tokoni atu. Na'e ...

Sea Komiti Kakato: Me'a mai.

'UHINGA KI HE FELOTOI TO'O MAFAI FOAKI LAISENI MEI HE MINISITA KI HE CEO

'Eiki Palēmia Le'ole'o: Na'e to'o 'a e 'a e laiseni ko ē ha vaka muli 'oku ha'u kole laiseni ke toutai 'i Tonga ni. Na'e 'alu e mafai ia ko ia ki he Minisitā pea na'e fai e felotoi mo e 'Ofisi 'Ateni Seniale pea pehē pē ki he 'Ofisi e Toutai ke holo hifo ia ki he CEO koe'uhí ka fie *appeal* ha taha 'oku 'atā 'a e Minisitā ke ne fai 'a e ngaahi me'a ko ia mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea ka u ki'i tokoni atu ai pē ai Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu 4.

Mateni Tapueluelu: ... Feitu'u na Sea pehē ki he komiti 'e Sea ko e ko e kupu ko eni 'oku tokanga atu ki ai 'a 'Eua 11 ko hono foaki 'o e ngaahi laiseni toutai lolotonga pea ko e kupu ko ē hono foaki 'o e laiseni toutai loloto 'o e ngaahi vaka muli ko ia pē ia 'oku 'asi 'i he tu'utu'uni ke foaki ia ki he 'Eiki Minisitā 'i ha sila. Ko e toenga 'o e ngaahi laiseni ia 'oku foaki ia ki he, foaki ia ki he *CEO*. Pea ko e anga ko ē 'o e fokotu'u na'e fai atu ia ke fakapapau'i pē mu'a 'e faaitaha 'a e ngaahi foaki laiseni ke foaki pē ā 'e he *CEO* kau ai e ngaahi vaka toutai loloto mei muli ko hono 'uhinga pē ka fai e tangi hangē ko e me'a ko ia 'a e 'Eiki Tokoni Palēmia ko e tangi atu ki he Minisitā. 'A ia ko e kupu ia na'e fai ko ē kole ko ē ke ke fakatonutonu pea kapau na'e fakatonutonu ia Sea mau fiamālie kimautolu ia. Ko e kupu pē ia na'e fai ki ai e tokanga. Mālō Sea.

Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea kapau ko e ko e, ko e ngaahi fakatonutonu ko eni 'oku ha'u fakataha ia mo 'emau lipooti na'e 'ikai ke toloi pea 'oku 'ikai ke u tui na'e toe ue'i ha me'a ia hangē ko e me'a ko eni 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Palēmia Le'ole'o na'e 'i he 'Ateni Seniale na'e me'a pē mo ia 'i he ngaahi fakataha 'o kau ai 'a e 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni kuo fakahoko. Pea kapau ko e ngaahi me'a ia 'oku hā ko ē he ngaahi fakatonutonu ki'i tu'u ange ai kātaki ...

Sea Komiti Kakato: Ko e kupu 20 ē laiseni hū atu he ika faama kuo pau he 'ikai ke 'i ai ha taha te ne hū atu ha ika faama pē koloa ika faama 'o ka 'ikai 'i ai ha'ane laiseni kuo foaki he *CEO* he *CEO*.

Taniela Fusimālohi: Ko ia ko 'eku sio ko eni he ngaahi ki'i *highlight* angé ke kulokula 'a e me'a 'a e ngaahi me'a ko ia 'io. Ko ia ko u tui ko e ngaahi fakatonutonu pē eni ia na'a mau fakahoko ko ē ...

<009>

Taimi: 1700 – 1705

Taniela Fusimālohi: ... 'i he me'á, 'o fakatatau pe ki he anga ko ē 'emau fakakaukau ko ē 'Ofisa Pulengāué 'a ē 'oku hā ko eni he me'á ko hono fatongia totonú ke fakakakato e ngaahi laiseni pea foaki. Ko ia, 'a ia ko e ngaahi tangi leva ē, 'e tangi leva 'a e tokotaha ko ē 'oku mamahi, tangi ia ki he Minisitā koe'uhí ko ha me'a 'okú ne ongo'i 'oku mamahi ai 'i he ngāue ko eni 'oku fakahoko 'e he 'Ofisa Pule Ngāue 'a ia ko e *CEO* ia. Pea ko u tui pe Sea ko e laumālie eni ia 'o e ngaahi fakatonutonu ko eni 'oku hā mai pe ia he 'emau lipooti. 'Oku 'osi solova pe ai 'a e me'a na'e fai ki ai e tokangá 'i he foaki laiseni mo hono fakakakató. Ko e me'a 'a e *CEO* pea mo e Potungāué ke fakakakato. Koe'uhí ko e ngāue fakatekinikale pe ia.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku fakahoko mai 'e he Sekelitali 'a ia ko e kupu 16 mo e kupu 23 ē.

Taniela Fusimālohi: Ko ia

Sea Komiti Kakato: 'A ia na'a mou fai ko ē hono fakatonú pea ko ena kuo 'osi fakatonutonu ē

Tui 'Eua 11 kuo tūkunga malie ngāue Komiti ki he Tu'utu'uni ki he Laiseni Vaka Toutai

Taniela Fusimālohi: Ko ia, 'a ia ko e kupu 16 leva ia ki he tangi ke 'oua 'e movete 'a e *process* 'o kongā e 'ai laiseni ia ke fai 'e he Minisitā pea kongā ke fai 'e he 'Ofisa Pulengāué. Kae 'ai

fakasitepu leva 'oku 'i ai e *process* lelei kau ai e 'aho 'e 14 ko ena 'oku fokotu'u ko ē ke fai ai 'a e ngāue ko ē ki ha tangi. Pea kapau ko ha tu'utu'uni 'a e 'Eiki Minisitā pea fai e tangí ia ki he Kapinetí. Pea kapau 'oku kei ta'efiemālie 'oku 'ikai 'asi ia he Kupu e Laó kae 'alu leva ia ki he Fakamaau'angá mo e tafa'aki 'o kumi ai 'a 'ene totonú.

Sea Komiti Kakato: Ta ko ia 'oku fakahoko mai pe 'e he Sekelitalí ko iá. 'A ia ko e kupu 16 mo e kupu 23 'a e fiema'u ko eni na'e fiema'u 'e he Feitu'ú na mo e Komití ke fai e fakatonutonú

Taniela Fusimālohi: Ko ia

Sea Komiti Kakato: Ko e ngaahi fakatonutonú pe ena 'oku 'oatú

Taniela Fusimālohi: Kapau ko ia ia Sea ko e ngaahi fakatonutonu pe na'a mau lele 'i he Lao ko ē mahalo na'a mau fakataha 'e 3 pe 4 'o vete 'a e ngaahi fakapona ko ē na'e fai ki ai e tokangá. Pea na'e 'atā pe ia ki ha taha e kau Fakafofongá ke me'a mai ki ai. Pea ko u tui kuo ne tūkunga mālie, ko ia. Ko ia 'e Sea ko ē kuo tūkunga mālie pea ko u tui ka tau ka toe lele ai 'oku 'ikai ke u tui au 'e toe 'i ai ha fakatonutonu ia 'e fai he kuo tūkunga mālie. Pea ko u

Sea Komiti Kakato: 'Ai pe ia ke toe 'i ai pe mo ha fakatonutonu, 'oua to e 'ai ke fu'u haohaoá

Taniela Fusimālohi: Kaikehe Sea ko e me'a pe ia e Feitu'ú na ka ko e anga e vakai 'a'aku ki ai ia. Kuo maau 'emau ngāue he na'e lele 'a e fakatahá ia 'o ki'i lahilahi pea ko e 'ū 'isiu lalahi pe ē na'a mau sio ai he tefito'i Lao ko ení. Ka ko u tui kuo tūkunga mālie pea ko e tuku atu pe ki he Feitu'ú na mo fokotu'u atu ki he Falé ke tau tali ā kapau kuo tūkunga mālie.

Lord Nuku: Sea, ko u pou pou atu ta ko ē kuo mahino, na'e 'uhinga pe hono 'eké ke ne fakama'ala'ala tefito'i fatongia na'a nau faí pea ko eni kuo mahino mai pea kuo tuku atu pe ki he Feitu'ú na hono mamafá mo hono ngaahi me'a kotoa.

Sea Komiti Kakato: 'Oua fa'a tuku maí he na'a faifai kuo pāloti ka ke faka'ilo 'e he Feitu'ú na ia e motu'á ni.

Lord Nuku: Mālō Sea

Pāloti'i 'o tali Tu'utuni ki he Laiseni Vaka Toutai & ngaahi fakatonutonu

Sea Komiti Kakato: Fokotu'u pea pou pou 4.5 ko ia 'oku loto ke tali fakataha mo e fakatonutonu, fakahā loto ki ai hiki e nima.

Kalake Tepile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei

Sea Komiti Kakato: Kātaki ē ko e 4.6 ē 'ikai ko e 4.5

'Eiki Palēmia Le'ole'o: 4.4 'Eiki Sea

Kalake Tepile: Tu'ivakanō

Sea Komiti Kakato: Ue fakamolemole

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Ko e 4.5 ia ko e

Sea Komiti Kakato: 4.4

‘Eiki Palēmia Le’ole’o: Fokotu’u faka-Fale Alea

Sea Komiti Kakato: Ko e me’á he ‘oku fetongitongi holo e, 4.4, ko e me’a ko e Hou’eiki Nōpele mei ‘Eua, fu’u lahi ‘ene nofo ‘o fakatokanga’i e motu’á ni. Pea kuó te hē, pea kapau ne tau pālōti tautolu ia ‘i he 4. me’a ‘oku ‘ikai ‘uhinga ia ki ai. Ko e 4.4 ko ia ‘oku loto ke tali ia, fakahā loto ki ai hiki e nima

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai e toko 17

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakahā mai e founga tatau, hiki nima

Kalake Tepile: ‘Ikai ha fakahā loto pehē

Sea Komiti Kakato: Mālō, Hou’eiki ko ‘ene lava ia ‘a e Lao ko iá

Fokotu’u ke toloi ‘a e Fale Alea

Mo’ale Finau: Sea, fakamolemole pe Sea hūfanga pe he laumālie e ngāue feilaulau ‘a e Feitu’ú na. Sea ko u fokotu’u atu mu’a Sea ke tau toloi mu’a koe’uhí ‘Eiki Sea kae tukuange e kau Fakaofofonga ko ē ‘oku kaunga ki ai e ngaahi līpootí ke nau me’a ‘i Falé ni pea mahu’inga mālīe leva ‘etau ngāué ‘e Sea, ko ia ko u fokotu’u atu Sea, mālō.

Toloi alea’i Fokotu’u faka-Fale Alea ‘a Tongatapu 4

Sea Komiti Kakato: Sai pe, tuku pe ke ‘ai pe ‘eku laú ē he ko au ko u Seá ē. Ko e fokotu’u faka-Fale Alea Fika 3, Tongatapu 4. Hā ha’o me’a ki he fokotu’u faka-Fale Alea 4.5.

Mateni Tapueluelu: ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai e naunau...

<010>

Taimi: 1705-1710

Mateni Tapueluelu: ... e naunau ‘a e motu’a ni fekau’aki mo e fokotu’u ko ení, ko u kole atu pē ‘e lava mu’a ke toloi, toloi e ‘asenita ko iá.

Sea Komiti Kakato: Toloi pē.

Mateni Tapueluelu: Ko ia, lava toloi ki he ta’u fo’ou, mālō Sea.

Fokotu’u ke toloi ngaahi ‘asenita kehe e Fale Alea

Sea Komiti Kakato: Ko u fokotu’u atu ke toloi pea mo e ‘Ofisi Palēmiá ‘oku ‘ikai ke ‘i heni e, ‘a ia ko e 4.6 ia.

Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko e 4.5 ‘oku ‘i ai foki ‘a e *consultation* ‘oku fokotu’utu’u ‘e he Komiti Laó ki he ‘ū Lao fekau’aki mo e Filí na’e ‘osi fou mai ia ‘i he Falé ni. Ka ko e me’a pē ki he Fakafofongá pe ‘oku kau eni ai he ‘alu ki ai he ko e *consultation* ko eni ‘oku kamata pe ia ‘i Sanuali, konga kimui ‘o Sanuali ‘o lele ai. Koe’uhí na’a tō, na’a tō kehe eni ka ko e me’a eni ‘oku fekau’aki pea mo e filí.

Sea Komiti Kakato: Sai pē ko ena ‘oku toloi. Mo toki feme’a’aki ‘i tu’a mo e Fakafofongá ē. Ko e Lipooti Fakata’u e ‘Ofisi Palēmiá, toloi mo ia ē. (*Na’e ‘i ai ‘a e pou pou mei he Hou’eiki Mēmipá.*)

Lipooti Fakatau e Potungāue *MEIDECC*, Lipooti Fakata’u Potungāue ki he Ngaahi Pisinisi mo e Pule’angá 2021-2022, hā hono ‘uhinga e me’a ‘oku toloi ai eni? Palēmiá ia? Mou me’a mai ko hai e Minisitā he ‘oku ‘ikai ke u lave’i ko hai fua ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ko eni.

Fakamatala Fakata’u ki he Potungāue Tāmata Afí mo e Me’a Fakafokifā ‘a Tongá, Palēmiá pē mo ia, toloi mo ia ē.

Hou’eiki ko u tui au ia ko ‘ene lavá ia ē. Ko ia ‘oku loto ke toloi kotoa ‘a e ngaahi me’a ko eni fakatatau mo ‘etau kupu onongofulu tupu ‘o fekau’aki mo e me’a kotoa pē ‘oku pau pē ke toloi. Fakamolemole pē nau sio ki he kupú pea ‘oku fakahoko ‘e he, talamai ‘e he kupú kia mautolu kuo pau pē ke pāloti’i e me’a kotoa ē.

Ko u toki fakatokanga’i e me’a ko iá, ko ia ‘oku loto ke toloi, fakahā loto ia hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Eke, Kapelieli Lanumata, Mo’ale Finau, Veivosa Taka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko 15.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke toloi ‘a e ngaahi fakamatala fakata’u ko eni koe’uhí ko e ‘Eiki Minisitā ko iá ‘oku mama’o mei Tongá ni, fakahā loto ki ai.

Kalake Tēpile: ‘Ika ke loto ki ai e ‘Eiki Palēmia Le’ole’ó, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Ika ke loto ki ai e toko ua.

Sea Komiti Kakato: Hā e ‘uhinga ‘oku mo ta’eloto ai mouá? Hou’eiki ko u fakamālō atu ko e lava ia ‘etau ngāué. Mālō homou kei me’a hení ka tau liliu mu’a ‘o Fale Alea kae hoko atu ‘etau ngāué. **Liliu ‘o Fale Alea.**

(*Na’e liliu ‘o Fale Alea.*)

Lipooti ngāue kuo lava mei he Komiti Kakato ‘i Fale Alea

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea e Fale Aleá, fakatapu atu ki he Palēmia Le’ole’ó kae ‘uma’ā e Hou’eiki Minisitā, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga Nōpelé, fakatapu ki he kau Fakafofonga e Kakaí kae ‘uma’ā kotoa kotoa pē kimoutolu ‘oku me’a mai he ngaluopé.

‘Eiki Sea ko ‘ene lava kotoa eni ‘a e ‘asenita ‘oku ‘omai ki he motu’á ni ‘o fekau’aki pea mo e ‘ū *annual report* na’e tukuhifo ki he Falé. ‘Eiki Sea ko e ‘anenaí ko u ki’i fakamanatu pē mu’a

ke tau kamata mei he Lipooti Fakata'u e Potungāue Mo'uí na'e te'eki ai ke fai hano pāloti'i 'a e lipooti ko ení. Pea hoko atu ai pē ki he 4.3, mou ki'i tokanga mou ki'i tokoni mai pē ki he, 'io ko e 4.2 'Eiki Sea 'oku toloi pea na'e tali pe ia 'e he kau Fakafofongá mo e Fale 'eikí. 'A ia 'oku kau ki ai pea mo e 4.5, 4.6 toloi mo ia, 4.7 toloi mo ia mo e 4.8 toloi mo ia kae pehē ki he 4.9, makatu'unga pē 'Eiki Sea ko e ni'ihi 'o e Hou'eiki Minisitā 'oku 'ikai ke me'a heni ka 'oku kau ai pea mo e Lipooti ko ē 'a e 'Atitá.

'Eiki Sea ko e 4.4 pea mo e 4.3 'Eiki Sea na'e tali ia 'e he Komiti Kakató pea ko u fakafoki kotoa kotoa atu ki he Feitu'u na ke fai ha tali ki ai feme'a'aki ki ai 'Eiki Sea fakataha mo e 4.1. Ko e 4.1 ko e Potungāue Takimamatá kātaki pē 'Eiki Sea. 'A ia foki fu'u lahi e ngāué 'Eiki Sea pea kuo fetō'aki e ...

<002>

Taimi: 1710-1715

Lord Tu'ilakepa: ... 'ete fika, kuo te puna ki he fika muimui, pea ko eni ko u toe foki ki he fika kimu'a, ka ko hono fakakātoa fakamā'opo'opo 'e he Feitu'u na he 'oku kei si'i ange foki 'a e Feitu'u na 'i he motu'a ni. Ka ko u foaki atu ki he Feitu'u na ke fai ho'o tu'utuuni ki he ngaahi lipooti pea mo e ngaahi fo'i lao ko eni kuo 'osi tali 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Kātaki pē Sea Komiti Kakato, ko e 'u lipooti ko eni na'e tali na'e tali mo ha ngaahi fakatonutonu, pē 'oku tali kakato pē 'u lipooti 'i hono fakahū mai.

Lord Tu'ilakepa: Sea kapau te ke me'a hifo ki he lipooti ko ē ki he lao ē, lao ko ē fekau'aki pea mo e 4.4, na'e 'i ai 'a e ngaahi fakatonutonu ai, 'oku ou fokotu'u atu ke tali mo e ngaahi fakatonutonu ko ia 'Eiki Sea. Pea ko hono 'ai pē 'e taha 'Eiki Sea, tali pē mo e 'i ai 'a e ngaahi fakatonutonu mo e 4.3 na'e 'i ai mo e fakatonutonu ai. Ka ko e 4.3 'e 'Eiki Sea 'oku, mo e 4.4 'Eiki Sea, tali mo e fakatonutonu ko ia 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Ko ia, fakatokanga'i ange, mālō Sea 'o e Komiti Kakato. Hou'eiki te u kole atu pē ke tau, te u lau fakalukufua atu pē ka tau pāloti'i tu'o taha pē, fakataha mo e ngaahi fakatonutonu.

Pāloti 'o tali Lipooti Fakata'u Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi

'A ia tau kamata pē mei he 'asenita fika 4.10, 'a ia ko e Līpooti Fakata'u 'a e Potungāue Ngaahi Ngāue Lalahi, 2021/2022 'a ia na'e fai 'a e ngāue ki ai 'aneafi, pea kuo fakafoki mai ki he Fale Alea ke tau pāloti'i.

Lord Tu'ilakepa Ko ia, ko e 4.10 ia 'oku 'osi tali ia Sea na'e 'i he Fale Alea 'anenai, ko e 4.11 pē 'Eiki Sea 'oku te'eki ai ke ... ko e 11 pē 'Eiki Sea.

Pāloti 'o tali Līpooti Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui ki he ta'u 2021

'Eiki Sea: *Ok.* Ko ia kātaki, ko ia ko eni 'oku fakamanatu mai 'e he Kalake kuo 'osi tali 'a e 4.10 ka na'e ngalo ke pāloti'i 'a e 4.11, 'i he'ene pehē 'oku ou kole atu ki he kalake ke tau pāloti'i 'a e Līpooti Fakata'u 'a e Potungāue Mo'ui ki he ta'u 2021, ko ia 'oku loto ke ne tali 'a e lipooti ko eni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu

Eke, Kapelieli Lanumata, Mo'ale Finau, Taniela Fusimālohi, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto kotoa ki ai 'a e Hou'eiki heni ko e toko 19.

Pālōti 'o tali Līpooti Fakata'u ki he Potungāue Takimamata 2021/2022

'Eiki Sea: Mālō tau hoko atu leva ki he 4.1 'etau 'asenita, ko e Līpooti Fakata'u ki he Potungāue Takimamata, 2021/2022, ko ia 'oku loto ke ne tali 'a e līpooti ko eni, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea loto ki ai 'a 'Uhila mo e Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Mo'ale Finau, Taniela Fusimālohi, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Oku loto ki ai 'a e toko 18.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he Līpooti 'a e Potungāue Takimamata, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'oku tali 'a e līpooti ko ia, tau hoko leva ki he 4.2 'a ia 'oku toloi 'e he Komiti Kakato 'a ia ko e Līpooti fika 1/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue, fekau'aki eni mo e ngaahi Tu'utu'uni fika 3/2023, ko e Ngaahi Tu'utu'uni eni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020, fakafoki mai mo 'ene fakatonutonu. 'A ia na'e 'osi lau 'uluaki, lau tu'o 2, kole atu ki he kalake ke tau pālōti hono lau tu'o 2 'a e Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020.

Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o 2 'a e Tu'utu'uni fakataha mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, Veivosa Taka, mo e 'Eiki Minisitā Mo'ui, loto ki ai 'a e toko 11.

<005>

Taimi: 1715-1720

Kalake Tēpile: ...Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Mo'ui loto ki ai e toko 11.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o ua 'a e Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020 mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'ikai ke loto ki ai e toko 8.

'Eiki Sea: Tali hono lau tu'o ua, lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020.

'I hono ngāue'aki 'o e ngaahi mafai kuo foaki 'e he Kupu 41 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Faama Ika. 'Oku fa'u 'e he Minisitā 'oku ne tokangaekina 'o e Toutai 'i he loto ki ai 'a e Kapineti ngaahi tu'utu'uni ko eni. Konga 1: Talateu. Kupu (1): Hingoa Nounou.

'E ui 'a e ngaahi tu'utu'uni ko eni ko e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020.

Pāloti 'o tali lau tu'o 3 Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'o e Faama Ika 2020 & ngaahi fakatonutonu

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ki hono lau tu'o tolu 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Faama Ika 2020 fakataha mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana. 'Oku loto ki ai 'a e toko 11.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ki hono lau tu'o tolu 'a e Tu'utu'uni mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke loto ki ai 'Uhilamoelangi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'ikai ke loto ki ai 'a e toko 8.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Toutai ko eni 'oku tali ho'o Tu'utu'uni.

'Eiki Minisitā Le'ole'o Toutai: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea pehē ki he Fale Alea 'o Tonga, 'oatu 'a e fakamālō atu kiate kimoutolu kotoa pē 'i he pou pou mo e tali 'a e Tu'utu'uni ko eni mālō.

Ngaahi Tu'utu'uni eni ki he Laiseni Toutai, (Ngaahi vaka toutai) 2020

'Eiki Sea: Tau hoko atu Hou'eiki ki he 4.4 'etau 'asenita ko e Lipooti Fika 2/2023 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Lao mo e Ngaahi Komiti Tu'uma'u ki he Ngoue fekau'aki mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fika 4/2023 - Ko e Ngaahi Tu'utu'uni eni ki he Laiseni Toutai, (Ngaahi vaka toutai) 2020 fakafoki mai mo 'ene ngaahi fakatonutonu mei he Komiti Kakato. Na'e 'osi lau 'uluaki mo tu'o ua. Kole atu ki he Kalake tau pāloti hono lau tu'o ua.

Ko ia 'oku loto ke tali 'a hono lau tu'o ua 'a e Tu'utu'uni ko eni mo 'ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo'ale Finau, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia Le'ole'o,

‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Loto ki ai e toko 18.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki hono lau tu’o 2 e Tu’utu’uni fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Lau tu’o 3 Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai Ngaahi Vaka Toutai 2020

‘Eiki Sea: Lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai Ngaahi Vaka Toutai 2020. Lao ki he Pule’i ‘o e Toutai 2002.

‘I hono ngāue’aki ‘o e ngaahi mafai kuo foaki ‘e he Kupu 101 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Toutai 2002 ‘oku fa’u ai he Minisitā ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko eni.

Konga 1: Talateu

Kupu (1) Hingoa Nounou:

‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai, ngaahi vaka toutai 2020.

Pāloti ‘o tali Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai Ngaahi Vaka Toutai 2020

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o tolu ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ki he Laiseni Toutai Ngaahi Vaka Toutai 2020 mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Kapelieli Lanumata, Taniela Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosā Taka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Palēmia Le’ole’o, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Oku loto ki ai e toko 18.

‘Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Minisitā Toutai ko eni ‘oku tali ho’o Tu’utu’uni Fika 4.4 ‘etau ‘asenita.

‘Eiki Minisitā Le’ole’o Toutai: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea pehē ki he Hou’eiki Fale Alea ‘o Tonga. ‘Oatu ‘a e fakamālō lahi kiate kimoutolu faifaiange pea lava ‘o tali ‘a e ngaahi kupu’i Lao ko eni mālō ‘aupito.

Ngaahi ‘asenita toloi ‘a e Falé ki he ta’u fo’ou

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki fakatokanga’i ange ko e 4.5 ‘etau ‘asenita ko e Fokotu’u Faka-Fale Alea ‘oku toloi fakataha mo e lipooti fakata’u ‘o e ‘Ofisi Palēmia toloi, Lipooti Fakata’u e Potungāue MEIDECC, Lipooti Fakata’u ki he Potungāue Ngaahi Pisinisi ‘a e Pule’anga toloi, pea mo e Fakamatala Fakata’u ‘a e Potungāue Tāmate Afi ‘oku toloi mo ia mei he Komiti Kakato.

Toloi fanongonongo ‘a e Fale Alea

Ko ‘ene ngata ia ‘etau ‘asenita Hou’eiki ‘ikai ke u toe fakalōloa te u toloi fanongonongo e Fale Hou’eiki mou me’a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Fakahoko ai pē he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ha kelesi kae toloi fanongonongo 'a e Fale Alea)

<007>